

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204889

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 82

Accession No. 1002

Author B35

Title

This book should be returned on or before the date last marked below.

~~Nov 1961~~

శ్రీరామచంద్రాయ నమః.

శ్రీమహాకవిభవభూతిప్రణీతమ్

ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్

వాఘాలనీర రాఘవాచార్యేణ విరచితాయాం

భవభూతిభావతలస్పర్శినీ సమాఖ్యాయా వ్యాఖ్యాయాం

సహితమ్ ప్రక్షిప్తాం చ.

చెన్న పు ర్వాత్ :

వావిళ్ల. 'రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్'

ఇల్లైలై ప్రకటితం.

1927.

All Rights Reserved.

శ్రీ రామాయనమః.

వాఙ్మూలవీరరాఘవాచార్య కృతభవభూతిభావతలస్ఫుర్ణిసమాఖ్యయా
వ్యాఖ్యయాసహితం శ్రీ భవభూతి విరచితం

శ్రీ మదుత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్.

ఇదం కవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్తృ హే
వందేమహి చ తాం వాణీ మమృతా మాత్మనః కలామ్.

వాగ్మ్యా న ప్రారమ్భః.

పురి భువి మహితాయాం భూమిసారాభిధాయా మధిభృగుమునితీర్థోపాంత
మారబ్ధభేలం, కిమపి నతశరణ్యం మంగళం మంగవల్లజగదధిపతిసంజ్ఞం ద్వంద్వ మా
నందయే న్నః. ౧. జ్ఞానం సర్వపథీనం చేతతద్ధేతుశ్చేద్యమాననః, సచే ద్భక్తవరాధీనస్తం
వినా కం ప్రజామ్యహం? ౨. భూసారపురవాస్తవ్యో వాఙ్మూలవీరరాఘవః, భవభూ
తికృతిం హృద్యాం వాచ్యప్యే కరుణామయాం. ౩. భవభూతే కవీంద్రస్య క్వ గంభీరో
గిరాం భరః? క్వ మన్వతి రతిస్త్వల్ప సహాయోఽత్ర హయాననః. ౪. చాపల్యమశ్వా
బాల్యం కృతావస్థ్యాం ప్రవర్తకం, తథాపి కృపయా సంత స్తంతన్యంతాంశుభాదృశః.
౫. తత్రభవాత్ భవభూతి ర్నామ కవికంఠీరవః “ఏకశబ్దస్సమ్యక్ జ్ఞాతస్సమ్యక్
ప్రయోక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ”త్యాది శ్రుత్యా పరినిష్ఠిత శబ్దప్రయోగస్య
ఫర్వత్వమవగచ్ఛత్ “కావ్యం యః సేఽర్థకృత్”ఇత్యాదివా కావ్యరూపస్య తస్య ప్రక
ర్షం విభాష్య. ౬. “శైవా చయం సఖిలు తత్ర విచారణీయం పంచాక్షరీజవపరా
వీతరాం తథాపి,చేతో మదీయ మతసీ కుసుమావభాసం సైరాననం స్మరతి గోవపఘాః
శోరం,” ఇత్యాదిన్యాయేనాంకురితభగవద్భక్తితయా. ౭. “సవాగ్నిసర్గో జనతాఘ
ష్టహో యస్మిన్ ప్రతిష్ఠోక మబద్ధపత్నీపి, నామాన్యనంతస్య యశోఽంకితాసి శృణ్వంతి
గాయంతి గృణంతి సంతః,” ఇత్యాదిన్యాయేన. ౮. “ప్రబంధానాం ప్రబంధ్యాణా
మపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః, మూలం విషయభూతస్య నేతు ర్గుణనిరూపణ”మిత్యాది
న్యాయేన భగవద్గుణాన్వివక్ష్యుః,తత్రాపి “యదిక్షుణ్ణం పూర్వైర్విరితిజవతి రామస్యచరిత”
మితి న్యాయేన రామకథాం ప్రతిపాదయిష్యః దృశ్యస్య శ్రవ్యపేక్షయా “దేవా

నామిద మానునంతి మునయః కాంతం క్రతుం చాత్మసః" మిత్యుక్తసీత్యా నాట్య
 శ్రయత్వ ప్రయుక్తప్రాధాన్యాత్, ప్రకరణాదీనాం యథాయం రసవస్తునాయకావ
 క్షేత్రావకర్తాత్, తత్ప్రకరణాత్ప్రకర్షవన్నాటకం చికిత్సః పూర్వచరితస్య మహావీరచరితేన
 వర్ణితత్వా దుత్తరం వర్ణయతు మభిసంధాయ పూర్వరంగప్రధానాంగభూతాం నాంది
 మాహ-ఇదం కవిభ్యి ఇతి, ఇదం, కవిభ్య, ఇతివదన్వయం. ఆలో ద్వాదశపదత్వ సిద్ధా
 న నాందివదలయమభంగః. ఇదమితి చోద్దేశ్యసమర్పకం ద్వితీయాంతం విశేష్యవాచకం.
 సమోవాకమితి చ విధేయసమన్వయం విశేషణవాచకం; తథాచ ఇదం ప్రాకిత్యగ్రంథా
 దా చిక్ష్ణితత్వేన బుద్ధిభం మంగళం పూర్వేభ్యః కవిభ్యః సమోవాకం ప్రశాస్తమే.
 పూర్వకాలప్రసిద్ధప్రాచీనసాదికవిజయకనమఉక్తిం సిద్ధిశామః ఇచ్ఛామఇతి వా.
 'ప్రశాసనం తు సిద్ధేన' ఇతి శాశ్వత. 'ఆజశస్య ఇచ్ఛాయామితి ధాతో రాజ్ పూర్వ
 కత్వం ప్రాయికమిత్యుక్తిః ప్రపూర్వకత్వేనాచ్యార్థకత్వం "నమఉక్తిర్న మోవాక" ఇతి
 శాశ్వతః; ఏవే రాజావే ఘనా నుత్వం, ఏతన్మంగళోద్దేశ్యకపూర్వవిషయకనమఉక్తిత్వ
 విధేయకభాగనకశబ్దప్రయోగవసరం. ఇతి, ఏతన్మంగళోద్దేశ్యక పూర్వకవిష
 యక సమోవాకత్వ విధేయకేచ్ఛవాసనా మితి వా బోధః, స సమోవామితివదైకదే
 నమశ్శబ్దాపేక్షయా కవిభ్య ఇతి చతుర్థి. నమస్వస్వస్త్యాద్యనుజననాన్; ఆశ్ర
 చాందిప్రభృతిప్ర స్తిరూప చరమాంగహృతస్య రత్నస్య బుద్ధిభత్వేనాచి ప్రత్యాసతి
 న్యాయాన్న మోవాకమితి విధేయానుసారాచ్చ మంగళస్యైవేదమితి వివక్షా. ఇదమితి చ
 సామాన్యే నపుంసకం. సమోవాకమితి తు పుల్లంగమేవ; తథాచ తుక్తిం రూపం జానా

స ఆశ్రకీచిత్. "కవిభ్య ఇత్యత్ర సామాన్యక్రియాయోగేన 'భాజీ
 సమాలో రఘవే విస్మయః' ఇత్యాదావ 'క్రియాయమభిప్రేలి స సంప్రదానమ్'
 ఇతి చతుర్థి, అకర్తక ధాతయోగే చతుర్థి; తదర్థః ఇతి నిష్కర్తక; యత్తు. కీచిత్
 'సమోవాక' మితి వృత్త్యేకదేశనమ శబ్దాపేక్షయా 'నమస్వస్వస్తీ' త్యాదినా
 చతుర్థిముఖ్యైః తదేకదేశాన్వయోద్దేశేన. 'జవాత్సార్థావృత్తి' రితి సత్తే నిరర్థకనమ
 శబ్దే తదన్వయం ద్వాదశ్యేన. 'సహ్యసాధరుపాధిర్భవతి విశేషణస్య విశేషణ' మితి
 నియాన్వయచక్రియోపసరసిభూతనమశబ్దారాన్వయస్యాన్వయ్యత్యేన, ప్రకృతస
 మోవాకవచన 'నమఃసమస్య వాకపదాన్వయలాభా' యావ పూర్వమాత్రార్థకత్వా
 సశ్యంభావేన తాదృశనమశబ్దస్య 'నమస్వస్వస్తీ' త్యాదిసిద్ధవాచుర్థి ప్రయోజకత్వ విర
 మేణ, కారకవిభక్త్యపేక్షయా ఉపపదవిభక్తిర్బుద్ధిత్యేన చోపేక్షణీయమ్." ఇతి
 వ్యాచక్షణం.

తీర్థాదావివ విశేష్యనిష్ఠుత్వాభావేనసమానలింగకత్వాప్రసక్త్యా న తద్బాధరూపి
 దోషః ఇదం నమోవాకమిత్యత్ర నమోవాకమిశ్యస్య విశేష్యవాచకత్వ మభ్యుపగమ్య
 తద్విశేషణవాచక స్వేదంపదస్య సామాన్యే నపునకత్వాశ్రయతేతు విశేష్యవిశేషణ
 వాచకపదయో సమనలింగకత్వం బాధితవ్యమిత్యస్వారస్యం, ఇదంపదప్రయోజన
 మాంద్యం చ స్యాత్, ఉక్తరీత్యాశ్రయతేతు మాలిమీమాధవాదో ఆస్మాన్మ మంగ
 శిచ్చానుః ఏతన్నాటకకర్తవ్యం మంగళం పునర్వకవిషయకమిచ్చిమ ఇత్యర్థ
 బాధేన సప్రయోజనత్వం విశేష్యవిశేషణవాచకపదయో సమనలింగకత్వబాధా
 భావశ్చేతి న దోష ఇతి ధ్యేయం. అత్ర పూర్వేభ్యః కవిభ్యో నమోవాకమిదం
 ప్రకర్తనా ఇతి యోజయిత్వా పునర్వకవిషయో నమోవాకరూపమేతద్దంగళమి
 చ్ఛాను ఇతిద్వైత్య విధేయభావవిరహేణ పునఃసంభవమి. అలాగే ఇదమిది సామాన్య
 క్లిబా, నమోవాకమితి చ పున్దంగమేవ, “రాశ్శిర్గీప్ర మావతారపదనీ మారుహ్య
 సింహాసన”మిత్యాదావివ విశేష్యనిష్ఠుత్వాభావేన సమానలింగత్వాప్రసక్తే. ఆమా
 త్యానువర్తన పురస్కరరాజవర్తన న్యాయేన “యత్ర హి గుణః కృతాత్మసంస్కారః ప్ర
 ధానోపకారాయ మహతే ప్రభవతి తత్ర గుణోఽపి సంస్కారమనుభవతి”తిన్యాయేన
 కవివసుస్కారాంతరం వాచీం ననుస్కరంతి* వందేమః తి* ఏలేనానుగ్రహాకవాణీ
 ననుస్కారా త్పుర్వ మనుగ్రహ్య ప్రాప్తసావిసమస్కారాయోగ ఇత్యపాస్తం.
 భగవద్వందనం స్వాద్యం గురువందనః పునర్వకమితి విధేష, ‘మధుమధుభ సాంమార్గ
 ద్వి మహర్షిః’ ఇత్యనేన, కావ్యజ్ఞశిష్యాభ్యాన ఇత్యనేన చ ప్రాప్తసాదీనాం గురు
 త్వానపాయాచ్చ. తాం ప్రసిద్ధాం పు ర్వోక్తనమస్కారమేతులేవ బుద్ధిస్థామి
 నా. అమృతాం కాశ్వతీం. ౩. “యజ్ఞశేషసుధామోక్షస్వమృతం బాహ్యే త్రిష్యి”
 త్యభిధానాత్, అత్ర యజ్ఞశేషసుధామోక్ష స్వరూపామితి కచ్చత్ : తన్న-అమృతా
 మితి ప్రత్యాభాసాత్, తల్లాభేన తత్స్వరూపా మిత్యర్థా. భావ, ఆక్షేపః పరమా
 త్తనః త్రియః పశ్యుః కలః ఆంభూతాం విభూత్యధ్యయే తగా ప్రతిపాదనాత్
 వాయుగ్రీవాంశత్వోచ్చ; తదుక్తమాచార్యః. ప. “దాక్షిణ్యరమ్య గిరిఃస్య ముంద్ర
 ద్వేపి సరోజాసనధర్మపత్నీ, వ్యాసాపయోఽపి వ్యపదేశ్య వాచ స్సుధిరంతి సర్వే తవ
 శక్తితేజ”గతి. వాచీం సరస్వతీం వందేమహి ప్రణమేమచ, వందతే నిజుక్తమ బహు
 వచనం, పుర్వోక్తప్రశాసన సముచ్చయక ప్పకారః, అత్ర పూర్వాభే సర్వలోక
 నమస్కార్యాః పూర్వకాలప్రసిద్ధాః ప్రాజ్ఞాః కేచిద్వర్ణ్యాః, ఇతి సూచ్యతే, లోకనమ
 స్కార్యా ఇత్యనేన భూరాదివర్ణ్యకభావాదివ్యావృత్తిః, పూర్వేభ్యనేన కవికవర్ణ్యక

ప్రకరణాదివ్యాప్తులి. భరతస్యచ క్వాప్యవర్ణనాల్ రామలక్షణశ్రుష్టునాం
 త్రయాగామేవ కథాంశోపయోగిత్వేనాత్రత్య బహువచనస్య కపింజలాధికరణన్యా
 యేన త్రిత్వపర్యవసానమవ్యాహతం, కవిభ్య ఇత్యనేన యథాకవిషు వాల్మీకేరాద్య
 త్వేన ప్రాధాన్యం అన్యేషాం కవీనామాసంకర్యాదప్రాధాన్యం ఏవం తత్సూచితవ
 ర్ణానాం మధ్యే రామచంద్రస్య వర్ణ్యతాయాం జ్యేష్ఠత్వేన ప్రాధాన్యం లక్షణా
 దేకప్రాధాన్య మితిసూచ్యతే; ఏవం చ నానేకనాయకవత్ప్రాప్తయంతనాట
 కత్వహానిః; అతఏవ లక్షణశ్రుష్టుయో రుపసర్జనత్వావగమాల్ సీతాపరిత్యాగే
 లక్షణప్రేషణస్య లవణధార్థం శత్రుష్టుప్రేషణస్యచ ధ్వనసాల్ ప్రథమాంకార్థ స్సూ
 చ్యతే; ఉత్తరాధ్యే చ ప్రాజ్ఞా కాచన స్త్రీవర్ణ్యేతి సూచ్యతే. ఆత్మనః కలామిత్యంలేన
 తస్యా దేవతాంశ సంభవత్వం కస్యచిత్పత్నీత్వంచ సూచ్యతే. “అర్థోవావిష ఆత్మనో
 యత్పత్నీ”తి పత్న్యా ఆవయవలోపచారాల్ కలాశబ్దస్య చావయవవాదిత్వాల్,
 అతఏవ నాయకస్యాని దేవతాంశసంభవత్వం సూచ్యతే, దేవతాంశభూతాం స్త్రీయం
 ప్రతి తాద్యకన్వైవ నాయకస్యాదిత్వాల్, అమృతామితి మరణస్య ప్రసక్తితా
 ర్వకం ప్రతిషేధాల్ గంగావతనసంభావితస్య సీతామరణస్య గంగాపృథివీభ్యాం సహ
 తదాగమసేనాభావనిశ్చయహావో ద్వితీయప్రభృతి సప్తమాంకపర్యంతార్థ స్సూచ్యతే,
 నమస్కారసముచ్చయేన సమప్రాధాన్యావగమాల్ కాకుంఠళాదావివ న సాధార్య
 వర్ణ్యత్వం అమిత సిద్ధాయా ఏవ వర్ణ్యత్వమితి సూచ్యత ఇతి సుధియో విభావయంతు,
 అస్య శ్లోకస్య యోజనాంతరమపి * ఇదమిత్యాది * ఇదం కవిభ్యఇత్యేకంపదం న మో
 వాకమితిచ పదద్వయం, లేన ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా న నాందీపదనియమభంగః, అయ
 మర్థః, పూర్వేభ్యః ప్రాచీనేభ్యః ఇదంకవిభ్యః అన్యః బుద్ధిర్థ రామకథాయాః కవిభ్యః
 రామకథాసంబంధికవిభ్య ఇత్యర్థః. వాల్మీకి వసిష్ఠాదిభ్య ఇతి భావః. కథాయా బుద్ధి
 ర్థత్వాల్, “పాత్యభ్యస్త పునాతి వర్ధయతి చక్రేయాంసి నేయం కథే”త్యుపసంహారే
 వత్స్యమాణత్వాచ్చ ఇదంశబ్దేన పరామర్శ ఉపపన్నః, ప్రాగమికకథాదర్శితవరూప
 ముపకారం ఖ్యాతయితుం పూర్వేభ్య ఇత్యుక్తం, కథాంతరకవినమస్కారే ప్రయోజ
 నాభావాదిదంకవిభ్య ఇతుక్తం; ఉచ్యతేఅనేతి వాకం ఉక్తిసాధనీభూతం, కవే
 ర్వశ్యవాత్వేఽపి ప్రాప్తితగ్రంథ సమప్తా కవినమస్కారస్య సాధనత్వే తాత్పర్యం,
 కరణేఘ్నో, తస్య చోపదేశాప్రప్యత్రావిత్యలేవ బాహుళ్యత్వం, అన్యథా ల్యుటా
 బాధ స్స్యాత్, సంజ్ఞాయామితిచ ప్రాయక మిత్యుక్తత్వాన్న దోషః - యద్వా ఉచ్యతే
 యత్తద్వాకం కర్తృణి ఘ్నో, అకర్తరిచ కారక ఇత్యనుశాసనాల్, వాచికం నమః

ప్రకాశమే ఇచ్చాము; నిర్దిశామ ఇలివా, తాం పూర్వోపస్థితాం ప్రవృత్తినిమిత్తవి
ధయా కవివదేనోపస్థితే, అమృతా మానుపూర్వ్యా నిత్యాం. శబ్దనిత్యత్వవత్ సర్వరూ
పేణ నిత్యా మిత్యర్థః. యద్వాతమృతం మోక్షః తదస్యాస్తీత్యమృతాం మత్స్యర్థి
యోఽచ్చత్వయః. లేన స్తీర్వోపపత్తిః, ప్రయోజకతాసంబంధేన మోక్షవలీమిత్యర్థః.
రామాయణాదీనాం మోక్షప్రయోజకత్వం తు “ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతక
నాశనమ్” ఇత్యాదిషు స్పష్టం, అత్ర హేతుమాహ—అత్తనః కలాం పరమాత్మప్రతి
పాదకవిద్యాం. ని. “విద్యానాం కాలభేదే చ శక్తౌ శిల్పే కలేతి చే”తి వైజయంతీ.
రామాయణాదీనాం పరమాత్మ ప్రతిపాదకత్వం చ “వేదవేద్యే పరే పునః” ఇత్యాదౌ
స్పష్టం, వాణీం రామాయణాధ్యాత్మ రామాయణాది రూపాం గిరం పండితుహి ప్రణ
మేమ. వాగ్విషయమంగళం చ “సగుంభో వాణీనాం కవిపుష్పనిషేవ్యో విజయలే”
ఇతి బాలరామాయణ నాటకే స్పష్టం, అస్యాం యోజనాయాం ప్రాయేణ పూర్వ
వత్కావ్యార్థ సూచనం బోధ్యం, కేదిత్తు ఇదమితి భీన్నం పదం, న మోవాకమితి చ పద
త్రయం, కవిభ్యః ఇదం నమః ప్రకాశమే ఇత్యన్వయః. వాళ్ల సముచ్చయార్థకః
కమిత్యస్య బ్రహ్మణమిత్యర్థః. ఏవం చ వాణీం కం వా సర్వతీం బ్రహ్మణం చ పండి
తుహి చ ప్రణమేమ చ. క్రియాద్వయ సముచ్చయశ్చకారః. పందనక్రియానిరూ
పిత కర్తృత్వయ సముచ్చయశ్చవశబ్ద ఇత్యాహుః, తన్న- వ్యవహితాన్వయాత్.
“యత్రాప్తభి ర్వాదశభి రష్టాదశభిరే వవా, ద్వావింశత్యా పదై ర్వాపి సా నాందీ
పరికీర్త్యత” ఇత్యత్ర చతుర్దశ పదానుక్తేషు-అస్మే తు పూర్వపదేవ పదాని. ఇదం
న మో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యః కం ప్రతిప్రకాశమే, తాం చ వాణీం పండితుహిత్య
న్వయ ముక్త్వా ఇదం న మో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యోఽన్వయం కం ప్రతి ప్రకాశమే,
తామేవ వాణీం పండితుహి, ఇతః ప్రాచీనం నమః పూర్వకవిభ్యోఽన్వయం ప్రతిసకృతమేవ
ఇదం వా తదన్వయం కం ప్రతి ప్రకాశమే ఇత్యర్థః. ఇతి వదంతి, తదసి న, ప్రతీత్యధ్యా
హారాపత్యై, న చ కాస్తే దుహ్యోదిత్వాద్వికర్తృకత్వం మాణవకం ధర్మం కాస్తీతి
వదితి వాచ్యం, తత్ర కాసు అనుశిష్టవిత్వస్యైవ గ్రహణాత్, నచ తదేవేదమితి వాచ్యం,
తస్య పరస్తేపదిత్వాదధానంగలేషు కారస్యావధారణార్థకత్వాక్రయణక్లేశా త్పదనియ
మాసిద్ధేషు, యదపుక్తం, పూర్వేభ్యః కవిభ్యః ఇదం నమ ఇత్యేకం వాక్యం, వాకం
ప్రకాశమే ఇత్యవరం, వాకం ప్రకాశమే వాచమిచ్చామ ఇత్యర్థ ఇతి, తదసి
మందం, ఏకవాక్యత్వ సంభవే వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వాత్, కవే ర్మ్యశ్చవాక్తేన
వాగ్విషయకేచ్ఛాయా అసంభవా త్రయోదశపదత్వాపత్యేషు, యదసి చోక్తం, ఇదం

కవిభ్యః ఇదాసీంతనకవిభ్యః పూర్వేభ్యో వా . పూర్వకవిభ్యశ్చనమః ప్రణామం కం
 శిరసా ప్రశాన్తమే, “కం శిరోంబునోరి”తి మాంతావ్యయత్వా తృప్తీయార్థలాభ ఇతి.
 తదసిన్- పూర్వేభ్యః ఇత్యుక్తకవిభ్యః ఇత్యుక్తానాం రావత్రేః. కవిభ్యః ఇత్యేతాన్వయోక్తా
 ఉభయకవిలాభే నిర్దేశద్వయాశ్రయణే ప్రయోజనాభావాత్, భావికవిదేవీ మూలా
 భావాత్, త్రయోదశపదత్వావలక్షణం, యచ్ఛక్తం, పూర్వేభ్యో నమః ఇదం కవిభ్యః
 కం వా సుఖం చ ప్రశాన్తమే, ప్రాదీనకవిభ్యో నమః ప్రశాన్తమే, ఇదాసీంతనక
 విభ్యస్సుఖం ప్రశాన్తమే ఇతి, తన్న, క్రమికాన్వయాలాభాత్, పూర్వోక్తదోషాచ్చ,
 యత్నాత్తం పూర్వేభ్యోవా పూర్వకవిభ్యః ఇదంకవిభ్యః ఇదాసీంతనకవిభ్యో నమ
 ఇత్యేకం వాక్యం, కం ప్రశాన్తమే ఇత్యుక్తం సుఖమిచ్ఛాను ఇతి తదర్థ ఇతి, తన్న,
 విష్ణుభ్యంసన్తేవాపేక్షితత్వేన సుఖప్రార్థనాయా ఆసాంగత్యాత్ పూర్వదోషప్రసం
 గాచ్చ, కశ్చిత్తు పూర్వేభ్యః వైదికేభ్యః కవిభ్యోగజాననాయ, “గజానాం త్వాగజం
 రిగహవామమే కవిం కవినా”మితిశ్రుతే, “నవీశుక్రగజాననావి”తిశాస్త్రేత్యానా,
 తన్న, బహుపదనాస్వారస్యాత్, పూజాయాం బహుత్వస్య గురువీత్రాదివాచక శబ్దేభ్యః
 ఏవ దర్శనాత్, కించాత్ర గజాననమాత్రస్య ప్రాచీతసాదిసాధారణక్రంతదర్శిత్వ
 రూప కవిత్వేన కవిపదాదుపస్థితి ర్న శక్యా, సామాన్యశబ్దస్య విశేషే వ్యవస్థాపకాభా
 వాత్, పూర్వేభ్యః ఇత్యుక్తం చ సాధారణత్వాన్న తద్వ్యవస్థాపకం, కవీ శుక్రగజాన
 నావితి శోకాద్రజాననత్వేన తదుపస్థితిరసి న శక్యా, పూర్వశబ్దవైయర్థ్యావలక్షే, నవ్య
 పూర్వః కశ్చిద్ద్రజాననోఽస్తి యేన తద్వ్యవస్థా తత్సార్థక్యం స్యాత్, “సంయోగో
 విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితే”త్యారభ్య శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్ఫులిమే
 తవ” ఇతి హర్మ్యక్రూరీత్యా శుక్రాదివ్యవచ్ఛేదపూర్వకం గజాననే వ్యవస్థాపక ప్రకర
 ణాద్యభావాచ్చ, న చ పత్తరసి సంయోగాదిప్రమాణేవ్యవస్థాపకత్వేన పరిగణనాద్యవ
 భూలేష్వమాలతీమాధవేనై నాయక్యశ్చిరం వ ఇత్యుక్త్యా వినాయకభక్తత్వావగమాద
 త్రాసి తత్పరత్వం యుక్తమితి వాచ్యం, తస్య మహావీరచరితే పరిత్యాగాత్, ఆత్రచిత్త
 రూప దుర్బలప్రమాణ మవస్థభ్యో బహుళచనరూపశ్రుతేః పూజాలాక్షణికత్వస్యా
 న్యాయ్యత్వాచ్చ, యచ్చ లేనైవోక్తమనగ్రహణేత్యాది తత్త్వమాత్యానువర్తనపురస్స
 రరాజదర్శనాదిన్యాయవిరోధా దుపేక్ష్యం, యచ్చ లేనైవ “కవీంద్రా కల్పంలే కళ
 మసి విరించిప్రభుతయ” ఇత్యానందలహరీశ్లోకోపవృత్తం భేన చతుర్ముఖపరత్వ మపక్షిప్య
 కేతకీకుమారేత్యాదినా ‘యా బ్రహ్మచ్యుతశంకరప్రభృతిభి’ రిత్యాదినా చ దూషితం,
 తత్తుచ్చం, “భవప్రతభరా యే చ యే చ తాన్ సమనువ్రతా” ఇత్యాదిభాగపకప్రా

(౧) (నాంద్యంతే)

సూత్రధారః— (౨) భగవతః కాళప్రియానాథస్య యాత్రాయా
మార్యమిశ్రా నిష్కాపయామి.

మాణ్యేన గజాననస్య నమస్కారానర్హ త్వకాపాత్, 'యాబ్రహ్మచ్యుత శంకరప్రభృతిభి
స్సర్వైస్సురైశ్చేవితే'తివాక్యా శృంకరాపేక్షయాప్రాధాన్యే వినాయకాపేక్షయా తస్య
కైముతికన్యాయసిద్ధత్వాచ్చేతి గ్రంథగౌరవభియా విరమ్యతే. — నాండిలక్షణంతు.
'యత్రాష్టభిరిత్యాది దశరూపకాదిషు స్వప్తం, నాటకలక్షణం తు. — 1 వీరశృంగారయో
రేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే, ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృత'
మితి. — యద్యపి కరుణరస ఏవాస్మిన్నాటకే ప్రధానమితి సార్వజనీనం, సూచితం
చ మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వకప్రతిషేధో నాటక ప్రతిపాద్య ఇతి సూచయతా నాండి
స్థామృతా మితి పదేన కరుణవివాస్మిన్నాటకే ప్రధానమితి, 2 తథాపి వీరశృంగారాప్రా
యికా విత్యుక్తే రదోష ఇత్యాచుః. పూర్వరంగలక్షణంతు - 'యస్మాట్కవస్తునః
పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, తులనాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగ స్స ఉచ్యతే,'
ఇతి. — ప్రస్తావనాలక్షణంతు. - 'సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం.
స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్రదాముఖం. ప్రస్తావనా వా' ఇతి.

౧. నాంద్యంతే సూత్రధార ఇతి. నాంద్యాః పూర్వోక్తాయా అంతే అవ
సానే సూత్రధారః ప్రవిశ్య ఆహేతి శేషః. తదుక్తం "పూర్వరంగం విధాయాదా
సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదవరః కావ్య మాసూత్రయే న్నట" ఇతి.

౨. ప్రరోచనాం ప్రస్తోతుంసామాజికావధానాయాహ. — భగవత ఇత్యాది.
భగవతః జ్ఞానతత్త్వాది గుణవతః కాళప్రియానాథస్య కాళప్రియానామకాంబికా

1 ఏతదాదా, సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమరోపసంహృతైః, పూర్ణంప్రకృతిర
శ్చేషా మాధికారికవృత్తవత్, ఇతిశ్లోకోజ్ఞేయః. చింత్యమిదం, ప్రమాణాభావాత్.
తస్మాదవీరశృంగారాన్యతరప్రాధాన్యాభావాత్కథమస్య రూపకస్య నాటకత్వమితిచేత్;
అత్రేదంబోధ్యమ్, రూపకేఽస్మిన్కరుణ విప్రలంభశృంగారస్య ప్రాధాన్యమ్. తస్మిన్
రూపస్తు, శ్లో. యునోరేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే, విమనాయతే
యదేకస్తదాభవేత్కరుణ విప్రలంభాఖ్యైః ఇతి; అత్రచపునర్లభ్యాయా స్మితాయా
లోకాంతరప్రాప్త్యైరామస్య విమనాయితత్వం స్పష్టమేవ, అతోననాటకత్వభంగఇతి.

2 "కేషాం చిదేకత్వాప్యికతోష్టిర్నిర్మలా" ఇతి. కేచిద్వదంతి.

(౧) ఏవమత్ర భవంతో విదాంకుర్వంతు

(౨) అస్తిఖిలు కాశ్యపశ్రీకంఠపదలాంఛనః పదవాక్యప్రమాణ

1 జ్ఞోభవభూతిర్నామ 2 కవిః.

యానాథ ఈశ్వర స్తస్య; ఇయం చ కథా పౌరాణికీ వేదితవ్యా, యాత్రాయా ముత్సవే, ఆర్యాః పూజ్యాః మిత్రాః జ్ఞానవంతః కథావిధాన్ విజ్ఞాపయామి.

౧. ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారేణ. ఆత్ర భవంతః పూజ్యా యాయం, ఆత్ర భవత్తత్ర భవచ్ఛబ్దౌపూజ్యార్థా విత్కుక్తే; యద్వాత్రాస్తిన్నగరే భవంతో యాయ మిత్యర్థః; విదాంకుర్వంతు జానంతు. సూ. "విదాం కుర్వంత్యిత్యన్యకరస్యా"మితి సూత్రానుజ్ఞానోఽయంశబ్దః; యాత్రాయామితి కాల ఉక్తః, అత్రేతిదేశోఽప్తః; 'నిర్దేశో' దేశకాలయోరి'త్యుక్తే.

౨. అస్తిఖిల్వతి. కాశ్యపః కశ్యపగోత్రోద్భవః, ఋష్యశ్రుత్యయః, కశ్యపః కశ్యపాభవతీతి సర్వజ్ఞతయా శ్రుతిప్రసిద్ధకశ్యపవంశ్య ఇత్యర్థః; శ్రీకంఠఇతిపదం శబ్దో లాంఛనం వ్యావర్తకం యస్య స తథోక్తః, శ్రీకంఠనామక ఇత్యర్థః; ద్వాదశేఽహని పితానామ కుర్యాదితి వైశ్రకమిదం నామధేయం, పదవాక్యప్రమాణజ్ఞః వ్యాకరణ న్యాయమిహుంసాపరిజ్ఞాలేత్యర్థః; ౩ భవభూతిర్నామ భవభూతిరితి ప్రసిద్ధిమాన్. ఏతత్కృత'సాంబా పునాతు భవభూతిపవిత్రమూర్తిరి'తి శ్లోకశ్రవణసంతుష్టో రాజా భవభూతిరితి ఏనం ఖ్యాపయామానేతికథాత్రానుసంధేయా; ఏవమన్యత్రాపి తత్తత్కృతవితాసుసారేణ తత్తన్నామధేయం ప్రసిద్ధం; యథా 'రత్నఖేటకః కోటిసార' ఇతి, ఉదయరక్తం చంద్రబింబం రతిపతిరత్నఖేటత్వేన ఉత్పేక్షితవానిత్యైతిహ్యస్య కామి సి స్తవమండలం మూచలేంద్రాదపి కోటిసారం, ఇత్యుక్తవానిత్యైతిహ్యస్య చ కస్తూల త్వాత్; కించాన్వై కవయే ఈశ్వరవిపభిక్షూరూపేణాగత్య భూతిం దత్తవానిత్యపి వదంతి; ఏవం చ భవాద్భూతి ర్భువ్యైతి భవభూతి రితి తదర్థ ఇత్యాచూః.

1 "తత్త్వజ్ఞో."

2 "జాతూకర్ణిపుత్రః." "జాతూకర్ణగోత్రజాయాః పుత్రః జాతూకర్ణిపుత్రః పరిణయాన స్తరంతస్యా అపి కాశ్యపశ్రీకంఠపదలాంఛనమక్తిర్నాతామహతులప్రకాశనాయ." ఇత్యర్థముపవర్ణయన్తి కేచనమహాశయాః.

౩ "అన్య కవే 'తపస్వీ కాంగతో'ఽవస్థామితిస్తేరానవావివ,గిరిజాయాస్తృణౌ వస్తే భవభూతిసీతాననా' నితిపద్యప్రణయనాదేవం విరుదోపలబ్ధితి కింవదన్తి" ఇతి వ్యాఖ్యానానారబజ్జిక్తః.

ప. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్విశ్వేనాన్వవర్తత,
ఉత్తరం రామచరితం తత్ప్రణీతం ప్రయోజ్యతే.

౨

౧. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్విశ్వేనాన్వవర్తత. బ్రాహ్మణం యజనాది
పట్కర్తనిరత మిత్యర్థః. లాక్షణికోఽయం ముఖ్యార్థపరత్వే ప్రయోజనాభావాత్; త
థావిధం యం భవభూతిం ఇయం దేవతా ప్రసాదాదినా సాధ్యత్వేన ప్రసిద్ధా వాగ్దేవీ
వశ్యాసత్వేన విధి ప్రతిషేధార్థా సత్వేనాన్వవర్తత, అనువర్తితవతీ; యద్వా-బ్రాహ్మణం
యమేవ వశ్యా సత్యన్వవర్తత, సత్యన్యమిత్యర్థః. పూర్వస్మిన్నర్థే వశ్యేనాన్వవర్తతేతి
లాభేన కాళిదాసాదిభిః స్వయమవశ్యాయా ఏవ కాళీప్రభృత్యనురోధేన ఆగతాయాః
వాగ్దేవ్యా యదనువర్తనం తద్యాయవర్తతే; అత్ర 'యం బ్రహ్మణమియం దేవీ వాగ్వి
శ్వేనాన్వవర్తత, ఇతి ద్వివీతీయాంత బ్రహ్మశబ్దేన చ యుక్తం పాఠాంతరమపి క్వచిద్బు
శ్యతే. తత్ప్రాయమర్థః-ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతిం బ్రహ్మణమివ స్వభరారం
చతుర్ముఖమివ వశ్యా సతీ ఆన్వవర్తత అనువర్తితవతీతి. దేవస్య స్త్రీదేవీ, దీవ్యతిప్రకా
శతే ప్రకాశయతీతి వా దేవీ; దేవదేవీతి త్యాత్ జీవ; యం దేవీ యాదృశభవభూతి
విషయకేచ్ఛావతీ సతీ ఇయం వాక్ బ్రహ్మణం వశ్యేనాన్వవర్తత న తు వశ్యాన్వవర్తత,
వశ్యతయానువర్తనాభినయమాత్రం స్వభరారి, భావబంధస్తు భవభూతావేవేతి భావః,
"సావిత్త్యాః ప్రథమం యముజ్జ్వలగుణం వస్త్రే స్వయంభారతీ" ఇత్యాదివత్ స్వయం
వస్త్రే స్వయంవరణం కృతవతీత్యర్థః; కాంతిగతిష్యిత్వక్షేప్తాధాతో రిచ్ఛాయాం
వృత్తిః, దీవ్యతి కామయత ఇతి దేవీ, యం దేవీతి కృదంత దేవీదయాగేఽపి తదర్హ
మితి జ్ఞాపనాత్ థాయైరామోదముత్తమమితి ప్రయోగాచ్చ కృద్యోగవస్థ్యా ఆసిత్య
త్యాత్ వస్థ్యా అప్రవృత్త్యా ద్వివీతీయా, ఉత్తమపరిమళకర్తృకపానకర్తృభిరితి తదర్థా
త్వస్తీప్రసంగః, వరంత్వత్ర పాతేవ్యవహితాన్వయో దోష ఇత్యాహుః; ఉత్తరం రామ
చరితం యత్ ప్రణీతం ప్రయోజ్యత ఇతి యచ్చబ్రహ్మణీతపాఠం మత్వాయం వాగ్దేవ్య
న్వవర్తత, యత్ప్రణీతం ప్రయోజ్యతే అభినేష్యతే సభవభూతిర్నాను కవిరస్తీతి
పూర్వేణాన్వయః, యత్ప్రదో ర్నిత్యసంబంధాత్సత్వస్యలాభ ఇతి కేచిత్. పరే తు త
త్ప్రణీతమితి తచ్చబ్రహ్మణీత పాతమేవావప్తభ్య ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతి మన్వ
వర్తత సభవభూతిర్నాను కవిరస్తి తత్ప్రణీతం ఉత్తరం రామచరితం ప్రయోజ్యతే
ఇత్యన్వయః; అన్యథా విభేదస్య స్ఫుటప్రతీత్యనాపలేరితి వదంతి. ఇయం ప్రరో
చనా; తదుక్తం "నివేదనం ప్రయోజనస్య నిర్దేశో దేశకాలయోః, కవికావ్యనటాదీనాం
ప్రశంసా తు ప్రరోచనే"తి.

(౧) ఏషోఽస్తి 1 కవివశా దాయోధ్యక స్తదానీతనశ్చ సంవృతః
(సమంతాదవలోక్య)

(౨) భో భో యదా తావదత్ర భవతః పౌలస్త్యకులధూమకేతో
ర్మహారాజరామస్యాయం పట్టాభిషేకసమయో రాత్రిందివమసంహృ 2 త
నాందీకః తత్కిమిదానీం విశ్రాంతచార వి చరణాని చత్వరస్థానాని
నటః.—(ప్రవిశ్య)

౧. ఏషోఽస్తి తి. కవివశాత్ కవ్యమరోధేన, ఆయోధ్యకః ఆయోధ్యాసంబంధీ,
'ధన్వయోపధాన్వజి'తి సూత్రాన్వయో, కస్యాకాదేశశ్చ ; తదానీతనశ్చ శ్రీరామ
పట్టాభిషేకకాలికశ్చ సంవృతోఽస్తి తి యోజనా ; నిష్పన్నోఽస్తి త్యర్థః ; ఆయ
మాశయః, యద్యపి భోజరాజమతరీత్యా సూత్రధారనటిప్రభృతిభిః ప్రకృతదేశ
కాలావలంబినిం ప్రస్తావనాముక్త్యా సూత్రధారాదిభూమికాం నిష్కాసభూమికాం
తరం ప్రవిశ్య వృత్తవర్తిమూణకావ్యాభినేయకథాసూచక విష్కమ్భో వక్తవ్యః,
తథాపి సూత్రధారనైవ కావ్యకథాఘటకదేశకాలసంబంధమంగీకృత్యవిష్కమ్భ
వర్జ్యకథోపన్యాసః ; సూత్రధారత్వాపరిత్యాగాచ్చ ప్రస్తావనాత్వాహనిరితకవేర్వత
మితి, తదనుసారేణాహ— ఆయోధ్యక స్సంవృతోఽస్తి తి. 4 ఆయోధ్యాసంబంధ
త్వంచాస్య తస్యాం కాదాచిత్కావస్థానరూపం, తేన వై దేశోఽస్తి త్యుపరితస గ్రంథేన
నవిరోధః.

౨. యదాతావదితి. అత్ర భవతః పూజ్యస్య పౌలస్త్యకులస్య రావణవంశస్య
ధూమకేతోః అగ్నివర్షస్తీకర్తృః, తదుత్పాతకారి దుష్టగ్రహవిశేషభూతస్య వా, మహా
రాజశ్చాసౌరామశ్చేతి విగ్రహః, తస్య రాత్రిందివమహర్నిశం, అవతురేత్యాదిసూ
త్రే నిపాతితోఽయం శబ్దః ; అసంహృతనాందీకః, అవిచ్ఛిన్నమంగళః, శేషాద్విభాషేతి
కవినకసీతి హస్తప్రతిషేధః, అయం పట్టాభిషేకసమయో యదా పట్టాభిషేకముపా
రో యస్మిన్ కాలే ; యద్వా-సమయ ఆచారః పట్టాభిషేకరూప ఆచారో యదా
యస్మిన్ కాలే, ఇదానీ మస్మిన్ కాలే పట్టాభిషేకసమయరూపే కాలే, చత్వరస్థా

1 “కార్య” (పా)

2 “మృతానన్ద”

3 ‘విశ్రాంతచారణాని’

4 కవివశాదితోహతూక్త్యా ఆయోధ్యకత్వస్య కవికల్పితత్వావగమాదిమే ఆశం
కానుమాధానే చిన్త్యే.

(౧) 1 ప్రేషితాహితే మహారాజేనస్వగృహా ప్రతి లంకాసమరసు హృదో మహాత్మనః ప్లవంగమరాక్షసాః సభాజనోపస్థాయినోనానాది గంతాగతాః బ్రహ్మయో దేవర్షయో రాజర్షయశ్చ. యత్సమారాధ నాయైవైతావతో దివసాన్ ప్రమోద ఆసీత్.

నాని అంకణభాగాః విశ్రాంతమవసితం చారాణామధికారి పురుషాణాం చరణం గతా గతరూపం యేషు తాని తథోక్తాని, 2 విశ్రాంతాశ్చారాణాం చరణా అంశ్రుయో యేష్యి తి వా, చారా నివృత్తవ్యాపారా స్సంతశ్చర్వరేమాఽవిశ్య విశ్రామ్యంతీతి భావః. త త్కిమితి. ఇదానీం పట్టాభిషేక కాలే చత్వరస్థానాని విశ్రాంతచరణాసీతి యత్తత్కి మితి యోజనా. యస్మిన్ దివసే కలశతీర్థ సేచనరూపపట్టాభిషేక క్రియాదికరణము హూర్తస్తద్విపనా త్పూర్వోత్తరదినానాం తదుత్సవకాలత్వేన యదాయ మభిషేకసమ యఇత్యుక్తిరవిరుద్ధా, సూక్ష్మకాలం ప్రతి స్థూలకాలస్యాధారత్వాత్, ప్రాసాదఖట్వా వర్మంకన్యాయోఽత్రానుసంధేయః.

౧. ప్రేషితా ఇతి. మహాత్మనః మహాధైర్యాః, ౩ సభాజనం సపర్యాముపతి స్థంతే ప్రాప్నువంతీతి సభాజనోపస్థాయినః, సుపృథాతావలిజినః, ఇదం చ మధ్య మణిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి. బ్రహ్మయో గౌతమవిశ్వామిత్రా దయః; దేవర్షయో నారదాదయః; రాజర్షయస్తు జనక ప్రభృతయః; దేవ ర్షీణా మూర్ధ్వదిగాగమనాన్నానాదిగంతేత్యుక్తిః. యత్సమారాధనాయ. యేషాం ప్లవంగమదీనాం సమారాధనాయ పూజనాయ ఏతావతోదివసాన్ ఏతావత్సు దివసేషు; ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రమోదః చారగతాగతహేతు భూతప్రహర్ష ఇత్యర్థః; యత్సమారాధనాయ ప్రమోద ఆసీత్ తే ప్రేషితాః

1 'భావ' ఇతి విద్యదర్శకత్వేన క్వచిత్సాక్షి.

2 'విశ్రాంతాః. స్వస్వవ్యాపారోపరమేణ శ్రమావనోదనపరాః చారణాః కుశీ లవాః యేషు తాని మహోత్సవకాలే కుశీలవాసాం తూష్టింభావో న్నా విమిత్తక ఇతి జిజ్ఞాసయా ప్రశ్నః. సచప్రయోక్త్యమాణాయాః భారతీవృత్తేరుపక్షేపకః. 'భారతీ సంస్కృత ప్రాయో వాగ్యాపారో నటాశ్రయః' ఇతి తల్లక్షణమ్. ఇత్యర్థోఽపి వర్ణితః శైలిత్.

3 'ఆనందసభాజనే, ఇతి కోశబలాత్, సభాజనాయ శ్రీరామస్యానందజన నాయ ఉపతిష్ఠంత ఇత్యర్థవివరణం యుక్తమ్.

సూత్రధారః—(౧) ఆ ఆ స్త్యేతన్నిమిత్తం.

నటః—అన్యచ్చ.

ప. వసిష్ఠాధిష్ఠితా దేవ్యోగతా రామస్య మాతరః,
ఆరుంధతీం పురస్కృత్య యజ్ఞే జామాతు రాశ్రమం.

3

సూత్రధారః—వై దేశికోఽస్త్రి పృచ్ఛామి కః పునర్జ్ఞామాతా?

ఇత్యన్వయః ; తత్సమారాధనాయేతి తచ్ఛబ్దయుక్తపాతేతు, నను విశ్రాంతచారచరణ
లేస్వ ణో హేతురుక్తో భవతీత్యత్రాహ—తత్సమారాధనాయేతి. ఏవం చ చారచరణ
హేతుర్గత ఇతి భావః.

౧. ఆ ఆ స్త్యేతన్నిమిత్తమితి. ఆ ఇతి స్మరణవాచకం ; ఆతపివ 'నిపాతపికా
జనాశి'తి ప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిభావే ఆ ఆ స్తీతి సంధ్యభావః. 'వాక్యస్మరణయో
రశ'దిత్యుక్తేః ; ఏతన్నిమిత్తమస్తి మయాపి స్మృత మిత్యర్థః ;

౩. ఆరుంధతీం పురస్కృత్య వసిష్ఠాధిష్ఠితా ఇత్యన్వయః ; పత్నీత్వప్రయుక్త
ప్రాధాన్యాదరుంధతీంముఖ్యాం కృత్వా వసిష్ఠేన వ్యాపారితా ఇత్యర్థః ; వసిష్ఠః కర్త
వ్యమరుంధతీముఖమవలంకమానోఽనుకాస్తి, తతో దేవ్యోఽరుంధత్యుమతాస్తయూ
నహ కర్తవ్య మనువిష్ఠంతీతి భావః, జామాతురిత్యేత న్నధ్యమణిన్యాయేన యజ్ఞా
శ్రమాభ్యా మన్వేతి. 1 యజ్ఞే యజ్ఞ నిమిత్తాత్, 'నిమిత్తా త్కర్తయోగ'ఇతి సప్తమీ,
నతీత్యధ్యాహారేణ యజ్ఞే సత్కాశ్రమం గతా ఇతి వార్ధః. విదేశే దేశాంతరే భవః
వైదేశికః ; అధ్యాత్మాదిత్వాత్ తత్త్వ. విదేశస్థస్యాపి కదాచిదయోధ్యాయా మవస్థితి
సంభవాదిత్యాహుః.

1 "యజ్ఞే ఇత్యత్ర. కేచిత్. 'నిమిత్తాత్కర్తయోగే' ఇతి సప్తమీముశస్తి.
తన్నన్దమ్ ; సహ్యతాశ్రమో హస్తేః కర్త ; సచయజ్ఞాశ్రమయోః నిమిత్తకర్తణోరు
వృంభాఖ్యసంయోగోఽస్తి నవాప్రాప్తు మిత్యర్థయోగః. తథాచ కారికా 'హస్తేః
కర్తణ్యవృంభాతాప్రమథేతు సప్తమీమ్, చతుర్థిబాధికా మాహుః చార్జిభాగురి
బాహుటా' ఇతి. వివృతానీయం తద్ద శక్తి ప్రకాశికాయాం జగదీశేన. 'చర్తణి ద్వీపి
సం హస్తి' త్యత్ర చర్త ప్రాప్తం ద్వీపిసం హస్తిత్యర్థః ; చర్తణే ద్వీపిసం బధ్నాతి హిస
స్తీత్యాదౌ ద్వీపిప్రభృతికం సహస్తేః కర్త ; విత్తాయ విప్రం హస్తీత్యాదౌ కర్తణి
విప్రాదౌ సంయుక్తమపి విత్తాదికం నతదుబ్ధమ్ ; దస్తకేశత్వగాదిష్టేవ ప్రాణినాము

నటః—

ప. కన్యాం దశరథో రాజా శాంతాం నామ వ్యజీవనత్,

అపత్యకృతికాం రాజ్ఞే రోమపాదాయ తాం దదా. ౪

(౧) విభండకసుతస్తామృత్యుశృంగ ఉపయేమే తేన ద్వాదశవాన్నికం సత్ర మారబ్ధం. తదనురోధా త్కరోరగర్భమపి 1 జానకీం విహాయ గురుజనస్తత్రేయాతః ఇతి.

౪. కన్యామితి. వ్యజీవనత్-ఆజనయత్; 'జనీప్రాదుర్భావ' ఇతి ధాతో ర్జిచి బజి చక్ష; తాం శాంతాం రోమపాదాయ తన్నామ్నే, అపత్యస్య కృతి ర్వాస్యిపాకో యస్యాస్తథావిధాం; శేషాద్విభాషేతికప్; కన్యాందదావిత్యుక్తే కళత్రార్థమితి ప్రతీతే స్తద్దానరూపత్య కృతికామితి; దదా దత్తవాత్;

౧. తేన ఋత్యశృంగేణ, ద్వాదశవర్షాణి భవిష్యతీతి ద్వాదశవాన్నికం, 'తమ ధీప్తు' భృతో భూతో భావీ'త్యధికృత్యవిహితే తథో వివక్షితే ద్విగుః; వర్షాణ్లుచ్చేతి లుకః పాక్షికత్వాత్ లుగభావః; అనుశలికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః సతూత్తరపద వృద్ధిమాత్రం, అభవిష్యతీతి ప్రతిషేధాత్; సచ ద్వాదశవర్షాణి భూతమిత్యర్థో ౭స్త్యితి వాచ్యం, అరబ్ధమిత్యుక్తే రసాంగత్వావత్తే; కించ తతోరగర్భేతి నానీతానీత్యుక్త్యా సీతాయా గర్భిణీదకాయా మేతత్సత్రారంభః ఇతి స్పష్టమవగమ్యతే, ఏవం చ ద్వితీయాంకవిష్కంభే "సమనంతరం చ గర్భైకాదశే వక్షే త్కాలేణ కల్పేనోప నీయత్ర యీమప్యధ్యాతే" ఇతివక్ష్యమాణతయాత్రత్యద్వాదశవాన్నికకలబ్ధ్య ద్వాదశవంభాఖ్యసంయోగసోపగమాత్; అతనివ హస్తం ప్రాప్తమిత్యాదా హస్తే హరిణం హస్తీత్యాదితో సప్రయోగః; సమవాయినా సమంద్రవ్యస్య తదభావాత్; 'ముక్తాఫలాయకరిణం హరిణం పలాయసింహం నిహన్తి భుజవిక్రమసూచనాయ, కానీలిరిరియతీ రఘుమంశవీర కాళామృగే జరతి యస్తవదాణమోక్షః' ఇత్యాదౌ కరి జ్యుప్తవృద్ధిమపి ముక్తాఫలం ప్రాప్తమితి నార్థః, కిన్త్వా హర్తు మిత్యాదీతి' ఇతి కైశ్చిద్వి శదతమ ముపపాదితం గ్రంథాంతరే.

1 'సభూ' మితి. పాతానరం-తత్ర పథూమాసన్నప్రసవా మపుశ్చపేక్ష్య గురు జనగమనోక్త్యా ప్రకృతికాస్త్రయోరసుసరణం స్నేహదయాదితో ౭పి ప్రబలమిత్యా గామికథాంశస్య సూచకమిదమ్; పసిష్ఠాదిసన్నిధౌ సీతాపరిత్యాగకల్పనేదనాచిత్య మాశంకమానేన కవినేదం కల్పితమ్; యదాహుః 'యత్యాదిదనుచితం కించిన్నాయకస్య రసస్యవా, విరుద్ధం తత్సరిత్యాజ్యమస్యథావా ప్రకల్పయేత్' ఇతి కేచిద్వాన్విచక్రుః.

సూత్రధారః—(౧) తత్కిమనేన ? ఏహి రాజద్వారమేవ స్వజా
తిసమయేనోపతిష్ఠావః.

నటః—(౨) లేన హి నిరూపయతు రాజ్యస్సుపరిశుద్ధాముపస్థాన
స్తోత్రపద్ధతిం భావః.

సూత్రధారః—౩. సర్వభావ్యవహర్తవ్యం కుతోహ్యవచనీ
యతా ?

దశవర్షాని భూతమిత్యర్థాభ్యుపగమే తద్విరోధాపత్తిరివిధ్యేయం. తదనురోధాత్
తదనుసారేణ తద్ధేతోః; కతోరగర్భాం పూర్ణగర్భాం; కతోరశబ్దః పూర్ణవాచీ. తదుక్త
ముగాదిషు వైయాకరణైః - 'అయం పూర్ణతాయామసీ'తి. యాత ఇతి. అనాహూ
తోఽధ్వరం గచ్ఛేదితి విధేః ఆహ్వానే సతి కింపురస్వాయాదితిభావః.

౧. స్వజాతిసమయేన స్వజాతిమర్యాదయా, ఉపతిష్ఠావః స్తోమ్యవః; రా
మస్య, 1 'అత్తానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమి'తి దేవతాత్వాభావనా
న్యంత్రకరణకత్వాభావాచ్చ 'ఉపాదేవభాజే'త్యాదినానాత్మనేపదం తథాచ స్వజా
త్యనుగుణవృత్తిరూపం యత్ స్తోత్రం తత్కుర్వ ఇతి బోధః.

౨. లేనేతి స్తోతవ్య మితి యత్ లేనేత్యర్థః; సుపరిశుద్ధాం సప్తదోషరహితాం
స్తువంశ్యనేనేతిస్తోత్రం గ్రంథః తస్య పద్ధతి రామపూర్వీ, ఉపస్థానాయ గుణినిష్ఠ
గుణాభిధానాయ స్తోత్రపద్ధతి రిత్యర్థః; సమాసస్తు పద్మ్యంతస్య బోధ్యః; నిరూపయతు
పుత్రత్వానయతు పవర్తిత్యర్థః;

౩. ననుయగుక్తం స్తుతిం నిరూపయత్వీతి తదభ్యుపగచ్ఛామి, సుపరిశు
ద్ధామితి నాభ్యుపగచ్ఛామి దోషరహితత్వరూప పరిశుద్ధత్వస్య ప్రయోజనాభా
వాత్. స్తుతిపవనం తు కర్తవ్యమేవ తస్యస్వజాతి నియతవ్యాపారత్వాదిత్యాహ —
సర్వభేది. సర్వేణ ప్రకారేణ సర్వభా, వ్యవహర్తవ్యం వ్యవహారః కర్తవ్యః
భావే తవ్యత్పిత్యయః; ఇహ వ్యవహారశబ్దః స్తుతికరణరూపవ్యాపారపరః; అవచ
నీయతా, వచనీయం దోష స్తద్రహితతా సుపరిశుద్ధలేత్యర్థః; కుతః కిం నిమిత్తా?
యద్వా - కుతః కస్యై? ఆద్యాదిత్వాత్ చతుర్థ్యన్తాత్తసీ; అయమాశయః - దోష
వత్తయావా దోషరహితతయా వా గుణవత్తయా వా గుణరహితతయా వా స్తుతి

1 'అత్తానం మానుషం మన్యే' ఇత్యుక్తేః రామస్య స్వస్తిక్ దేవతాత్వా
జ్ఞానేత్యన్యేహం రామాయణాదిత స్వస్తిక్ దేవతాత్వజ్ఞానమేవ వర్తత ఇతీదం సమా
ధానం మూలస్థం పరస్మైపదశ్చ చిన్త్యమ్.

యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వేదుర్జనో జనః. ౫

నటః—(౧) అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యం.

ప. దేవ్యా 1 అపి * హి వై దేవ్యా 2 స్సాపవాదో యతో జనః,

రక్షోగృహస్థితి ర్థాల మగ్నిశుద్ధా + త్వనిశ్చయః. ౬

కరణ రూపవ్యాపారః కర్తవ్యః, తస్య స్వజాతిభర్తత్వాత్ త్వదుక్తమపరిశుద్ధ తాతు కింఫలికా? తస్యాః ఫలాభావాదితి. నను జనాభినందనమేవ తత్ఫలమస్తు కుతః ఫలాభావ ఇత్యుక్తాహ — యథా స్త్రీణామిత్యాది. పూర్వపాదస్థహితస్యాత్ సంబంధః. హి యస్మాత్ జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా దుర్జన స్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జన స్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థేతి పూర్వేణ సంబంధః. జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా స్త్రీణాం పాలితృత్వవిషయ ఇవ వాచాం సాధుత్వే మాధుర్యా జ్వల్మాదివిషయే దుర్జనః దోషదర్శి; దోషదర్శి త్వమేవహి దౌర్జన్యమితి భావః. యస్మాత్ యథా స్త్రీణాం సాధుత్వే జనో దుర్జన స్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జన స్తస్మాద వచనీయతా కిమర్థేత్యర్థః. ప్రకృతకథాసంగతయే, స్త్రీణాం యథేతి దృష్టాంత ఉక్తః, తదు పజీవ్యప్రకృతమవలగయతి—

౧. అతిదుర్జన ఇతి. తత్ర హేతుమాహ—

౬. దేవ్యాఇతి. అత్ర హియత ఇత్యనయో ర్యథా క్రమం పూర్వోక్తరార్థయో రన్వయః. హియస్మాద్దేవ్యాః దీప్తిమిత్యా స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇత్యర్థః.

(పా.) 1 మసి. 2 అసా.

* 'హిః ప్రసిద్ధా; అస్య హేత్వరేవ్యవధానాత్ జనస్యాతిదుర్జనత్వసాధనేననుబ యోగాచ్చ కేహం చిత్తభావ్యాఖ్యానం చిన్త్యమ్'. ఇతి కేహం చిద్వాఖ్యానమ్.

† 'తుశబ్దో భేదమభిధత్తే; అనిశ్చయః నిశ్చయవిరుద్ధః సంశయ ఇతి యావత్; యదాహుః. 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, ఆప్రాశస్త్యం విరోధశ్చనశ్శార్థాషడి'తి; యద్వా అనిశ్చయః నిశ్చయస్యాభావః; నన్యత్ర 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినాఽవ్యయ భావే 'నావ్యయ భావాదతోఽస్తుపంచమ్యాః' ఇత్యమా దేశేనభావ్యమ్; నైతదస్తి; అభావవాచినో నభాః క్రియాసాపేక్షత్వేనాసమర్థస్యాసి 'నుదనపుంసకన్యే'తి జ్ఞాపకేన క్వచిత్సమాసాంగీకారేణానవ్యయభావాత్; యథా హక్తైయటః 'అసమర్థసన్యమాసన్యక్వచిత్సాధుత్వజ్ఞాపనార్థమనపుంసకన్యే'తి ప్రసజ్య ప్రతిషేధఆశ్రీయతే'ఇతి; యద్వా-పర్యదానేఽసి 'ఆద్రుతాయామసంహితమ్' 'రక్షో హగమలఘ్వసన్దేహః ప్రయోజనమ్' ఇతి నిర్దేశద్వయప్రామాణ్యోత్; ఆర్థభావేనసహ

సూత్రధారః.— (౧) యదిపునరియం కింవదంతీమహారాజం
ప్రతి 1 స్యందేత తతఃకష్టతరంస్యాత్ సర్వభాటుషయో దేవతాశ్చ
శ్రేయోవిధాస్యంతి.

(ఇతి పరిక్రమ్య ఆకాశేలక్ష్యంబద్ధా.)

భోభోః క్వేదాసిం మహారాజః ?

వైదేహ్యవిదేహరాజపుత్రాః. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీయం, సాపవాదః. ఆపవాదో
దోషకథనం, లేన సహిత ఇత్యర్థః. తథాచ వైదేహీసంబంధ్యపవాద సహిత ఇత్యర్థః. నిత్య
సాపేక్షత్వా త్పమానః. తదుక్తం 'సంబంధిశబ్దస్సాపేక్షో నిత్యం సర్వస్పృశమస్యలే' ఇతి.
యతశ్చరక్షోగృహస్థిః రాక్షసగృహవస్థానమాత్రం నత్వస్యదితి భావః. మూలం
దోషకథనహేతుః, అగ్నిశుద్ధా అనిశ్చయః నిశ్చయాభావశ్చ. తుశబ్దకృద్ధకః. ఆత్ర
దేవ్యా ఇతి స్వతోదోషభావ ఉక్తః. వైదేహ్య ఇతి సంసర్గాధీనదోష ప్రసక్త్యభావః
ఉక్తః. రక్షోగృహస్థి తిరిత్యనేనాసాధారణ హేత్వభావ ఉక్తః. అగ్నిశుద్ధావిత్యనేన
బాధక ప్రమాణమక్షం, తథాచ ఏతత్సర్వమపి నావలొకతమితి భావః; ఆయమాశయః,
విద్యమానస్యాపి దోషస్య కథనం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసతస్తస్య కథనం తతోఽపి దుర్జ
నకార్యం విషయ ప్రభావమవిగణయ్యాసతోఽపి తస్యకథనం సుతరాం దుర్జనకార్యం,
తత్రాప్యసాధారణహేతుమదృష్ట్వా విషయ ప్రభావమప్య విగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య
కథనం తతోఽపి దుర్జనకార్యమ్. తత్రాపి బాధక ప్రమాణమప్య విశ్వస్యా సాధారణకా
రణమప్య దృష్ట్వా విషయ ప్రభావమప్య విగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం త
తోఽస్యది దుర్జనకార్యమితి, ఆత్రహి యస్తాత్ జనః సాపవాదః యతశ్చ రక్షోగృహ
స్థితిర్ములమగ్నిశుద్ధావనిశ్చయశ్చ జనస్య తస్మాజ్జనోఽతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యమితి చూర్వే
ణాన్వయః.

౧. కింవదంతీ లోకాపవాదః, స్యందేత ప్రస్తవేత్ శ్రవణవిషయాభవేదితి
యావత్. అనేన ప్రగమంకార్థ స్సూచితః. సర్వభాటుషయఇత్యాది. అనేన
శేషంకార్థ స్సూచితః. విషయుషికర్తృక శ్రేయోవిధానరూపబీజస్య న్యాసాదుషక్షే
పాఽంగం; యథోక్తం- 'బీజన్యాస ఉపక్షేప' ఇతి.

అవ్యయాధావస్య వికల్పనాత్ అనిశ్చయ ఇత్యయం తత్పురుషవివేచితి నిపుణతరంవృ
త్పాదయామానుకేచిత్.

1. స్పృశేత్.

(అకాశే ఆకర్ష్య) (౧) † కిం బ్రవీషి? ఏవం జనాః కథయంతి.

ప. స్నేహోత్సభాజయితు మేత్య దినాన్యమూని నీతోత్సవేన
జనకోఽద్య గతో విదేహాః,

దేవాస్త్రుతో విమనసః పరిసాంత్వనాయ ధర్మాసనాద్విశతి రాజ
గృహం నరేంద్రః ఇతి. ౭

(ఇతి నిష్కాంతా.)

ప్రస్తావనా.

(౨) (తతః ప్రవిశత్యుపవిష్టో రామ స్సీతాచ.)

రామః— (౩) దేవిసమాశ్వసిహి౨. * స్వతవగరవోనశక్ను
వంత్యస్తాన్విహతుం.

౧. ఆకాశఇతి. ఇదమాకాశ భాషితముచ్యతే తదుక్తం - 'ఆప్రవిష్టే స్సహ
లాపాభవే దాకాశభాషితమి'తి.

౭. స్నేహాదితి. సభాజయితుం ఆనందయితుం, ఉత్సవేన హర్ష జనకవ్యాపారేణ,
విమనసః దుఃఖతహృదయాః. పరిసాంత్వనాయ దుఃఖావసయనానుకూలాత్కర్ణ
మధురవచనప్రయోగాయ, తుమర్థాచ్చేతి చతుర్థి; ధర్మాసనాత్ క్షత్రియధర్మ భూత
రాజ్యపరిపాలనార్థ సింహాసనాదిత్యర్థః. రాజగృహం స్వవాసగృహం, విశతి ప్రవిశతి,
ఏవం ప్రస్తావనాప్రస్తుతా.

౨. ఆధాంకః ప్రస్తాయతే - తతః ప్రవిశతీత్యాది. అంకలక్షణం తు,
'ప్రత్యక్షనేతృచరితో బీజవృక్షిపురస్కృతః. అంకో నానాప్రకారార్థ సంవిధానర
సాశ్రయః' ఇతి.

౩. సమాశ్వసిహి సంతోషం ప్రాప్నుహి, విహతుం త్యక్తుం.

† కిం బ్రవీష్యేణమిత్యాది వినాపాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యే
కస్తత్స్యా దాకాశభాషితమ్' ఇతిచ. రూపకేషు ప్రత్యుక్త్యవసరలాభార్థ మాకాశభా
షితంకల్పిం, తదుక్తమ్. 'ప్రశ్నోద్దేశాశ్చరేభిశ్చ నేపథ్యోక్తిస్తథైవ చ. ఆకాశభా
షితం చైవప్రత్యుక్త్యవసరప్రదాః' ఇతి.

* 'లేహి' ఇత్యపి పాతః. తథాసతి కేచిదేవమర్థమువర్ణయన్తి. 'లే గురవః
జనకన్యైక త్వేషి ఇమాన్యేవాంగాని కదాచిత్వాకస్త్ర్యేణ వివక్షితాని భవన్తి'తి
మహాభాష్యకారోక్త్యా భక్త్యాదిహేతుకోఽయమవయవవిహితత్వస్యానియమిన్యభిచారః
వసిష్ఠాదీనస్తర్కావ్యవా బహుత్వమ్. ఇతి.

ప. కింత్యసుప్తాన + నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్యమపకర్షతి,

సంకటాహోహితాగ్నినాం ప్రత్యవాయైర్గ్రహస్థతా. ౮

సీతా—¹జాణామి అయ్యపుత్ర, కిందు సందావరిణోగురు బంధువిటలహోంతి.

రామః—(౧) ఏవమేతేహృదయమర్తచ్ఛిద ఓ స్సంసారభాగాః, యేభ్యో బీభత్సమానా స్సుర్వాన్కామాన్ పరిత్యజ్యారణ్యే మనీషిణో విశ్రామ్యంతి.

ధాయా—¹జానామ్యర్థపుత్ర, కింగుసంతాపకారిణో గురుబంధువియోగాః భవంతి.

రా. కింత్యితి. అనుష్ఠానస్య నిత్యనైమిత్తికాది కర్మకలాప నిర్వర్తనస్య నిత్యత్వం నియతతా అనుష్ఠానాభావ విరహరూప నియమ ఇత్యర్థః, స్వాతంత్ర్యం నైవరావస్థానం అపకర్షతి న సహలే; అపకర్ష తీర్థ్యక్త్యా అతిక్రాంతమపి నైవరావస్థానం నిరంధే ఇతి లాభేన కదాచిదంగీకృతమపి నైవరచారం తదాననుష్ఠితకర్మానుష్ఠాపనేన తదనుష్ఠానాభావప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాపనేన చ ముధాకరోతీతి లభ్యతే. షష్ఠాత్ ద్విగుణితాయానజనకమితి తదాశయః; తదాహ - సంకటాహీతి. హి యస్తాత్ ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతాగ్రాహస్థాశ్రమః ప్రత్యవాయై ర్విహితానాచరణజన్యపాతకై స్సంకటానిధిదా దుఃఖరూపా వా, జాగ్రత్ప్రత్యవాయేత్యర్థః.

౧. యేభ్య ఇతి. సంసారభాగేభ్యః సంసారావశ్యానుభావ్యభాగేభ్యఇత్యర్థః. సంసారోహి శరీరసంబంధానుబంధీ సుఖదుఃఖసముదాయః, తథాచ గురుబంధువియోగానాం తదేకదేశత్వం సంగతం. బీభత్సమానాః జగుప్సమానాః ఏతద్దోషానుసంధాన జనితచిత్తవృత్తినివృత్తియూక్త ఇత్యర్థః; బీభత్సస్య జగుప్సాస్థాయకత్వాదిత్యం వ్యాఖ్యాతం, అతనివ బీభత్సమానాఇత్యస్య యోగే జగుప్సవిరామేత్వాదితా పంచ

1 'అనుష్ఠాననిత్యత్వాదిత్యపి పాతోద్భవ్యతే; తదా, ప్రత్యవాయై స్సంకటాగృహస్థతా, అనుష్ఠాననిత్యత్వాత్స్వా తన్త్రయమపకర్ష తీతి యోజనా. గురవః స్వతోఽస్తాన్ విమోక్షం నశక్నువన్తి, కిన్తు అనుష్ఠాననిత్యత్వాదేవ, ప్రత్యవాయై స్సంకటా ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతాస్వా తన్త్రయమపకర్ష తీతివా' ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షుః.

ఓ 'సంసారభావా'ఇతి స్వరసంపాతం పరిత్యజ్య భాగా ఇతి పాతంపరికల్పాయం వ్యాఖ్యానక్షేతః కిమర్థఇతి న జ్ఞాయతే; సంసారభావాః సంసారధర్మాః బంధువియోగాదయ ఇతి తదర్థః.

కంచుకీ (ప్రవిశ్య)

విజయతాం రామభద్ర ఇత్యర్థోక్తే సాశంకం, మహారాజః.

రామః—(౧) సస్తితం, నను రామభద్ర ఇత్యేవమాం ప్రత్యుప
చారశ్శోభతే తాతపరిజనస్య, తద్యథాభ్యస్త మభిధీయతాం.

కంచుకీ—(౨) ఋశ్యశృంగాశ్రమాదష్టావక్ర స్సంప్రాప్తః.

సీతా—¹కింవిశంబీఅది.

రామః—త్వరితతరం ప్రవేశయ.

కంచుకీ—తథేతి (నిష్కాంతః)

అష్టావక్రః—(ప్రవిశ్య) స్వస్తి వాం.

రామః—భగవన్నభివాదయే ఇత ఆస్యతాం

సీతా—(౩) ²ణమోదే అవికుసలం సజామాదుఅస్సగుదుఅణస్స?

రామః—(౪) నిర్విఘ్నసోమవీధి మే భావుకో భగవాన్సత్య
శృంగః.

సీతా—³అష్టేవాసుమరేది

అష్టా—(ఉపవిశ్య) అథకిం! దేవి భగవాన్వసిష్ఠ స్త్వామాహ.

ఛా. ¹కిం విలంబ్యతే. ²నమస్తే ఆపికుసలం సజామాత్మకస్య గురుజనస్య?

³ అష్టాన్వాస్తరతి

మీ, బభుంధన ఇత్యస్తాత్ స్వాధ్యై నని రూపమిదం, 'బభేషీత్తవికార' ఇతి వార్తికా
దస్య చిత్తవికారే వృత్తిః. కామ్యంత ఇతి కామాః. కర్తణిమభో; గృహక్షేత్ర
పుత్రాదయః తానిత్యర్థః. విక్రామ్యంతి శ్రమమపనయంతీత్యర్థః.

౧. ఉపచారః వ్యవహారః, యథాభ్యస్తమభ్యస్త మనతిక్రమ్య. యథార్థ
త్వాదవ్యయాభావః. అభిధీయతా ముచ్యతాం.

౨. అష్టావక్రః తదాఖ్యః అష్టావక్రాణి యస్మైతి విగ్రహః. యోగరూఢ
శబ్దః; 'అష్టనస్సంక్షాయామి'తి దీర్ఘః. హస్త్యానుప్రవేశార్థమష్టావక్రప్రవేశః.

౩. సజామాదు అస్మైతి. కగేతి కకారబాహే అవశిష్టాకారస్య ఈషత్సన్ని
ప్తయకారశ్చుతిః ప్రాకృతవ్యాకరణసిద్ధా.

౪. సోమవీధి సోమపాఇత్యర్థః, భావుకః శ్రావ్యః, కాంతాపలిత్యాదితి భావః.

ప. విశ్వంభరా భగవతీ భవతీ మసూత రాజా ప్రజాపతిసమో
జనకః పితా తే,

తేషాం వధూ స్త్వమపి * నందిని పార్థివానాం యేషాం కులే సస
వితాచగురుర్వయం చ.

F

౯. విశ్వంభరేతి. నందిని గుణపూర్ణే, 'టునదిసమృద్ధావి'త్యస్తాద్భావే ఘృ
న్తాత్, 'అత ఇని తనావి'తి ఇనిప్రత్యయః. 'ఏకాక్షరాత్ప్రత్యో జాతావి'తినిషే
ధస్తు ప్రాయఃకః; గృహ్యధిత్వాదినిర్వా; నాంతత్యాష్టిప్; నందిని పుత్రీతి సంబోధనం.
ఇదంచ "అస్మాకం తు జనకమతాదుహితైవ" ఇతివక్ష్యమాణరీత్యా దశరథమతాను
సారేణ; భగవతీ హద్గుణ్య పరిపూర్ణా విశ్వంభరా భూమిః, భూరిత్యాద్యనుక్తా
విశ్వంభరేత్యుక్తిః త్వాంతిప్రధానతాసూచనాయ, భవతీం పుజ్యాం త్వా మసూత,
ప్రసూతవతీ, 'పూజ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' లజీశపాటుక్. విశ్వంభరాశబ్దస్తు సంజ్ఞా
యాం; 'భృత్యావృజీ'త్యాదినా భః ప్రత్యయే 'అరుద్విషదీ'త్యాదినా ముమాగమే
చ నిష్పన్నః; ప్రజాపతినా బ్రహ్మణా నమః, స్వాధ్యాయాదినా బ్రహ్మతుల్యఇత్యర్థః.
"మాంధాతారమపార వృషితక్షీరాజీ"త్యాదినా కనిష్ఠీత్యయః. బ్రహ్మజ్ఞాన పరిపూర్ణ
తయా రైక్యవిన్నిరతిశయదీప్తియుక్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ ఉత్తరమీమంసాయాం
'క్షత్రియత్వగతేష్వే'తి సూత్రవిషయవాక్యప్రకరణే సంపదిమహద్భావే యోహోరాఃపు'
† ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మవస్తావత్త్వకాలీతి వార్థః. రాజా, రాజలే దీప్యతే ఇతి రాజా,
కనిన్యూజానశ్రుతినామక క్షత్రియవృత్తాంతే స్పష్టం. యద్వా జ్ఞానభక్తిరైకైర్వా
న్మదా దీనపి రంజయతీతి రాజా, ధాతూనామనేకార్థత్వాద్రంజనే వృత్తిః, తదుక్తం
"రాజా ప్రకృతిరంజనాత్" ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యానే మహోపాధ్యాయమల్లినాథేన
ధాతూనామనేకార్థత్వాదితి. జనకః పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిస్తృతిషు "జనశోహ
వైదేహః" "కర్తవ్యే వహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇత్యాదిషు ప్రసేధఇత్యర్థః.
తే పితా, యేషాం రాజ్ఞాం కులే, 'కులేష్వి'తిబహువచనాంతపాతే త్రాణాయాం బహు

* 'నన్దసి' ఇతిపాఠంతపరికల్ప్య. 'నన్దసి అనన్దయత్రి' 'నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో లుణి
న్యచః' ఇతిలుణి, 'యోహోరనాకా' 'విత్తనాదేశశ్చ' ఇత్యపి వ్యాఖ్యా పరిదృశ్యతే
లోకాన్తరే.

† అభ్యుజ్ఞోకస్య ప్రథమ తృతీయ చతుర్థసాదాస్తు, 'అంభోజంకలయక్ సద్వ
క్షమవనే సాహిత్యరీత్యాం దృశోః; శత్రూణాం పురభంజనే భృగిగుణే కించోరగేంద్రో
ఘనాభావ్యే సవిభాతిసాహున్యపతిః పాకాహిత ప్రాభవః'—ఇతి.

(గ) తత్త్విమవ్య దాశాస్త్ర హే కేవలవీరప్రసవాభూయాః.
రామః—(౨) దేవి అనుగృహీతాస్తోత్ర వయం.

ప. లోకికానాం హి సాధూనా మర్థం వాగనువర్తతే,

పచనం; ఉద్భూతామయవభేదవివక్షయూ వా; కులం హ్యుత్పాదక ప్రబంధః, సర్వం జగత్సుపతి నియమయతి కర్తానుష్ఠానే ప్రేరయతీతివా. సవితా సూర్యః గురుః పితా, వయమహం, అస్తదోద్వయోశ్చేత్యేకత్వే బహువచనం; 'సవిశేషణస్య ప్రతిషేధః; ఇతి తు సవిభేద్య విశేషణవిషయే, 'తతోసు త్వం ప్రేయూన్యయమసి హతాశాః ప్రియత మా' ఇత్యాదిప్రయోగాత్, యద్వా, 'యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషిః ప్రాచేతసస్తథే' తి పత్యమాణీత్యా వాల్మీకేః జృంభకాస్త్ర సంప్రదాయేన విశ్వామిత్రస్య వామదేవాదే ర్వాగ్రహణా ద్వయమితి బహువచనం, గురు నిత్యుత్పత్తస్య పదసవిహితామాద్దరవః పితోపదేష్టార ఇత్యర్థః. గృంతీతి గురవః. 'కృగ్రోరుచ్చేత్యా'ణాదికసూత్రేణ నిష్పన్నోఽయంశబ్దః. 'గుశబ్దస్త్యంధకారే న్యాద్రుశబ్దస్తన్నివర్తక' ఇతి నిరుక్త్యా అజ్ఞానాదినివర్తకా ఇతి వార్థః. యద్వా గురవః పితర ఇత్యేవార్థః. 'స పి విద్యాత స్తం జనయతీతి స్మృతే. 'పుత్రకా ఇతిహోవాచే'త్యాది పురాణాచ్చ, తేహం పార్థివానాం 'సర్వాప్రాప్త్యమియం యేహ మానీతృత్వాన్ని వసుంధరే' త్యుక్తముఖ్యపృథివీపతిత్వ వతాం పథూరసి స్మృతాసి.

౧. తత్తత్సాల్ ఆన్యత్ వత్సమానాదన్యత్ కిమాశ్నహే? 'ఆశక్యాను
ఇచ్ఛాయాం' ఆయం భావః, తవ గుణాతిశయో నాశాన్యః, తస్య విత్సంభరా భగ
వత్తుక్తమాత్రసంబంధవశాదేవ సిద్ధేః, నాపి జ్ఞానభక్తివైరాగ్యాదికం, తస్య బ్రహ్మ
విత్తమననకసంబంధవశాదేవ లాభాత్, నవాహితగ్రాహిత్వం విత్సర్గం భర్తృసంబంధ
ప్రయుక్తనికర్తాభావశ్చ ప్రార్థ్యః. తేహం సద్గురుసంబంధశాలిమహారాజ మహాకుల
ప్రసూత రాజకులశ్చ షాత్వాదేవ సిద్ధత్వాత్. తస్మాదేతేహం నాశాన్యత్వం కింతు
వీరప్రసవత్ప్రసృతి. ఏషఋషిశ్రేయోవిధానవిదానభూతవసిష్ఠానుగ్రహరూపబీజస్య బ
హుళాకరణాత్పరికరః. తదుక్తం, 'బీజస్యబహుళకరణం పరికర' ఇతి.

౧. దేవీత్యాది. ఏష ఋష్యనుగ్రహరూపదీజాంగీకరణరూపం సమాధానం నామ సంధ్యగమ్, తదు కం, 'దీజాంగీకరణం సమాధానమితి'.

౧౦. లాకికానామితి. హి యస్మాత్ లాకే ఆప్తత్యేన ప్రసిద్ధాః లాకికాః
తేషాం భ్రమప్రమాదరహితానామిత్యర్థః. సాధూనాం పరోపకారరతానాం, సాధ
యతి. పరకార్యాణిశీర్షణే 'కృపాపాణి'త్యాదినాఙ్చ్ ప్రత్యయః. ఏవలలిప్సా రహి

ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థో(నువర్తతే) (నుభావతి).
అష్టా — (౧) ఇదం చ భగవత్పాదుంధత్యా దేవీభి శ్శాంతయా చ
భూయోభూయ స్సందిప్తం, దేవ్యా వత్సాయా స్సీతాయా
యదికశ్చిద్గర్భదాహృదోదయో భవేత్ సోఽవశ్యమచిరాన్తాన
యితవ్యఇతి.

తానామిత్యర్థః. వాక్ ఉక్తిః ఆర్థం అభిధేయం అనువర్తతే తాదీనాభవతి, లేహి
శ్రమప్రమాదవిప్రలిప్సాద్వభావాద్యథావస్థితమర్థం వదంతీతి భావః. భూతార్థ
వాదిన ఇతి హృదయం; ఆద్యానాం వేదప్రసిద్ధానాం లోకీకానా మిత్యర్థో వ్యతిరేక
నిర్దేశాత్, లోకావస్థస్య వేదనైస్య ర్ముడిత్యుపస్థితేః, ఋషీణాం పునః తపస్వినాం
తు వాచమర్థోఽనువర్తతే వాగధీనోఽర్థో భవతీత్యర్థః. తపస్వినా ముక్తిర్హి తపః
ప్రభావేనాసంతమక్యర్థ ముత్పాదయంతీతిభావః; యద్వా, 'ఋషగతావిత్యస్య
బుద్ధ్యర్థత్వా త్కాలత్రయవర్తివస్తుసాక్షాత్కర్తృత్వమృషివదప్రవృత్తినిమిత్తం, తథా
చ భావినమర్థం దృష్ట్వా తే వసంతి, తతః స్వకాలే ప్రాప్త సోఽర్థస్తామనుసరంతీతి
భావః; హి యస్తాదేవం తస్మాదనుగృహీతావయ మిత్యన్వయః. ఏష ఋషిక్రేయో
వితరణబీజగుణవర్ణనా ద్వితీయాభవం నామ సంస్థంగం. యథోక్తం- 'బీజగుణవర్ణనం
విలొభనమి'తి.

౧. గర్భస్య దాహృదం లక్షణం, 'సకీచకైర్వారుతపూర్ణ రంధ్రైరివివల్
విశేష్యమాత్రకరం, అన్యథా దాహృదశబ్దనైవగర్భచిహ్నవాచిత్యాత్ గర్భశబ్దవై
యర్థ్యాత్; తచ్చ విశిష్టవస్తువిషయాభిలాషాదిరూపం, తస్మోదయ ఆవిర్భావః. మాన
యితవ్యః సంభావయితవ్యః. తథా సంపాదనేన సఫలీకార్యఇతి భావః.

† అత్ర కేచిత్. మూలే. 'యఃకశ్చిద్గర్భదోహదోఽస్యా సోఽచిరాత్సంపాద
యితవ్యః' ఇతిపాతానుసారేణ వక్ష్యమాణగీత్యా వ్యావఖ్యుః. యథా- 'గర్భస్యదోహదః
ఇచ్ఛా; 'అధదోహదమిచ్ఛా కాంక్షాస్పృహ' త్యమరః; పుంస్త్యంప్రయోగాత్; అచి
రాత్, విశంబేహి వైరస్యంసంభావ్యతే; దోహదావమాననే మహతః ప్రత్యవాయస్య
దర్శనాదాదరోక్తిః; తథాచ సుశ్రుతః. 'గర్భహృదయ ప్రవృత్తభావాచ్చేకనాథాతు
రభివృద్ధిభవతి; కస్తాత్? తత్థానత్వాత్! తస్మాద్గర్భశ్చక్రేమాస్యభిప్రాయమింద్రియా
క్లేషు కఠోరి; ద్విహృదయాంనారీం దాహృదినిమాచక్షతే; దాహృదవిమాననాత్కుబ్జం
కుణిం ఖంజంజదం వామనం వికృతాక్షమనక్షం వానారీసుతంజనయతి; యేషుయేష్యింద్రి
యారేషు దాహృదేవైవిమాననా, ప్రజాయేత సుతస్యార్తిస్త్రింస్త్రింస్తథేంద్రియే'
'ఇతి'తి,

రామః—(౨) క్రియతే యద్యోషాకథయతి.

అష్టా.—(౧)ననాంకుః పశ్యాపదేవ్యాసృందిష్ట మృశ్యశృంగేణ, వత్సే
కఠోరగర్భేలినానీతాసి, వత్సే^౨పి రామభద్రస్త్వద్విద్యోదనార్థ
మేవస్థాపితః, తత్పుత్రపూర్ణోత్సంగా మాయుష్షతీం ద్రక్ష్యామ
ఇతి.

రామః—(సౌత్సుక్యస్థితం.) తథాస్తు ! భగవతా వసీష్ఠేన నశించిత్సంది
 ప్నోఽస్మి ?

అష్టా.—శ్రుతాం.

ప. జామాత్యయజ్ఞేన వయం నిరుద్ధా స్త్యం బాలపవాసి నవం
చ రాజ్యం,

యుక్తః ప్రజానా మనురంజనే స్వాః స్వస్త్వాద్యశోయత్పరమం
ధనం వః.

౧. ఏషాకథయతి యది క్రియత ఇత్యన్వయః.

౨. ననాండు క్కాంతాయా ఇత్యర్థః ; దేవ్యా ఇత్యన్య పూర్వోక్తరాఖ్యాం సంబంధః, తథాచ దేవీసంబంధిననాంధ్వపరినాదేవీం ప్రతిసంధిమిత్యర్థః, పుత్రత్రాత్థః ఉత్సంగః అంశో యస్యా ఇతి బహువ్రీహీః. అత్ర చ పూర్ణపదేన జనిత్యమాణపుత్రే యమావిత్యపి సూచ్యతే అన్యథా పుత్రపదుత్సంగామితి కథం న బ్రూయాత్ ? ద్రక్ష్యామఇతి. ఏలేన బీజానుగుణప్రయోజనవిభావనాదూపం యుక్తి ర్నామ సంధ్యంగ ము కం, తదు కం. 'బీజానుగుణప్రయోజన విభావనా యుక్తి రితి.

౧౧. జామాత్రితి. ఋశ్యశృంగేరి వక్రవ్యే జామాత్రిత్యుక్తిః శ్రాజ్యతాస్సోర
 నాయః ; ఏవంచ తదింగితజ్ఞాత్వైవాస్తాభి స్తత్రాసితవ్యం కింపునస్తత్కృతః బహు
 నిర్బంధే సలిత్యాహ—నిరుద్ధాఇతి. అనేన సర్వప్రకారేణాపి పురం ప్రత్యాగమనే
 త్వరాలిశయో వసిష్ఠస్య వ్యజ్ఞతే, ననుమత ఈద్యుత్వరాలిశయ ఇత్యత్రాహ-త్వం
 జాలవివాసీతి. సరురాజ్యతంత్రవిచారోపమద్ధాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. అథవా దశరథజామా
 తరమృశ్యశృంగం జామాలేతి నిర్దిశక్ వసిష్ఠః స్వస్యదశరథస్థానీయత్వ మభిప్రేతి,
 తచ్చ రామబుద్ధ్యా వ్యబుద్ధ్యా చ, ఏవం చాత్రత్యుబాలశబ్దప్రయోగః పుత్రత్యాభిప్రా
 యమూలకః. తతశ్చ సనుయవ్యత్రాచార్యకం ప్రస్తుతం స్యా త్తదాస్యాదాగమనే

† ఏమం చ నతి, పుత్రత్యావృత్త్యామిత్యైతాః పుత్రత్యావృత్త్యా
యస్యాః ఇతి విగ్రహావధర్మసం యోగః.

రామః—(౧)యథా భగవాన్వైత్రావరుణి స్సమాదిశతి.

ప. స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చ యది వా జానకీమపి,

ఆరాధనాయ లోకస్య ముంచతో నాస్తి మే వ్యథా. ౧౨

త్వరాతిశయః సత్వత్ర తథేతి చేత్. నకేవలమహమాచార్యః కింతు త్వద్బుద్ధ్యా దశ రథస్థానీయశ్చ, తథాచ త్వదీయ రాజ్యకంత్రివిషయకాస్థానానర్థశంకామామ సన్ని కృష్టం బాధత ఇత్యాహ—త్వం బాలవీచాసీతి. సత్వ(స్వ)న్యాదృశ) రఘుకులరాజు డల్ శిష్యుఁడత్యర్థః. తథాచ తవ శిష్యమాత్ర లేవై పారోహిత్యాదికం, నామదేవాదయో నిర్వాహయఃవ్యంబీతి తదర్థం నాస్తాకం త్వరా, కింతు తవ పుత్రత్వాత్ త్వాం యువ రాజీకృత్య మహారాజస్థానీయేన మయా రాజ్యకంత్రిం విచారయితవ్యం, అన్యథా నమా మతిశంకా ముంచతీతి ఖావః. సన్వస్తేవం తథాపి యుద్ధాదిషు లబ్ధివర్జస్య రాజ్య పాలనే నహయాపేక్షా నాస్తీత్యుక్తాహ- న వం చ రాజ్యమితి. నవంచ నవమేవ, నతు యుద్ధాదివత్పరిచిత భూర్వమిత్యర్థః. నమ తస్మి కిం కర్తవ్యమిత్యుక్తాహ—యుక్త ఇతి. సన్నద్ధ ఇత్యర్థః; యోగస్సన్నహనేత్యాదిశోకాల్. స్వస్తాదాత్సన ఆత్మీయాద్వా పరమం సర్వోత్కృష్టం, ప్రసిద్ధఫనస్య క్షయిత్వ మితి తద్వ్యావృత్తిః పరమశబ్దేన వివక్షితా. ధనం, లబ్ధాంశపరిపాలనాలబ్ధాంకార్జనాఖ్యాం ధనతుల్యమిత్యర్థః.

౧. మైత్రావరుణితి. మిత్రావరుణయో రపత్యమిత్యర్థే బాహ్వదిత్వాదిశో ప్రత్యయః. 'దేవతాద్వంద్వేచే'త్యానన్; ఇయం చ కథా పారాణి కీ వేదితవ్యా. సమాదిశతి, అజ్ఞాపయతి; తథా కరోమితి శేషః.

౧౨. స్నేహమితి. స్నేహో హి స్వయం సుఖరూప స్సృఖాంతరహేతుశ్చ, కించ 'శరీరం వసువిజ్ఞానం మిత్రార్థే సంపరిత్యజే'దిత్యుక్తరీత్యాసర్వాపేక్షయాభ్యర్థితశ్చ, అపిచ, అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తిప్రతిక్రియే త్యుక్తరీత్యా దుర్నివర్త్యశ్చ, తథాచ, తత్పరిత్యాగోఽపి మమ న దుఃఖాయేతి ఖావః. కించ స్నే హస్య వ్యవస్థితివిషయలేవైవ గుణత్వం, అన్యథా తు దోషత్యమిత్యస్తి నికర్తక దయాతు సర్వవిషయాపి గుణత్వం నముంచతి; 'దయయా సర్వభూలేషు సంతుష్ట్యా యేనకేనచిత్, సర్వేంద్రియోపకాంత్యా చ తువ్యత్యాత్ జనార్దన' ఇత్యుక్త్యా ధర్మ రూపా; కించ పరదుఃఖాధీనసమ్రాకతయా తన్నివృత్తిం వివా దుర్నివర్త్యచ; తామపి ముంచతోనవ్యతీతి ఖావః; కించ † దయాయా గుణలేవ్యంకతో దుఃఖరూపత్వ మవర్జనీయమ్ ఇత్యస్తి నికర్తక. సౌఖ్యం తు సర్వదానుమాల్మికవేషం సర్వారంభా

† అత్ర క్షయిచితి శేషః; వ్యాధాదిభిర్వింశ్యమాన వ్యాఘ్రాదావితదర్థః.

సీతా—¹ (౧) అదో ఏవ్య రాహవధురందరో అయ్యపుత్రో.

రామః—(౨) కస్కోత్ర భోః? విశ్రామ్యతా దష్టావక్రః.

అష్టా—(ఉత్తాయ పరిక్రమ్య) అయే కుమార లక్ష్మణః ప్రాప్తః ఇతి (నిష్క్రమః).

లక్ష్మణః—ప్రవిశ్య (జయత్యావర్యః.)

చా. ¹ అతపివ రాఘవధురందర ఆర్యపుత్రః.

నా మప్యేతదర్థతయా ప్రధానభూతం చ ; తదపి ముంచతో మమ న వ్యభేది భావః ; ఏలేషం మధ్యే ఏకైకస్య మోచనమపి దుష్కరం ; మమ తు ఏతత్సముదాయమోచనమపి న దుఃఖాయేతి చకారద్వయేన లభ్యతే ; కించ పూర్వోక్తాని సర్వాణ్యపి ఆత్మార్థతయా తం ప్రతి గుణభూతాని ; ఏలేషం వ్యతిరేకేఽప్యాత్మనోన వ్యతిరేక ఇత్యేషా మపకర్షః ; సీతా తు ప్రాణేభ్యోఽపి గరియసీతుక్తరీత్యా జీవితం ప్రత్యపి ప్రధానభూతా ; కించాద్యావసీతం రామస్య జీవితప్రయోజనమితి పక్ష్యమాణ రీత్యా మద్వ్యతిరేకప్రయోజకవ్యతిరేకవతీ పూర్వోక్తస్నేహదయాసౌఖ్యానామ పలంబనభూతాః ; తామపి ముంచతో మమ న వ్యభేది భావః. సీతా మిత్యాద్యనుక్త్యా జానకీ మిత్యుక్తిః లోకారాధనాపేక్షయా మమ బ్రహ్మచర్యమజనకానురోధోఽవ్యక్తిం చిత్కర ఇతి సూచయతి, లోకేహ్యభిమతపస్తుపరిత్యాగా త్సార్వకాలే తస్య సన్నిధానా న్న దుఃఖభూయస్త్యం ; పరిత్యాగా త్సరమపి తస్మాతీతత్వాన్న దుఃఖభూయస్త్యం ; పరిత్యాగకాలే తు భవతి దుఃఖభూయస్తా ; పర్తమానత్వాత్, మమ తు తస్య పర్తమానత్వేఽపి న దుఃఖమితి పర్తమానార్థకముంచత ఇతి పదస్థకలాలభ్యతే, వ్యభేదిసామాన్యశబ్దేన మనోవ్యాధిరపినేత్యర్థః.

౧. రాఘవధురందరః. రఘువంశజశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. రాఘవపదోపాదానం సాభిప్రాయకం. శరణాగతసంరక్షణప్రతపత్తయా లోకారాధనైకపరరఘువంశజస్య తతేద మనురూప మిత్యభిప్రాయః.

౨. విశ్రామ్యతాత్. విశ్రమం ప్రాప్నోతు, ఆగిషి లోక్ ; తుహ్యోరితి తాతత్, విశ్రామ్యతామితి పాతేతు పరిజనై రితిశేషః. విశ్రమవాక్ క్రియతా మిత్యర్థః. జిజ్ఞాసాత్కర్తణి లోక్.

(గ) అట్లునేన చిత్రకారేణాస్తదుపదిష్టమస్యాం వీధికాయామా
ర్యచరిత మభిలిఖతం, తత్ప్రశ్యత్వార్థః.

రామః—(అ) జానాసి వత్స దుర్జనాయమానాం జానకిం వినోదయితుం
తత్కియానవధిః ?

లక్ష్మణః—(3) యావదార్యామా మాతాశనశుద్ధిః.

రామః—(౪) శాంతం పాపం † ససాంత్యవచనం.

ప. ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః కిమస్యాః పాపనాంతరైః ?

తీర్థోదకం చ వహ్నిశ్చ నాన్యత శుద్ధి ముర్వతః.

౧౩

౧. అట్లునేన తన్నాన్ను, వీధికాయాం చిత్రమయశ్రేణ్యాం.

౨. దుర్జనాయమానాం దుఃఖితమనస్కాం, జనకస్య స్వదేశం ప్రతిగమనా
దిలిఖాపః, 'కర్తుః కర్తృణ్ సలూపశ్చేతి కర్మజిత్వాదాత్త నేపదంకానచ'. వినోదయితుం.
దుఃఖివిస్తరణత్వార్థకం సంకోపం గ్రాహయితుం; నుదప్రేరణే, ఉపసర్గలలేనోక్తార్థలాభః.
తత్కియా నవధిః. తదిత్యన్యయం తస్యేత్యర్థః. అవధిః అంతఃకియాన్ కిం ప్రమాణకః
ఇత్యర్థః 'క్యాచిత్కః కియాం నుదవధిరితి' పాఠస్తు సమ్యగేవ, అనేకసంఖ్యాకేష్వస్త
ద్వ్యాపారేషు కీద్దుశసంఖ్యాన్యైశ్చ ద్వ్యాపారోఽస్య చిత్రస్యావధి రిత్యర్థః.

౩. యావదితి. మాతాశనేన వద్ధిరితి విగ్రహః. యావచ్చట్తోఽవధారణా
ర్థకః. మాతాశనశుద్ధిరేవావధిరిత్యర్థః. అవధిరిత్యన్య త్వార్థస్థాదనుషంగః.

౪. శాంతం పాప మితి. ఏతదభివ్యక్త్యాసజన్యవీడాహేతుభూతం పాపం కా
న్యత్పిత్యర్థః. లోకోక్తిరియమిష్టజనం ప్రత్యనిష్టవచనాత్సమజనాశీర్షవచనరూపా. ససాం
త్యవచనం. ఆత్యర్థమధురవాక్సహితమిత్యర్థః.

౧౩. ఉత్పత్తిత్యాది. ఉత్పత్త్యా పరిశుద్ధాయా ఇత్యర్థః. హేత్వంతరనిరా
సార్థ మిదం; స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇలిఖాపః. అస్యాః సీతాయాః. పాప
మంతీలి పాపనాని నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః; అస్యాని పాపనాని పాపనాంత
రాణి తైరిత్యర్థః; కిం నకిమపీత్యర్థః; శుద్ధిర్ని దోషనిర్హరణం అవిద్యమానదోషాయా
స్తస్యాః కథం వద్ధిరితి భావః; కించ అంతరక్షణేన దోషరహితవస్తుమాత్రస్య
పావకవస్తవపేక్షానాన్తి; పావకవస్తునస్తుతన్నైరపేక్ష్యం తైమతికం, ఇయం చ న
శేతలం దోషరహితా కింతు పాపనీ చేతి సూచ్యతే; 'అపి మాం పావయే త్సాగ్ధీ
స్మాత్యేతీచ్చతి కాహ్నవీ'తిస్యాయాత్. ఉత్తమర్థం తత్కథేదన్యయతి. తీర్థోదకమితి.

† అశంపాయాంభూతవచ్చేతినిష్ఠా.

(౧) దేవి దేవయజనసంభవే ప్రసీదౌ.

(౨) ఏష తే జీవితావధిః † ప్రణామః.

ప. క్లిప్తో జనః కులజనైరనుగంజనీయస్తస్మిన్ యదుక్త మశివం నతు తత్తమం తే,

గంగాదిపావనజలం, † తీర్థశబ్దోవిశేషణమాశ్రయః. అన్యథా తీర్థశబ్దస్యైవ పరిశుద్ధోదకవాచిత్యేనోదకశబ్దవైయర్థ్యాత్, యద్వా తీర్థానాం గురూణాం ఉదకం పాదావశే జనాంభః; 'అపఃపాదావశేనీర్ద్విమంతం నాశయంతు మే' ఇతిశ్రుతే. పక్షిశ్చ అన్యతః శుద్ధిం అన్యహేతుక శుద్ధిం సార్వతః. యథా పావకత్వాత్తీర్థోదకపహ్నోరితరాపేక్షా నాస్తి తద్వదస్యాపి పావకత్వాదీశేషాత్తదపేక్షా నాస్తి త్యర్థః. కించ వినిగమనావిరహద్వహ్నోర్వా సీతాసంబంధత శ్చద్ధిః కిం నస్మాత్? అగ్నిప్రవేశానుమతిస్తు మూఢప్రత్యాయసార్థా పక్షిప్రాశస్త్యార్థా వా.

౧. దేవయజనసంభవే. దేవా ఇజ్యంతే యస్మిన్నితిపుష్పత్యా దేవయజనం యజ్ఞభూమి రితి శబ్దేందుశేఖరాదావుక్తం, యజ్ఞభూమి జన్యే ఇత్యర్థః.

౨. జీవితావధిరితి. జీవితస్యావధి ర్యస్యేతి బహువ్రీహిః. యదీయావధిర్జీవితావధి న్న ఇత్యర్థః. 'అంజలిః పరమా ముద్రాక్షీప్రం దేవప్రసాదినీ'త్యుక్తరీత్యా బహుశరావరాధానాం క్షీప్రత్వమోఽయ మంజలి రవరాధభూయస్త్యానుగుణ్యాచ్చ రీరపాతవర్యంతమసకృదనుష్ఠేయః సచాశక్త్యాతంత్రేణానుష్ఠీయత ఇతి భావః.

౧౪. క్లిప్తఇతి.యత్ యస్తాత్ క్లిప్తోజనో దుఃఖితో జనః కులజనైరనుగంజనీయః క్లేశం విస్తార్య లాలసీయః. న తు పూర్వానుభూతదుఃఖస్తారజేన క్లేశయితవ్య ఇత్యర్థః. తత్ తస్మాత్ ఆశివం ఆమంగళం తే త్వయి విషయే; శేషే వష్టీయం; నః మమ, అవ యోరితి నా; 'అస్తదోద్వయోశ్చ'లిద్విల్వే బహువచనం, యదుక్తం అన్యత్కర్తృకం యద్వచన మిత్యర్థః. నపుంసకే భావేత్తః. యావదార్యాయా మతాశనశుద్ధిర్యుక్తల

† అత్ర 'ఏషతే జీవితావధిః ప్రవాదః, ప. 'కప్తో జనః కులజనైరనుగంజనీయస్తస్మిన్ యదుక్త మశివం నహితత్త్వం తే' ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

‡ 'తీర్థం పుణ్యభూమిః; తత్ర స్థితముదకమ్;' 'మస్త్రాదయోఽస్త్రాదశ పుణ్యభూమిః పాత్రం జలం స్త్రీకుసుమంచతీర్థ'మితి నానార్థరత్నమాలాయామ్, తీర్థముదకమితి సామానాధికరణ్యేనాన్వయే 'ఉర్వాం హరిస్యాపి' 'నాకపాణే' 'త్యాదిపత్తిర్దశబ్దశ్చుద్ధి మాశ్రవాచీ;' ఇతి కైశిన్దిరుచితైః తీర్థశబ్దాభోవ్యుత్పత్తిః.

నై సర్గికి సురభిణః కుసుమస్య సిద్ధా మూర్ధ్ని స్థితి ర్న చరణై రవ
తాడనాని. ౧౪

సీతా.—(౧) ¹హోదు అయ్యపుత్త పేక్షమ్మ దే చరితం.
సర్వే ఉత్తాయ పరిక్రమంతి.

ధా. ¹ భవత్వార్యపుత్ర ప్రేక్షామహే లే చరితం.

క్షణవచన ముత్సర్గః. అత్ర లక్షణవచనస్య రామేణ స్వోక్తిర్వోక్తిరైక్యాభిసంధినా;
'రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చ' ఇత్యాద్యుక్తేః. తత్ తద్వచనం;
న ఇత్యనుషజ్యతే; నః త్వదేకజీవితయో స్తవ నిర్దోషతాం చ జానతో రిత్యర్థః. నక్షమం
సోచితం; ఆయం భావః-బంధుత్వమిత్రత్వానాదరేణ జనత్వరూపసామాన్యధర్మ వివా
శురంజనీయానురంజకభావే పర్యాయో హేతుః తత్ర 'ప్రేయో మిత్రం బంధుతా వా
నమగ్రా సర్వే కామా న్సంబదో జీవితం వా, స్త్రీణాం భర్తా ధర్మదారాశ్చ పుంసా
మిత్ర్యుక్తరీత్యా సర్వప్రకారప్రియతమాయా స్తవ విషయే తథావిధానా మస్తాకం
త్రూర్వానుభూతదుఃఖస్తారణమహాపరాధో నోచితఏవ 'తత్రాప్యభీక నిబంధనతత్సారణం
తు సుతరాం; కించ నిర్దోషతాం చ జానతో రామయో స్తత్కృత్యం తు దూరాపేత
మితి. సురభిణః కుసుమస్య సుగంధప్రధానస్య పుష్పస్య మూర్ధ్నిస్థితిః నై సర్గికి, నిసర్గ
ఏవ నై సర్గికి; వినయాదిత్వా త్స్వాస్థకేతక్ ప్రత్యయః, సిద్ధా ప్రసిద్ధా చేతనాచేతనసా
ధారణ్యేన ప్రసిద్ధా, చేతనై శ్చిరస్యవిమాడయాపేణ, అచేతనైః కాభాగ్రే చ ధార
ణాత్, చరణై రవతాడనాని న సిద్ధాని న దృష్టానీత్యర్థః; ఆయంభావః- త్రివిధాని తా
వదవమాడనీయాని, సౌరభ్యప్రధానానికాంతిప్రధానాని ఉభయప్రధానాని చేతి,
తత్ర సౌరభ్యప్రధానాని దమనకాదీని, కాంతిప్రధానాని కల్పరీటుమూదీని, ఉభ
యప్రధానాని మాలతీప్రభృతీనీతి, తత్ర సౌరభమాత్రప్రధానస్యాపి న చరణావతా
డనార్హత్వం, తస్య ఘృణైకనిరంతరానుభావ్యత్వాత్, ఏవం న ద్వితీయస్యాపి, తస్య
దర్శనైకానుభావ్యత్వాత్, ఉభయప్రధానస్య తు సుతరాం నచరణావతాడనార్హత్వ
మితి, సురభిణః కుసుమస్యేతి పదద్వయోపాదానా దిక్థం వ్యాఖ్యాతం, 'అత్ర న మున
రై రిచేకేదన్తవంతి, అత్ర ప్రాజ్ఞస్యపూజనీయస్య లక్షణనైర్లెకస్య సకృత్కించిద్వచన
ముపమేయ ముక్త్యా నిహి నబహుకరచరణకరణకానాం బహూనాం తాడనానా
ముపమానతాకథనాత్ తాదృశతాడనజన్యంసురభికుసుమస్య యావదత్యాహితం తావ
ల్లక్షణవచనజన్యం సీతాయా అత్యాహితమితి వ్యుత్పత్తే.

౧. ప్రేక్షామహే పశ్యామఇత్యర్థః.

లక్షణః.—(౧) ఇదం తావదాలేఖ్యం

సీతా.—(నిర్వర్ణ్యం) ¹ (౨) కేదాచిం ఏదే ఉపరిణిరందరట్టిదా ఉపథ్థువందివిఅయ్యపుత్రం.

లక్షణః.—(౩) ఏతాని తాని సరహస్యాని జృంభకాస్తాః సీతాని భగవతోకృతాశ్వా త్కళికమృషి ముపసంక్రాంతాని తేన చ తాట కావధే ప్రసాదీకృతాన్యార్యస్య

రామః.—వందస్య దేవి దివ్యాస్తాః.

ప. బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయ తస్త్వా పరస్సహస్రం శరదస్తపాంసి,

ఛా. ¹ కే ఇదానీ మేలే ఉపరి నిరంతరస్థితా ఉపస్తువంతీవార్యపుత్రం.

౧. ఆలేఖ్యం చిత్రం;

౨. ఉపరి నిరంతరస్థితా అవిరళస్థితా ఇత్యర్థః. అనుపనిష్టాఇత్యాశయః తేషాం దివ్యత్వాదుపరిస్థితి ర్మృతేత్యుపరిలేఖనం; ఉపస్తువంతి స్తోత్రం ఖర్వంతి;

౩. ప్రయోగప్రతిసంహారా మయికమంత్రాదయో రహస్యాని, తత్సహితాని త్యర్థః; జృంభకాస్తాః తన్నామకాస్తాః; కృతాశ్వాత్తన్నామ్నో మునేః. కళికమృషిం విశ్వామిత్రం ఉపసంక్రాంతాని ప్రాప్తాని; ఆత్ర ఉపసంక్రాంతీ కర్తృప్రత్యయేన స్వయమేవ తాని కళికం ప్రాప్తానీతి లభ్యతే; తథాచ, కృతాశ్వాః పరస్సహస్రపరివత్సరాంతేవాసినే కళికాయేతివత్సమాణం పరస్సహస్రపరివత్సరాంతే వాసీత్వం జృంభకాస్త్రరూపఫలగౌరవమపేక్ష్యాసత్కల్పమితి హృదయం. తేనచ. విశ్వామిత్రేణ; ప్రసాదీకృతాని; ప్రసాదతత్కార్యజృంభకాస్త్రయోరభేదాభ్యవసాయాదిత్యముక్తిః; కేవలం ప్రసాదేన దత్తానీత్యర్థః.

౧౪. బ్రహ్మదయ ఇతి. పురాణాః పురాతనాః నిత్యా ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదయ శ్చతుర్భుజప్రభృతయః గురవో హితోపదేష్టాః తమోనివర్తకా ఇత్యర్థః; తపాంసి అంతఃకరణైర్మల్యాపాదనద్వారా భగవత్సాక్షాత్కారహేతుభూతకాయశోషణప్రతాని; పరస్సహస్రం, సహస్రాత్పరా ఇతి విగ్రహః, పంచమితీయోగభాగాత్సమానః సుపుష్పేతివా, పారస్కారాదిత్వా త్సహస్రశబ్దస్య సుడాగమః; సహస్రసంఖ్యాసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః; 'విశత్యాద్భిన్నైకత్వే సంఖ్యాసంఖ్యేయసంఖ్యాయోరిత్యధిక.

ఏతాన్యదర్శ స్మరవః పురాణాః స్వాన్యేవ లేజాంసి తపోమ
యాని. ౧౫

సీతా. — 'ఇమోవదాణం.

రామః. — (౧) సర్వతైతాని త్వత్ప్రసవ ముపస్థాస్యంతి.

సీతా. — 'అణుగహీదమ్ని.

లక్ష్మణః. — ఏష మిథిలావృత్తాంతః.

ఛా. ¹నమ ఏలేభ్యః.

ఛా. ²అకగృహీతాస్తి.

సుకాసనాదేకత్వం † శరద స్సంవత్సరాక్ - ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; తథాచ
సమాప్తసంఖ్యాధికసంవత్సరేషు నిరంతరం తప్తేత్యర్థః; బ్రహ్మవరమాత్మా ప్రథానం
చ, తత్కార్యత్వాజ్జగద్భిన్నశబ్దేనోచ్యతే; తదుత్తం; 'తాదర్థ్యాదుపచారోఽస్తి
కృదిత్స్వస్వామిభావతః; అంగంగిభావా త్రాత్మర్థ్యా దైవరీత్యాదపీష్యత' ఇతి;
తస్య హితాయ తదపేక్షితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారసాధనాయ; తపఃఫలభూతజృంభణోప
దేశేన రాజర్షిభి ర్విరోధినిరసనేన జగతః పురుషార్థసాధననిర్వర్తనసిద్ధిరేతి భావః;
అథవా బ్రహ్మ వేద స్తస్య హితాయ ధారణాయ, ధారణార్థకథాధాతో ర్భావే క్తః;
దధాతే ర్హితి హిభావశ్చ; అనుత్సాదాయేతి భావః; తపోమయాని తపస్సర్వరూ
పాణి; స్వాధికో మయత్; స్వాని స్వకీయాని లేజాంసి ఏతాన్యదర్శక్ జృంభణాస్త్రా
ణ్యుపశ్యక్ కార్యకారణభావనిబంధన మిదం సామానాధికరణ్యం 'దృశీర్ప్రేక్షణ' ఇతి
ధాతోదిరిత్వాదజీగుణః; తథాచబహుతరతపఃకార్యభూతానా మేలేషం కేవలగురు
ప్రసాదసాధ్యత్వం నకు శుక్రాపాదిసాధ్యత్వమితి భావః.

౧. త్వత్ప్రసవంత్వత్ప్రావృత్త్యర్థః; అనేన 'ద్విధాగర్భగ్రంథిస్తదమదివస్తి;
తైరపితయే'తి వక్ష్యమాణరీత్యా యమశక్తవత్ పుంప్రజాత్వమసిద్ధీక మితి సూచ్యతే,
అన్యథా స్త్రీప్రజాత్వే జృంభణాస్త్రాభ్యనుజ్ఞానమసంగతంస్యాత్, ఉపస్థాస్యంతి ప్రాప్తు
వంతి మామివస్తోమ్యంతీతి వార్థః.

† చింత్యమిదమ; యత్ర చింత్యాది శబ్దార్థస్య ప్రాధాన్యంతత్రైవ 'చింత్యా
ద్యాః; ఇత్యనేనైకపచనాంతత్వమ; అత్రకు సమాప్తశబ్దార్థస్య పరశబ్దార్థం ప్రతి విశే
షణత్యేన తస్మానవకాకాత్; ఇదమేవాభిసంధాయ సామాన్యేనోక్తం నామలింగాను
కాసనే - 'పరశ్చతాద్యాస్తే యేషం పరాసంఖ్యాశతాదికాత్' ఇతి. ప్రామాణికపుస్త
కాంతరేషు పరస్పరప్రా ఇత్యేవ పాతో యుక్తః.

సీతా.—(౧)¹అమ్మ హేదలిదణిభుష్పళ సామళసిణిద్ధమంసశేణదేహసోహ
గ్గేణవిష్ణుదర్శిమిదతాదణలరజణదీసంత సోమ్మసోందేరసిరిలతాదర
త్తుడిలసంకరస రాసణోసిహండముద్ధముహమండలో అయ్యపుత్తో
అహిలిహిదో.

లక్షణః.—ఆర్యే పశ్యౌ.

ప. సంబంధినో వసిష్ఠాదీనేషతాతస్తనార్చతి,

గౌతమశ్చ శతానందో జనకానాం పురోహితః.

౧౬

రామః.—(౨) సుశ్లిష్టమేతత్.

ప. జనకానాం రఘుణాం చ సంబంధః కస్య చ ప్రియః?

ఛా. ¹ఆశ్చర్యం, దళితనీలాత్పలశ్యామలస్నిగ్ధమపృణమాంసలేన దేహసౌభాగ్యేన
విస్తృతస్తిమితతాతనగరజనదృశ్యమాన సౌమ్యసౌందర్యక్రిః అనాదరత్రుటిత శంకరశరా
సనశ్శిఖండముద్ధముఖమండలఆర్యపుత్రోఽభిలిఖతః.

౧. దళితనీలాత్పలవత్ శ్యామలం స్నిగ్ధం చాకచక్యయుక్తం మాంసలం స్థితం
లేన తథావిధేనేత్యర్థః. విశేషణసమాసః. దేహసౌభాగ్యేన శరీరసౌందర్యేణ విస్తృతాః
ఆశ్చర్యయుక్తాః అతఏవ స్తిమితా నిశ్చలాః యే తాతనగరజనాః తైః దృశ్యమానా
సౌమ్యా ఆహ్లాదకరీ సౌందర్యక్రిః యస్య సతథోక్తః; ప్రాకృతే ఆత్మనేపదనియమాభా
వాదీసంలేత్యుక్తిః; త్రుటితం భగ్నం శంకరశరాసనం యేనేతి తథోక్తః.

౧౬. జనకానాం. జనకాపత్యభూతానాం లాక్షణికోఽయం శబ్దః. పురోహితః
గౌతమః గౌతమపుత్రః; ఋష్యంధకేత్యుప్రత్యయః; శతానందః తన్నామ; తథా
చ ఏష తవతాతః వసిష్ఠాదీనోఽర్చతిపూజయతి; జనకానాం పురోహితో
గౌతమశ్చతానందశ్చ, అర్చితేత్యస్యానువంగః. యద్వా-యథాక్రమమేష తవ తాతో
జనక సంబంధినోదశరథప్రభృతీ నర్చతి, జనకానాం పురోహితో గౌతమశ్చతానం
దశ్చ వసిష్ఠాదీనర్చితేత్యన్వయః.

౨. సుశ్లిష్టమితి. హేమారవిందపరిమళన్యాయాదితి భావః.

౧౭. జనకానామితి. జనకానాం జనకవశోద్భవానాం, రఘుణాం రఘువంశో
ద్భవానాం చ, లాక్షణికోఽయంశబ్దః; సంబంధః అపత్యసంబంధః కస్యన ప్రియః?
సర్వస్యాప్రియ ఇత్యర్థః; యత్ర సంబంధే వశికనందనః విశ్వామిత్ర స్వయం
దాతా స్వయం ప్రతిగ్రహీతా చ; దశరథం ప్రతి దాతా జనకం ప్రతి ప్రతిగ్ర

† యత్ర చాతా గ్రహీతా చ స్వయం కుశికనందనః. ౧౭

సీతా. — (౧) ¹ ఏదేఖు తత్కాలశీదగోదానమంగళాచత్తారోవిభాదరో

ధా. ¹ ఏతే ఖలు తత్కాలకృతగోదానమంగళాశ్చత్వారోఽపి. భ్రాతరో వివాహాదీహితా యూయంఆశ్చర్యం, జానామి తస్మిన్నేనావసరే వర్తేషితి.

హితా చేత్యర్థః; అయం భావః తవ మమ చ పరిణయరూపోఽయం సంబంధః. జనకదశరథయౌరావయౌ ర్జనానాం చ మధ్యేకస్య చిదపి నాస్తియః; తథాహి, జనకానాం రఘూణా మిత్యనేన జనకవంశ్యాత్ రఘువంశ్యాత్ ప్రతి నాస్తియత్వ మితి లభ్యతే; అత్ర నిమీనా మిత్యాద్యనుక్త్యా జనకానా మితి వదోపాదానేన కర్తృజేవ హి సంసిద్ధిమాస్తితా జనకాదయ ఇతి జనకవిషయే ప్రసిద్ధం కర్తృయోగశీలత్వం సోఽర్థతే; ఏవం కటక్తానా మిత్యనుక్త్యా రఘూణా మిత్యుక్త్యా † “శ్రుతస్య యాయాదయమంతమర్మకస్తథాపరేషం యథి చేతిపార్థివః” ఇత్యాది కాళిదాసనిరుక్త్యాలంఘేర్నలూపశ్చేత్యాద్యనుశాసనేనచలబ్ధయా సంజ్ఞయా లంఘతే జానాతి సర్వమితివృత్తత్యా చ మమరిత్యాకవేఽబ్రవీదిత్యేత్వాకవంశజరఘుకులాసాధారణం జ్ఞానయోగశీలత్వం సూచ్యతే; తథాచాన్యాయశజనవిషయేజాతోఽప్యపత్యసంబంధస్సంబంధినా మత్యభిమతో భవతి; తస్య క్షీరకర్కరావదన్యోన్యసంపర్కరమణీయజ్ఞానకర్తృశీలజనవిషయత్వేతు హేమరవింద పరిమళన్యాయేనాతిక్లాఘ్యత్వమితి తాత్ ప్రత్యప్రియత్వవ్యాప్తుః; యత్ర చాతేత్యాదినాపి జనకదశరథౌ ప్రత్యప్రియత్వం వ్యావర్త్యతే; తత్ర దశరథం ప్రత్యయాచింతోపవతత్వాత్ జనకం ప్రతి దుష్కరధనుర్భంగప్రతిజ్ఞానిర్వర్తనరూపమహోపకారకరణాచ్చ; గుర్వశుజ్ఞాప్రాప్తత్వాన్నహర్షి కారితత్వాచ్చనావాం ప్రత్యప్రియత్వం, స్వయమిత్యనేనాగ్రహేదిమూలక త్రిశంకుయాజనహరిశ్చం. ద్రోపప్లవవ్యాప్తుః. అతవివజనాన్ప్రత్యప్రియత్వం నిరస్తం; శిష్టానుమతస్య ధర్మత్వే శిష్టకారికత్వస్యైములికన్యాయ సిద్ధత్వాత్; తథాచాప స్తంబస్త్పతిః; యత్వా ర్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి సభర్తౌయద్ధర్మం సోఽధర్మ ఇతి; బ్రహ్మర్షి క్వామిత్ర ఇత్యాద్యనుక్త్యా కుశికనందనవదోపాదానేన విశ్వామిత్రః స్వస్య బ్రహ్మర్షిత్వమవిగాయ్యైవ భూతభూర్వగత్యాక్షత్రియత్వం స్వీకృత్య బంధుభావేనాస్మిన్ సంబంధేకృషిం కృతవానితి వ్యంజయతి.

౧. గోదానమంగళం. క్షీరకర్క; తస్య మంగళార్థత్వా న్నంగళత్వం; వివాహే

† అత్ర దదాతి ర్గృహ్ణతి త్చంతర్భావికణ్యర్థ - దాపయితాగ్రాహయితా చేత్యర్థః. † రఘువంశేఽసర్గ ౨౧ శ్లోకోఽయం.

వివాహాదిక్లిదాతుష్టాప్తహే జాణామి తస్మిం ఏవ్యపదేనేతస్మిం
ఏవ్యఃసరేవట్టామి త్రి.

రామః.—ఏవం.

ప. సమయ స్సవర్తత ఇవైష యర్హి మాం సమనందయత్సు
ముఖ గౌతమార్పితః,

అయమాగృహీతకమనీయకంకణ స్తవమూర్తిమానివ మహోత్సవః
కరః. ౧౮

లక్ష్మణః.—(౧)ఇయ మార్యా ఇయమపార్యా మాండవీ ఇయమపి వ
ధూశ్శ్చుతకీ ర్తిః.

నదీక్షితా ఇతి విగ్రహః, వివాహహేతుక ప్రతపంత ఇత్యర్థః. 'దీక్షమాండ్యేభ్యోఽపనయన
నియమవ్రతాదేశేష్యి'తి ప్రతవాచి దీక్షధాతోః కర్తరి క్తః; తస్మిన్నేవప్రదేశే ఇత్యు
నేన ప్రత్యభిజ్ఞాదార్థ్యం గమ్యతే.

౧౮. సమయఇతి. యర్హి యస్మిక్ సమయే గౌతమార్పితః పురోధసా శతానం
దేవప్రతిపాదితః ఆగృహీతకమనీయకంకణః సమంతా ద్ధృహీతరమణీయవలయః తథా
మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇవ స్థితః తవ కరః మాం సమనందయత్ సవిష సమ
యోఽవర్తత ఇవేతి స్మృతివైశద్యమిదం; ఆత్ర సుమఖ ఆగృహీతకమనీయకంకణ
ఇత్యుక్త్యా సిద్ధసాధ్య సమభివ్యాహరన్యాయేన ఆగృహీతకమనీయకంకణత్వం ప్రతి
సీతాయా వదన కమలసౌందర్యాతిశయో హేతు రిత్యవగమ్యతే, అన్యథా పాణిం
గృహ్ణీద్వ పాణినేత్యుక్త్యా పాణిపీడనస్య ప్రసక్తత్వేన ప్రకోపవర్తిమణివలయ గ్రహ
ణాసంగతేః; తథాచ సీతాముఖచంద్రసందర్శనానందపారవశ్యేన సమ్యక్కరగ్రహణా
భావః తదా త్వవివ సపాణిర్మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇవస్థితః సమ్యక్స్పృశ్యే తు నిస్సీ
మానందకందళకర ఇతి వ్యజ్యతే; ఆత్ర ఆగృహీతా సమ్యక్ గృహీతాః కమనీయా
శృంగారమూలకసాత్త్వికభావ విశేషరూపత్వేన స్పృహణీయాః కంకణా స్పృశ్యద
జలబిందవో యస్మిక్ సతథోక్త ఇత్యుపాహుః, ఆగృహీతవైవాహిక ప్రతిసరఇత్యపి
కేచిత్.

౧. ఇయమార్యా మాండవీతి. భరతభార్యాత్వాత్. ఇయమపి వధూ రితి
శత్రుక్షుభార్యాత్వేన స్మహత్వాత్.

సీతా.—(సస్థితం) ¹ఇతివివరాకా?

లక్ష్మణః.—సలజ్జస్థితం (స్వగతం)

అయే ఊర్జితాం పృచ్ఛత్యాభ్య భవత్స్వగతః ప్రసారయామి.

(ప్రకాశమ్) (౧) ఆర్యే దృశ్యతాం బహుద్రష్టవ్యంతయమితో

భగవాన్ భార్గవః.

సీతా.—(౨) ²కంపితమ్.

రామః.—ఋషే నమస్తే.

లక్ష్మణః.—(౩) ఆర్యపశ్య అయమసావార్యేణ.

రామః.—(౪) సాక్షేపం. అయి వత్స బహుద్రష్టవ్య మన్యతో దర్శయ.

సీతా.—(సన్నేహబహుమానం నిర్వర్త్య స్వగతం)

(౫) ³సోహసిఅయ్యవృత్తఇమిణావిణలమాహప్పేణ.

లక్ష్మణః.—(౬) ఏతే వయ మయోధ్యాం ప్రాప్తాః.

రామః.—సాస్రంస్త రామి హంతౌ.

ప. జీవత్సు తాతపాదేషు నూతనే దారసంగ్రహే,

మాతృభిశ్చింత్యమానానాం తేహి నో దివసాగతాః.

౧౯

ధా. ¹ఇయమప్యపరా కా?

ధా. ²కంపితాస్తి.

ధా. ³సోభనే ఆర్యపుత్ర అమునావినయమాహాత్మ్యేన.

౧. భార్గవః పరశురామః;

౨. కంపితాస్తి; భయనేతిశేషః.

౩. అయమసావార్యేణేత్యాది. ఆత్ర వైష్ణవం ధను రాహోభ్య సమాకృష్టతేజ
స్క-ఇతి వక్తుముద్యుక్తవాన్ లక్ష్మణః, తావదేవాత్మప్రశంసామహాసామానో రామః
ప్రతిషిద్ధవానిత్యాశయః;

౪. సాక్షేపం సప్రతిషేధం; 'క్షీపునిరసన' ఇత్యస్తాద్భావే ఘోరప్రత్యయః;
అన్యతో దర్శయ; అన్యత్ర లిఖితం దర్శయేత్కర్థః;

౫. వినయస్యప్రోత్కర్షణానావిష్కరణరూపస్య స్వస్తి స్తికర్మానుసంధానరూపస్య
మాహత్త్వ్యం ధూయస్తా, లేనేత్యర్థః;

౬. ఏతే వయ మయోధ్యాం ప్రాప్తాః; తథాచిత్రే లిఖితా ఇత్యర్థః;

౧౯. జీవత్స్వతి. తాతపాదేషు పితరీత్యర్థః; త్రాణాయాం పాదశబ్దబహు
వచనే; 'ఉత్తమానాం స్వరూపం తు పాదశబ్దేన భిన్నాత్' ఇత్యుక్తే; జీవత్సు సప్రా

ఇయమపి తదా జానకీ.

ప పతనవిరళప్రాంతోన్మిలన్తనోహరకుట్టలైర్దశనకుసుమైర్దుగ్ధాలోకం
శిశు ర్దధతీ ముఖం,

లలితలలితైర్జ్యోతాన్మిలన్తై రకృత్రిమవిభ్రమై రకృతమధురై
రంగానాం మే కుతూహల మంగళైః. ౨౦

నేషు సత్సు, యస్య చ భావేనేతిసప్తమి. దారసంగ్రహే చ నూతనే సతి మాతృభి
శ్చింత్యమానానాం నః తే దివసా గతాహిత్యన్వయః; గతా దివసాస్తేహీతి స్మరణా
కారప్రదర్శనం వా; ఆబంధోరసి రక్షకస్య జీవనమానందాయ; ఆరక్షకస్యాసి పితు
ర్జీవనమానందాయ; సర్వవిధసంరక్షణశీలస్య పితుర్జీవనంతు నిరవధికాహ్లాదజనకం; కించ
దారాణాం సతతపరిచయేప్రియైకవేదత్వం నూతనసంగ్రహే తు ఆమందానందహే
తుత్వం; ఆపిచ స్వరూపసత్వేవ మాతా నిరవశయ సౌఖ్యకారిణీ, తత్రాపి సా భాక
ప్రసిద్ధసర్వవిధసంరక్షణాని కృత్వా తతోఽప్యుధికాని చింతయంతిచే నిస్సీమానంద
లాభః; ఏవమపరిచ్ఛిన్నానందకందళహేతుత్వాద్దివసానాం తచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః; ఆత్ర
మాతృభిరితి నయథాస్వం సంబంధః; కింతు సర్వాసాం మాతృణాం రామాదిసర్వవిష
యకపితచింతావత్త్వం; సంకోచే మానాభావాత్; కైకేయ్యాః క్రూర్యం త్వోపా
ధికం; ఏవం చేదమప్యుతికయితానందహేతుః; సపత్నీ మాతృప్రయుక్తోపప్లవస్య
ధ్రువసగరాదిషు ప్రసిద్ధత్వేన తదభావస్మాతృభిమతత్వాత్; తాతపాదజీవనాదీనాం
మధ్యే ఏకైక మేవానందహేతుః సముదితాని తు సుతరామితిభావః.

౨౦. నూతనేదారసంగ్రహే ఇత్యుక్తం విశిష్టి - ఇయమపి తదేత్యాదినా. శిశుః
తైశానంతవతీ శిశుప్రాయేత్యర్థః; 'పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్య చ మే విలే'
త్యుక్తేః; పతనేన ప్రాంతస్థితదశనపతనేనేత్యర్థః; ప్రాంతోన్మిలదిత్యుక్తేః, విరళైః సాంత
రైః. ప్రాంతేత్యాది. ఆత్మోన్మిలచ్ఛబ్దః ప్రరోహద్దంతవరః దశనకుసుమైరితి రూపకసాహ
చర్యాత్; తథాచ ఉన్మిలక్ ఉద్యద్దశనవిష మనోహరకుట్టలః ఉన్మిలన్తనోహర
కుట్టలః ప్రాంతే ఉన్మిలన్తనోహర కుట్టలః యేషా మితి బహువ్రీహిః; యద్వా కుట్ట
లశబ్దః కుట్టలసదృశదశనవరః; ప్రాంతోన్మిలంతః మనోహరకుట్టలాయేషామిత్యర్థః;
రూపకాలిశయోక్త్యలంకారః; దశనకుసుమైరితి తు రూపక ముపమావేతినంకర ఇత్యపి
వదంతి; దశనకుసుమైః; దశనా ఏవ దంతాఏవ కుసుమాని తైః భావశ్యశిఖరిత్వాదినా
సాదృశ్యాదుపకం; హేతుభిః ముగ్ధస్పందర ఆలూకో యస్య తత్తపోక్తం; యద్వా

లక్షణః—(౧) ఏష మంథ రావృత్తాంతః.

రామః—సత్వర మన్యతో దర్శయన్, దేవివై దేహి.

దశనకుసుమైరితీర్థంభూతలక్షణే తృతీయా; దశనకుసుమై రుపలక్షిత మిత్యర్థః; ముగ్ధా లాకం సుందరకటాక్షం ముఖం దధతీ ఇయం సీతా లలితాదపి సుకుమారాదపి లలితై స్సుకుమారైః; యద్వా; లలితం నామ హావాద్యన్యతమవిశేషః; తదుక్తం; 'సుకుమారాంగ విన్యాసోలలితం చరిత్రీర్థమితి; తేన లలితై ర్విలసితైరిత్యర్థః; లదవిలాసే కర్తరిక్తః; డలయో రేకత్వం; జ్యోత్స్నాప్రాప్యైః జ్యోత్స్నానదృశైః; జ్యోత్స్నా చంద్రికా; యద్వా, జ్యోత్స్నా కాంతిర్దావణ్య మితి యావత్; తత్ప్రాప్యైః తత్ప్రచురై రిత్యర్థః; ప్రాయశః ప్రచురవాచీ; జలప్రాయో దేశ ఇతివత్; లావణ్యస్వరూపంతు; 'భూయన్యం తేజవివాద్భిర్భూతాభిర్భూతాకృతం. చక్షురానందజనకం లావణ్యమితి కథ్యత' ఇతి; ఆకృతిమా స్వాభావికాః విభ్రమావిలాసాయేషం తానీతి విగ్రహః తైః; విభ్ర మజ్జోగోపవీపద్దన్యాయేనమాధుర్యలలితాన్యపరః; యద్వా * 'విభ్రమస్తవరయాకారే భూషా స్థానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తవిభ్రమపరః; సోఽకృతిమో యేష తైః తథోక్తై రిత్యర్థః; మధురైః ప్రియై రిత్యర్థః; యద్వా—'ఆభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్యమితి కథ్యత' ఇత్యుక్త మాధుర్యయై రిత్యర్థః; అంగై రమకంపనీయై రంగైః; 'అనుకం పాయమి'తి కక్షప్రత్యయః; అతిసుకుమారతయా గాఢాలింగనాదిషు దయనీయైరిత్యర్థః; ఇదం చ కవినమయసిద్ధం: తదాహ కాలిదాసః, 'సదయంసుందరి గృహ్యతే రసోఽస్య ఇతి; పీతం మయాసదయమేవ రతోత్పవేష్టి'తిచ; ఉద్దండకవిశ్చ, ఇమా మాకాంక్షేహ మిత్యారభ్య ఉరసి సదయమితి; యద్వా; ఆలై పరంగై రంగకైః; అబ్బిఇతి సూత్రే ణకైః; అబ్బత్వం చేహతనుత్వమభిప్రేతం; తదుక్తం; స్వభావతనుకా నూనమితి; అనే ననుశ్లిష్టసంధిబంధత్వం సౌందర్యమితి కథ్యతఇత్యుక్త సౌందర్యమభ్యుక్తం భవతి; తేన వినా తనుత్వస్య దోషత్వాత్; మే అంగానాంకుతూహలం ఆకృతకృతవతీ; దుశ్యుక్తో కరణేణైకే సిచోలోపః; ఆత్ర కర్తృభిప్రాయ ఆత్మనేపదేన రామాంగకుతూహలకరణ ఫలం సీతాయా ఇత్యవగమ్యతే: 'అదై వ్వతం సుఖదుఃఖయో రనుగతమి'తి పక్ష్యమాణ త్వాత్; కేచిత్తు అంబానామితి పాత ఇత్యాహుః.

౧. మంథ రావృత్తాంతః తత్ప్రయత్నఫల పట్టాభిషేకాంతరాయయాపః;

* 'విభ్రమస్తవరయాకారే భూషాస్థానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తోఽలంకారనిశేష ఇతివాఖ్యానస్త ప్రకృతానయోగాదుపేక్ష్యమి'తికేచిదాహుః.

ప. ఇంగుదీపాదప స్సోఽయం శృంగిజేరపురే పురా,
 నిపాదపతినా యత్ర స్నిగ్ధేనాసీ త్సమాగమః. ౨౦
 లక్షణః—(౧) విహస్య, (స్వగతం) అయే మధ్యమాంబావృత్తాంత మంత
 ర్హితమార్యేణ.
 సీతా—¹ ఏసోజడాసంజమణవు త్తంతో.
 లక్షణః—(ప్రకాశం)

ప. పుత్రసంక్రాంత లక్ష్మీకై ర్యదవృద్ధేఽహ్వాకుభి ర్ధృతం,
 ధృతంబాల్యే తదార్యేణ పుణ్యమారణ్యక వ్రతమ్. ౨౧

భా. ¹ ఏష జటాసంయమనవృత్తాంతః.

౨౦. స్నిగ్ధేనస్నేహవతా నిపాదపతినా గుహేన సమాగమ స్సంబంధః.

౧. * మధ్యమాంబావృత్తాంత మితి క్లిబత్వం ప్రామాదికం; అంతశ్శబ్దం త్యక్త్వా
 మధ్యమాంబావృత్త మంతర్హిత మితిపఠనీయ మిత్యాహుః. ఆగ్రవామధ్యమాంబాయాః
 కైకేయ్యా వృత్తస్య వరద్వయలిప్తయా మహారాజనిర్బంధనాదిరూపస్య అంతం చిత్రా
 త్తనా నిశ్చయసౌందర్యం వాంతర్హితం సౌజన్యేన దృష్టిదోషభయేనవా పిహితం;
 'అంతోఽస్త్రీ నిశ్చయే నాశే స్వరూపేఽగ్రేఽంతలికేఽంతర' ఇతి రత్నమాలా; ఆశ్ర
 సౌందర్యోక్తిర్యతిరేకలక్షణయా; సిధాన్తోక్తిరిపి తత్ప్రయుక్తా జటాసంయమనం
 జటాబంధనం.

౨౧. పుత్రే త్యాది. పుత్రేషు సంక్రాంతా స్వయమేవా శ్రయశ్చైల్యాదాగతా
 నతు లై స్సంక్రమితేత్యర్థః, † గత్యర్థాదిమాత్రేణ కర్తరికః; తథావిధాలక్ష్మీ క్యేషాం లే

* 'మధ్యమామధ్యేస్థితా' 'మధ్యాన్నః' ఇతిమః. మహీషీత్రయస్య భోగినీనాం చ
 తృప్తీనూ మధ్యమాభవతీతి మధ్యమపాణ్డవఇతి వన్నిర్యేః. అతః. * కస్యచిత్. ద్వితీ
 యాయాః మాతురితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధమ్. ఇతి మధ్యమాపదార్థో నిరూపితః
 కైశ్చిత్.

† ఇద మయుక్తమ్—ప్రమయస్తేఽపి రాజ్య లాభాదిప్రతీతిద్వారాఽపకర్ష
 ప్రతీత్యావర్తే. తస్మాత్ పుత్రేషు సంక్రాంతా సంక్రమితా శ్రీరాగ్యలక్ష్మీర్యైస్త్వైః;
 అంతర్భావితణ్డ్యోఽశ్ర సక్రమిరిత్యాఖ్యాతుం యుక్తమ్, కులధర్మశ్చాయ మిత్వా
 మాణాం యుద్ధరీణే పుత్రే రాజ్యమాసజ్య స్వయం వానప్రస్థాశ్రమాశ్రయణ మితి;
 తథాచోక్తం కాచిదాసేన రఘువంశే. ప్లో. 'అథ సవిషయవ్యావృత్తాత్తా యథావిధి
 నూనచే నృపలికతుదం దత్త్వాయూనే సీతాతపవారణమ్. మహానజనకదర్శనాయాం జేవ్యా
 తయా సహ శిశ్రియే గభితవయసామిత్వామాణా మిదం హి కులవ్రతమ్.' ఇతి.

సీతా—(౧) ¹ ఏసాపసన్ణపుణ్ణసలిలాభఅవఈభాఈరహీ.

రామః—రఘుకులదేవతే నమ నే.

ప తురగవిచయవ్యగ్రానుర్వీభదస్సగ రాధ్వరే
కపిలమహాసా రోహ త్సుప్తాన్నితుః ప్రపితామహాః,
అగణితతనూపాతం (తాపం) తప్తా తపాంసి భగీరథో
భగవతి తవ స్పృహసద్భిశ్చిరాదుదతీతరత్.

౨౩

(౨) సా త్వమంబ స్నుషాయాం సీతాయా మదుంధతీవ శివాను
ధ్యానా భవ.

ఛా. ¹ ఏమ ప్రసన్నపుణ్యసలిలా భగవతీ భాగీరథీ.

తథోక్తైః ఉరఃప్రభృతిత్వా తక్ష్వః; వృద్ధాశ్చ తే ఇత్వాకవశ్చేతి విగ్రహః; ఇత్వాకువం
శీయారాజాన ఇత్యర్థః; తై ర్యద్యవీతం ధృతం తత్పుణ్యం బాల్యే వ్రతమార్చ్యేణ ధృత
మితియోజనా; ఆరణ్యకానాం వ్రతం ఆరణ్యచరమనుష్యసంబంధి వ్రత మిత్యర్థః; ఆత్ర
పుత్రసంక్రాంతలక్ష్మీకై రిత్యనేన పుత్రవత్త్వముపభుక్తరాజ్యకత్వం, సంక్రాంతేతకర్తృ
వ్రత్యయేన యావచ్ఛరీరశైథిల్యముపభుక్తరాజ్యకత్వం. వృద్ధేత్యనేన వార్ధకం చావగ
మ్యతే; ఏవం చై లేహం సముదితానాం సత్త్వఏవ పూర్వేహ మారణ్యకవ్రతధారణం
న తు యత్కించిత్యత్యే; రామస్య త్వేలేహం సర్వేహ మభావేహ్యారణ్యకవ్రతధా
రణం; బాల్యఇత్యనేన పుత్రవత్త్వోపభుక్తరాజ్యకత్వశరీరశైథిల్యవార్ధకాభావానాం
లాభః; వ్రతమిత్యనేనాసమంజాదివ్యావృత్తిః; వ్రతస్య పుణ్యత్వావ్యభిచారా త్పుణ్య
మితివిశేషణం ప్రసిద్ధవ్రతవ్యావృత్త్యర్థం; తద్ధి అనుష్ఠాతురేవ పుణ్యఫలసాధనం; ఇదం
తు సకలభువనాభీష్టసాధనమితి; ఆర్యేణేత్యనేన నాసామర్థ్యనిర్బంధలొకవాదభీత్యా
దినా కృతం. కింతువైదికశ్రద్ధామూలక మిత్యవగమ్యతే.

౧. ప్రసన్నపుణ్యసలిలా స్వచ్ఛపరిశుద్ధజలా.

౨౩. తురగేత్యాది. నగరాధ్వరేతురగస్య ఇంద్రావహృతాశ్వమేధాశ్వస్య విచ
యే అశ్వేషణేష్టగ్రాహసంభ్రమాత్ ఆశఏవ ఉర్వీభదః భూమిఖాతినః; భిదేః క్విప్;
కపిలమహాసాతన్నామకమునిలేహసారోహ జ్యేష్ఠోః పుష్టాః దగ్ధాః; పుష్టదాహే
కర్తృణి క్తః; తవఅద్భిస్సృష్టాః ఉదతీతరత్ ఉత్తారయతిస్త; తరతీర్ణిచిలుజి చక్.

౨. సాత్వమితి. శివేమంగళేఅనుధ్యానం యస్మాఇతి విగ్రహః; ఏతద్వీజాను
గుణప్రోత్సాహనరూపం భేదాఖ్యం సంధ్యంగం; తదుక్తం; 'వీజానుగుణప్రోత్సాహనం
భేద' ఇతి;

లక్షణః—(౧) అసౌ భరద్వాజనివేదితశ్చిత్రకూటవర్తని కాళిందీతటే
వనస్పతిర్వటశ్శ్యామో నామ.

రామః—సస్పృహ మాలోకతే.

సీతా—¹సుమరేదివాతం పదేసం అయ్యవుత్తో?

రామః—అయికథం విస్తర్యతే?

ప. అలసలలితముగ్ధాన్యధ్వసంపాతభేదా

దశిథిలపరిరంభై ర్ద్వత్తసంవాహనాని,

పరిమృదితమృణాలీ దుర్బలాన్యంగకాని

త్వమురసి మమ కృత్వా యత్ర నిద్రా మవాప్తా.

౨౪

ఛా. ¹స్తరతి వాతం ప్రదేశ మార్యపుత్రః?

౧. వనస్పతిః. ఆపుష్పవత్త్వే సతి ఫలవాక్; శ్యామో నామ తథా ప్రసిద్ధః.

౨౪. అలసేత్యాది. అధ్వని మార్గే సంపాత స్సమ్యగ్గమనం రామలక్షణాపేక్ష
యాత్వరితగమనమితి భావః; 'అగ్రత స్తేగమిష్యమి మృన్నంతీశుశకంటకాని' త్యాద్యు
క్తత్వాత్; తేన యః భేదాయాస స్తస్మా ద్దేతోః అలసలలితముగ్ధాని అలసాని ప్రసారణా
కుంచనాద్యసమర్థాని లలితాని మృదువాని ముగ్ధాని సుందరాణి; స్వభావతస్సౌందర్య సౌఖ
మార్యయో స్సత్త్వేఽసి అధ్వసంపాతభేదా దలసలలితముగ్ధానీత్యుక్త్యా మార్గగమనా
యానేన తయో ర్ద్విగుణీభావ ఇతిభావః; తథాపి దృశోః ప్రియ ఇత్యుక్తేః; అశిథిలపరి
రంభై ర్ద్విధతరాలింగనైః బహువచనమాలింగనావృత్త్యభిప్రాయకం; కలాతంత్ర
ప్రసిద్ధాలింగనభేదాభిప్రాయకం వా; దత్తాని సంవాహనాని యేభ్య ఇతి చతుర్థి బహు
ప్రీహిః; సంవాహనం నామాంగానాంగామనాదిజనితాయాసశమనౌపయికదృఢతమస్వర్ప
విశేషః; పరిత స్సాగలేన మృదితా నిష్పీడితా యా మృణాలీ తద్వద్దుర్బలాని
స్వస్వధారణసామర్థ్యరహితాని అంగకాని అనుకంపనీయాన్యంగాని; అనుకంపాయా
మితి కక్ ప్రత్యయః; త్వం మమోరసి కృత్వా యత్ర యస్మిక్ ప్రదేశే నిద్రా
మవాప్తా సకథం విస్తర్యత ఇతియోజనా; ఆయం భావః; పూర్వమధ్వసంపాత
భేదః తతోఽలసత్వం తత స్సౌఖమార్యద్విగుణీభావః తత స్తద్వర్జనపశాదశిలాలింగన
బాహుళ్యం తతశ్చదత్తసంవాహనత్వం తత స్వధారణ సామర్థ్యవిరహరూపదౌ
ర్బల్యం తతో రామ పక్షాన్తలేపవ లగనం తత స్తదీయసౌఖమార్యసుఖపారవశ్యా
త్తత్రైవ నిద్రావాప్తిరితి.

లక్ష్యణః—ఏషవింధ్యాటవీముఖే విరాధసంరోధః.

సీతా—(౧) ¹అశందావపదేణ, పెక్ష్మామిదావ అయ్యపుత్తస్ససహత్థధరి
దతాశవెంటాదవత్తం అత్తణోఅచ్చాహీదం దాహీణారణ్ణవహీ
అత్తణం †

రామః—ఓ. ఏతాని తాని గిరినిర్మరిణీతలేషు

వైఖానసాశ్రితతరూణి తపోవనాని,

యేష్వాతిథేయపరమా (యమి) శృమి నోభజంతే

నీవార ముష్టివచనా గృహీణో గృహీణి.

౨౫

సీతా—²ఏసోకుసుమిదకదంబతండవిదబరిహీంకామహేటగిరి.

ఛా. ¹అలంతావదేతేన, వక్యామి తావదార్యపుత్రస్య స్వహస్తధృతతాల
వృంతాతపత్రం ఆత్తనోఽత్యాహితం దక్షిణారణ్ణవధికత్వం.

ఛా. ²ఏష కుసుమితకదంబతాండవికబర్హీ కింనామధేయో గిరిః.

౧. స్వహస్తధృతం తాలవృంతమేవాతపత్రం యస్మిన్నితివిగ్రహః ఆత్తనోఽ
త్యాహితం జీవితనిరపేక్షక్రియారూపం; దక్షిణారణ్ణవధికత్వమితి విగ్రహః.

౨౫. ఏతానితి. యేష తపోవనేషు అతిథిషు విషయే సాధు కాలిఖేయోఽతిథి
సత్కారః స పరమా యేషాంతే; అతిథిషు సాధవో యే తేషు పరమా ఇతి వార్థః. య
మినః ద్వితీయాంతం; వక్యాన్నాధికారిణో యతీభజంతే నేవంతే; కించ నీవార
ముష్టే పచనం యేషాంతే గృహీణః గృహస్థాః గృహీణి భజంతే; యద్వా యమిన
ఇతి గృహీణాం విశేషణం ప్రథమాంతం యమవంతః నియమాదీనామప్యుపలక్షణమిదం;
అతిథేయపరమాః గృహీణః గృహస్థాః గృహీణి భజంతే ఇత్యన్వయః; యద్వా;
యేష అతిథేయపరమా అతిథ్యాపేక్షిణః నీవారముష్టే పచనం యేభ్యః తే తథోక్తాః
యమినః వక్యాన్నాధికారిణః కర్తారః గృహీణో గృహస్థస్య గృహీణి భజంతే తాని,
వైఖానసైర్దనిభిరాశ్రితాస్తవో యేష తథోక్తాని ఏతానీత్యన్వయః.

† ఆత్త; 'పెక్ష్మామిదావ అయ్యపుత్త హత్థధరిద తాలవేంటాదవత్తం అత్తణో
దక్షిణారణ్ణవవేసారంభమ్; ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సర్వరసః.

ఛా. వక్యామి తావదార్యపుత్రహస్తధృతతాలవృంతాతపత్రమాత్తనోదక్షిణ
రణ్ణవవేసారంభమ్,

లక్షణః—(౧)అయ మవిరళానోకమానివహ నిరంతరస్నిగ్ధ నీలపరిసరా
రణ్యపరిణాధగోదావరీ ముఖ (ర) కందరః సంతతనివ్యంబదమానమే
ఘమేదురితనీలిమా జనస్థాన మధ్యగో గిరిః ప్రస్తవణో నామ.

రామః—ప. స్మరసి సుతను తస్మిక్ పర్వతే లక్ష్యణేన

ప్రతివిహితసపర్యాసుస్థయోస్తాన్యహాని,

స్మరసి సరసనీరాం తత్ర గోదావరీం వా

స్మరసి చ తదుపాంతేష్వావయో ర్వర్తనాని.

౨౬

కించ—కిమపికిమపి మందం మందమాసక్తి † యోగా

దవిరళితకపోలం జల్పతోరక్రమేణ,

౧. అయమవిరళేత్యాది. అరణ్యపరిణాధా గోదావరీముఖేషు యేషాం తాని
కందరాణి యన్యస తథోక్తః, 'అరణ్యానీపరిణాధగోదావరీముఖరకందర'ఇతి పాతః,
అరణ్యాన్యాపరిణాధా వికాలా యా గోదావరీ తయా ముఖరాణి కందరాణి యన్యేశ్య
ర్థఇతి కేచిత్ ; పర్వతానాం స్వతోఽపి నీలత్వా నైదురితేత్వక్తం.

౨౬. స్మరసి. సుతనుశోభనా తనూర్యస్యా ఇతి విగ్రహః; సుతనూరితి దీర్ఘాంతా
త్సంబుద్ధా న్రాన్యః; తస్మిక్ పర్వతే ప్రస్తవణే ఇత్యర్థః; విహితాశ్చ తా సుపర్యాశ్చ
విహితసపర్యాః విహితసపర్యాసు విహితసపర్యాసు ప్రతివిహితసపర్యం వీష్నాయామవ్య
యీభావః; తత్ర ఆసమంతాత్ సుఖేన స్థితయో రిత్యర్థః; 'సుఃపూజాయా మి'తి కర్త
ప్రవచనీయత్వాత్ త్వాభావః; యద్వా ప్రతివిహితాభిః ప్రత్యుపకారీకృతా భి
త్యర్థః; ఆస్తత్కృతవనానుగమనానుజ్ఞామహోపకారస్యేతి శేషః; ఆవయో రిత్యాకృ
ప్యతే; సరసనీరాం స్వాభావికమధురసయం క్త జలవతీం; అనేన సముద్రసంగమసమీప
స్థలం వ్యావర్త్యతే; తత్ర తస్యాః ఊరత్వసిద్ధేః; వాకిమిత్యర్థః; (అతఏవ పూర్వోత్తర
యోః కిమితి లభ్యతే) అత్ర ప్రాశమికత్వా ద్వాప్యత్వాచ్చ ప్రథమం తాన్యహానీతి
దినచర్యోక్తిః ఆనంతర్యాద్రహస్యత్వాచ్చావయో ర్వర్తనానీత్యస్యానంతరోక్తిః; తదు
భయోపకారీత్వాత్ గోదావర్యామధ్యోక్తిరితి ధ్యేయం.

౨౭. కిమపికిమపి. ఆసక్తి రభివేషః; విషయానభుక్త్వానవస్థానలక్షణః తస్య
యోగాత్ సంబంధా జ్ఞేయోః ఆవిరళితో నిరంతరీకృతో కపోతా యస్మిక్ కర్తృణి
తత్రథోక్తం మందం మందమతిసూక్ష్మీకరం యథా తథా ఆక్రమేణ అన్యోన్య స్వభా

† ఆసత్తియోగాత్. ఇతి; ప్రా-పా. సాన్నిధ్యయోగాదిత్యర్థః.

అశిథిలపరిరంభవ్యాప్తులైకైకదోష్టాః

రవిదితగతయామా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్.

౨౭

పవరుద్ధప్రక్రియః సుఖిమసికిమసి ఇదం చ గుప్తకథనం; జల్పతోః; ఆశిథిలే గాథే పరి
రంభేవ్యాపృతం ఏకైకం దోర్మయో స్తయోః ఆపయోరిత్యస్య త్రాన్యస్తాదనుషంగః
శేషే వస్తీయం; అవిదితం యథాతథా గతాయానా యస్యా స్తథావిధా రాత్రిరేవ
వ్యరంసీత్ విరమతిస్త; నత్వానక్రియోగ స్తథేతుకక్రీడా విశేషావేత్సర్థః † వ్యాజ్ఞే పరి
భృశితి పరస్థైపనం; యమరమేతి సగితా; అత్రానితగతకాలేతి నా అవిదితగతనాడితి
వాసుక్త్వా యామపదోపాదానా దయమాశయోఽవగమ్యతే; 'వ్రజిరతిసుఖార్థం
చిత్రిణీమగ్రయా మే వ్రజతి దినరజన్యోర్నృప్తినిం చ ద్వితీయే; గమయతి చ తృతీయే
శంఖసీమార్ద్రభావాం రమయతి రమణీయాం పద్మినీం తుర్యయామే' ఇత్యుక్తప్రకారేణ
పద్మిన్యాదీనాం సురతసౌఖ్యాతిశయాం యామవిశేషా విధియంతే; తథాచ పద్మినీ
పాంచాలాదీనాం స్వస్వవిహితయామప్రతీక్షణం విహితేతరయామానాం కథించిదతివా
హనం చ సిద్ధం; ఏవంచ సీతారామయోః పద్మినీపాంచాలయో స్తురీయయానుస్యైవ
సురతయోగ్యత్వేన నిరతిశయసుఖావచ్ఛేదకకాలత్వా త్రస్యా విదితగతత్వం వక్తవ్యం;
కింతు తదుచ్యమానం తదితరయామేషు పర్యవస్యతీతి తద్వత్వేన మతిశయితసుఖ
కాలత్వం సిద్ధ్యతి; తేషాం చాతిశయితసుఖకాలత్వం బాహ్య సంభోగేనైవేతి కిమపికిమ
పీత్యాదిభి రవగమ్యతే; తథాహి; కిమపి కిమపీత్యస్య సురతకాలీనవక్తవ్యజాతమేవార్థః;
గుప్తకథనాత్; ఏవంచ కిమపికిమపి జల్పతో రిత్యుక్త మందంమందమవిరళితకపోలం
అక్రమేణేతి విశేషణానామవిశేషేణాన్వయేఽప్యేచిత్యా ద్యథాయోగ్య మన్వయః;
తత్ర మందం మందమితి సీతాజల్పనేఽన్వేతి; 'మామామానదమాతి మామలమితితామా
క్షరోల్లాసినీ'తివత్; అవిరళితకపోలమిత్యుభయజల్పనేఽన్వేతి; అక్రమేణేత్యపి తథా;
ఏవం చ సురతకాలీనజల్పనస్య మాంద్యాతిశయకథనాద్ద్రావాత్త్వం సీతాయాః గమ్యత
ఇత్యుక్తానరతి విశేషాత్ఫుల్లజృంభితాఖ్య బంధవిశేషా సూచ్యతే; తదుక్తం కాంచీనా
భేన; 'ఉత్ఫుల్లజృంభితయోస్త్రియా ఆర్ద్రం వచో న క్రోధ' ఇతి; తల్లక్షణంతురతిర
హస్యే. * 'కరయంగృధృత త్రికమూర్ధ్వ లసజ్జఘనం పతిహ స్తనిర స్తకుచం; స్ఫిగ్వింబబహి

† నత్వానక్రియో ర్జల్పన మితివివరణం యుక్తమ్.

* అత్ర. రతిరహస్యోక్తకరణ లక్షణ ప్రదర్శన స్యానభిమతత్వాత్. శైశ్వన.
'శేషాశ్చిత్కరణ కాశలప్రదర్శనాదికం రసభంగ కారిత్యాదుపేక్ష్య' మితి. స్వీయవి
వృత్ ప్రదర్శితమ్.

లక్ష్యణః—(౧) ఏష పంచవట్యాం శూర్పణఖా సంవాదః.

సీతా—¹హా ఆయ్యపుత్రే వత్తి అందేదం నాం.

రామః—(౨) అయి విప్రయోగత్రస్తే చిత్రమేతత్.

సీతా—(౩) ²జహతహవా దుజ్జణో అసుహం ఉన్నావది.

రామః—హంత వర్తమాన ఇవ మే జనస్థానవృత్తాంతః.

లక్ష్యణః—ప. అథేదం రక్షోభిః కనకహరిణచ్ఛద్ధవిధినా

తథావృత్తం పాపైర్వ్యథయతి యథా ఔలితమపి,

ఛా. ¹హా ఆర్యపుత్ర ఏతానలే దర్శనం.

ఛా. ²యథా తథావా దుర్జనోఽసుఖముత్పాదయతి.

ర్భుతపార్జియంగం హ్యుత్పల్లకముక్తమిదం కరణం; యది తిర్యగుదంచితమూరు యంగం దధతీ రమణం రమణీ రమలే' ఇత్యాదికం ద్రవ్యవ్యం, అవిరళితకపోలక్వ మువవిష్టయో రేవ సులభమిత్యాస్థితరతివిశేషయంగపదవికర్త కాఖ్యబంధవిశేషా సూచ్యతే; తల్లక్షణం తు గ్రంథాంతరే ద్రవ్యవ్యం; ఆక్రమణేతి పురుషాయితం సూచ్యతే; తచ్చ భ్రామ రాదిభేదా త్రివిధమపి తత్రైవ బోధ్యం; ఆత్ర పురుషాయితస్య 'స్వేచ్ఛయా శ్రమిణి వల్లభేఽథవే' త్యుక్తత్వాత్ స్వేచ్ఛైచ్ఛవ నిమిత్తమితి బోధ్యం; ఆశీతేత్యాదినా పార్శ్వ శాయినో స్ఫురతం లభ్యతే. ఆన్యథా ఉభాభ్యామేవ బాహుభ్యాం కిం న స్యాత్; ఏవం కలిపయైరేవ బంధవిశేషై రాత్రేరపసితత్వా ద్భూహూనాం క్రీడాపశేషాణాం తథేతుభూతానక్తియోగస్య వా అవిరతత్వాద్రాత్రిరేవ వ్యవసేదిత్యుక్తం; ఇదమేవాభి సంధాయ 'బిందుమాత్రం విశిష్యత' ఇతి కాళిదాసేనోక్తిం; వస్తుతస్తు సల్లాపాది బాహ్యసంభోగ ఏవపార్వరస్యమితి సుధియో విభావయంతు.

౧. ఏష పంచవట్యాం శూర్పణఖా సంవాదః రామేణ లక్ష్యణం ప్రతి లక్ష్యణేన రామం ప్రతి ప్రేషణాదితి భావః; 'నఖముఖాత్సంక్షాయామి'తి జీహ్వా నిషేధః; శూర్పణఖ్యావచ శ్శ్రుత్యేతిత్వార్థం; పూర్వపదాత్సంక్షాయామగ ఇతిఃకర్తవ్యం;

౨. విప్రయోగాత్రస్తేతి విగ్రహః; పంచమాలియోగ విభాగా త్సమాసః;

౩. ఆనుఖం. దుఃఖం.

౨౮. అథేదమితి. అథ వికలకరణై రార్యచరితైః యథా గ్రావాపి రోదితి వర్ణనా స్యాపి హృదయం దళతి తథా పాపై రక్షోభిర్జనస్థానే శూన్యే సతి కనక హరిణ చ్ఛద్ధవిధినా వృత్తం ఇదం ఔలితమపి వ్యథయతీత్యన్వయః † అథవా అథ

† ఆత్ర; ఇదం రక్షోభిరీత్యన్యైకపదత్వ మంగీకృత్యార్థ వర్జనముచితమ్.

జనస్థానే శూన్యే వికలకరణైశ్చార్యచరితై

రసిగ్రావా * రోదిత్యపి దళతి వజ్రస్యహృదయం.

౨౮

సీతా—సాస్త్రం. (ఆత్మగతం). 'అమౌఘాదిణలరకుఁడొండఁబో' ఏత్తిలం
మహాకాళణాదొకఁడొత్తోఆసీ.

లక్షణః—(౧) రామం (నిర్వర్ణ్య సాకూతం). ఆర్యకిమేతత్ ?

ప. ఆయం తావద్బాష్పస్త్రిటిత ఇవ ముక్తామణిసరో

విసర్పక థారాభి ర్లుతతి ధరణీం జర్జరకణః,

నిరుద్ధోఽప్యవేగస్సురదధరనాసాపుటతయా

పరేషా మున్నేయో భవతి చిరమాథ్వాతహృదయః

౨౯

ఛా. 'అహో దినకరకులానందన ఏతావన్న మ కారణా త్కాంత ఆసీత్.

శూర్పణఖాసంనాదానంతరం యథా యేన ప్రకారేణ వికలాని స్వస్వవ్యాపార
శూన్యాని కరణాని చక్షురాదీని యేషు తథోక్తైః ఆర్యచరితై ర్భూర్భాప్రభృతివ్యా
పారైర్భావాని శిలాపి రోదితి రోదనం కరోతి; రుదాదిభ్యుత్థితః; వజ్రస్యాపి వజ్రా
దస్యేనాభేద్యస్య వజ్రస్యాపి హృదయంమధ్యప్రదేశోగతి శతథా భిన్నం భవతి
తథా లేన ప్రకారేణ వృత్తమితి సంబంధః; జనస్థానే పాపై రక్షోభి శూన్యే
సతి ఖరదూషణాదిపథానంతరమిత్యర్థః; కనకహరిణచ్ఛద్ధవిధినాస్వర్ణమయమారీచ మా
యికమృగవ్యాజకరణేన వృత్తం నిష్పన్నం ఇదమితిసీతాహరణాదే శ్చిత్రస్యాంగుళ్యా
నిర్దేశః; త్కాలితమపి ప్రతికృతమపి వృథయతి దుఃఖం జనయతి; శూర్పణఖాచిత్రా
నంతరం సీతాహరణం లిఖిత మితి భావః; అత్ర గ్రావాపి రోదితీత్యాదికం నాయోగే
యోగకల్పనం; కింతు వాస్తవమేన; అపి వృక్షాః పౌష్టానా ఇలివదుపపల్లేః, 'తస్తంభే
యమునాశిలాజలమయా'త్యాదీనాం ప్రసిద్ధేశ్చ; రాగవిశేషాలాపేన మేఘవర్షణాదీప
దీపనశిలాద్రవణాదిపదుపపల్లేశ్చ; లటా స్పృశ్యాద్యాని రోదితీత్యవగమ్యతే.

౧. ఆర్యకిమేతత్; ఏతద్వత్కృమాణం;

౨౯. త్రిటితః భిన్నః. అచేగః దుఃఖాలికయః. అధరశ్చ నాసాపుటశ్చేతి
విగ్రహే తయో ర్ద్వంద్వః; అతో న నాసాశబ్దేనాస్యః; ఉన్నేయః అనుమేయః;

'అపిగ్రావారోదిత్యపి దలకువజ్రస్య హృదయ' మిత్యపి పాఠోద్భవ్యతే; ఇదం
పద్యంగోపర్థనాచార్యేణాచార్యసత్త శత్యాం ప్రశంసితమ్; 'భవభూలేస్సంబంధాద్భూ
ధరభూరేవ భారతీభాతి; ఏతత్కృతకాయజ్యోతిమన్యథా రోదితిగ్రావా' ఇతికవచిత్వా
ఖ్యానే దృశ్యతే.

రామః—వత్స.

ప. తత్కాలం ప్రియజనవిప్రయోగజన్తా

తీవ్రోఽపి ప్రతికృతివాంఛయా విసోధః,

* దుఃఖాగ్నిర్మనసి పున ర్విపచ్యమానో

హృన్మర్శవ్రణ ఇవ వేదనాం తనోతి.

30

సీతా—(౧) 'హద్ధి. ఆహంవిఅదిభూమింగదేణ రణరణవణ ఆయు

పుత్తసుణ్ణం విఅలత్తాణం పెఱ్ఱామి.

లక్షణః—(స్వగతం). (౨) + భవత్వాక్షిపామి, (చిత్రం విలోక్య)

భా. 'హద్ధి' అనామవ్యతిభూమిం గతేన రణరణకేనార్యపుత్ర శూన్యమివా
త్తానం వశ్యామి.

ఆధాతహృదయః గద్గదశబ్దయుక్తకంఠః; 'ద్దాశబ్ద' ఇతి ధాతోః కర్తృణి క్తః; నేదం
చిత్రకథనం కింతు తాదాత్మికవాస్తవావస్థాకథనమేవ; తత్కాలమిత్యాదిప్రతిపద
నానురూపాత్.

౩౦. తదితి. ప్రతికృతిషు ప్రతిక్రియాను వాంఛయా ఆదరేణ; విపచ్యమానః
స్వయమేవ పరిపాకమాశ్రిత ఇత్యర్థః; కర్తృణః కర్తృత్వవివక్షయా కర్తృవత్కర్తృణే
త్యాదిదేశికేయగాత్త నేపదే; ఇదం చమధ్యమణిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి;
తనోతి విస్తారయతీత్యర్థః.

౧. భూమిమతిక్రాంతోఽలిభూమిః; అత్యాదయ ఇత్యాదినా గతినమానః;
భావప్రధానో నిర్దేశః; అలిభూమిత్వం గతేనేత్యర్థః; వైపుల్లం ప్రాప్తేనేతి యావత్;
రణరణకేన భయనంభోమేణ;

౨. ఆక్షిపామి అన్యతోమనఃప్రవర్తనేన పూర్వోక్తం విస్తారయామి;

* 'దుఃఖమేవాగ్నిరి దాహసదృశ భేదమేతుత్వాత్ తయా రూపకః; సతూప
మితనమానః; తీవ్రత్వరూపసామాన్య ధర్మప్రయోగాత్. నచాత్ర 'భాష్యార్థిః శ్వాతి
గంభీరః' ఇతికై యతోక్తావివ ధర్మా న్తరముఖయసాధారణ మాదాయ పరిహారామితి
సాంప్రతః; సుభవతి గత్యుత్తరేక్షిప్త మార్గానుభావనస్యా పహసమేతుత్వాత్' ఇతి
వ్యవృత్త్యుత్తరేచన మహాశయాః.

† 'భవత్స్వగతః శ్విపామి'.

(ప్రకాశమ్) (౧) అథైతన్తన్వంతరపురాణస్య గృథ్రరాజస్య తత్రభవత
స్తాతజటాయుషశ్చరిత్ర విక్రమోదాహరణం.

సీతా—(౨) ¹హతాద నిహ్వాఢోతువ అపచ్చసజేహా.

రామః—(3) హతాతకాశ్యప శకుంతరాజ! క్వపునస్తాద్వదృశస్య మహా
త స్తీర్థధూతస్య సాఢోస్సంభవః?

లక్ష్మణః—అయమసౌజనస్థానపశ్చిమః కుంజవాన్నామ దనుకబంధాధి
ష్ఠితో * దండకారణ్యభాగః, తదిద † మమువ్యపరిసరే మతం
గాశ్రమపదం, ఇయం శ్రమణానామసిద్ధశబరీ, తదేత త్సంపానా
మపద్మసరః.

సీతా—²వద్ధకిశవిచ్చిణ్ణామరిసధీరం అయ్యపు త్రేణముక్కకంతం పరుణ్ణం ఆసీ.

రామః—దేవి రమణీయమెతత్పద్మసరః.

ప. ఏతస్మిన్దకలమల్లికాక్ష పక్ష

వ్యాధూతస్ఫుర దుగుఘండరీకాః,

ఛా. ¹హతాతనిర్వాహ్యధస్తయోఽపత్యస్నేహః.

ఛా. ²అత్ర కిల విచ్చిన్నామర్షధైర్య మార్జవుత్రేణ ముక్తకంతం ప్రరుదిత
మాసీత్.

౧. అనోయ మను ర్తన్వంతరం; మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః; దివ్యయు
గైకసప్తతి ర్వా; మన్వంతరాత్పురాణన్యేతి విక్రహః; సుపుషేతి సమాసః; తాత
జటాయుషః; పితృసఖత్వా తాతవ్యవదేశః; చాత్రం స ద్వృత్తం విక్రమః; కార్యం
తయో! ఉదాహరణం చిత్రే లేఖన మిత్యర్థః;

౨. నిర్వాహ్యధస్త ఫలీకృతః;

౩. కాశ్యపకశ్యప పుత్రః; తీర్థధూతస్య హితోపదేష్టుః.

౩౧. ఏతస్మిన్నితి. † మదేనకలఃమధురావ్యక్తమాజితధ్వనియేహంలే తథోక్తాః
తథావిధానాం మల్లికాక్షాణాం హంసవిశేషాణాం పక్షై ర్గరుద్ధి ర్వాధూతాః

* 'దండకారణ్యేత్యస్య దండకేత్యర్థం దండకారణ్యమ్; దండస్య రాజ్ఞో విమ
యస్య కాపాదరణ్యత్వ ప్రాప్తిరితి పౌరాణికం చవన'మితికైశ్చిద్వివరణం కృతమ్.

† 'మృశ్యకూకపర్వదే' ఇతి పాతాన్తరమ్.

‡ 'మదోత్కటా మదకల' ఇతి ప్రసిద్ధార్థం విహాయాయం క్లేశో విఫలః.

బాహ్మ్యంభః పరిపతనోద్గమాంతరాళే

సందృష్టాః కువలయినో మయా విభాగాః.

30

కంపితాః స్ఫురంతః ఉరవో దండా యేషాం తాని పుండరీకాణి యేషు తే తథోక్తాః
కువలయినశ్చ విభాగాః ప్రదేశాః బాహ్మ్యంభః పరిపతనోద్గమయో రంతరాళేమయా
సందృష్టాః సమ్యగ్దృష్టాః నక్తం దివం నిరంతరం దృష్ట ఇత్యర్థః; తథాహి. కువల
యిన ఇత్యుక్త ప్రశంసాయాం మతుచా ప్రశస్తకువలయముక్తా ఇతి లాభేన
రాత్రే దృష్ట ఇతి సూచ్యతే; మదకలేత్యాదివిశేషణేన చ దివా దృష్ట ఇతి సూ
చ్యతే; *కేచిత్తుమదకలమల్లికాక్ష పక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకా ఏతస్మిన్విభా
గాః బాహ్మ్యంభఃపరిపతనోద్గమాంతరాళే కువలయినో దృష్ట ఇత్యన్వయముక్తా బా
హ్మ్యంబుప్రసరణమలీనీకృతపుండరీకాః విభాగాః కువలయవంతో దృష్ట ఇత్యర్థమా
హుః; పరే తు మదకలమల్లికాక్షపక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకాః కువలయి
నశ్చ. విభాగాః విభజ్యంత ఇతి విభాగాః పరస్పరాసంక్లిష్టప్రదేశాః బాహ్మ్యంభః
పరిపతనోద్గమాంతరాళే సందృష్టాః ఏకీకృత్య దృష్టాః సమిత్యేకీకారే; ఆవిభాగేన
దృష్ట ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః; ఇతరే తు నను రమణీయమేతత్సర్వసర ఇత్యుక్తం త్వ
యా, తత్కర్ణముపపద్యతే? విరహోద్దిప్తకలహజితయుక్తహంసాధిష్ఠితపుండరీకయుక్త
స్య సరసో ద్రష్టుమశక్యత్వాదిత్యుక్తాహ-ఏతస్మిన్నితి. మత్ ఆకలేతిపదచ్ఛేదః; మది
తివచంచమ్యేకవచనంపుష్కలపదం సమస్తం వా, మత్ మన్నిమిత్రం విరహవృథాతుర
మధేతో రిత్యర్థః. న విద్యతే కలః కూజితం యేషాం లేషాం మల్లికాక్షాణాం హంసవి
శేషాణాం పక్షైః వ్యాధూతాని గాఢం కంపితాని యావత్పతనం కంపితానీతి యావత్
ఆతపిత స్ఫురదురుదండాని నివృత్తభారతనూ చలదురుకాండాని పుండరీకాణి యేషు
తథోక్తాః; కువలయినః పుండరీకవద్దివావికాసాద్యభావేనాంబితక్రూరత్వాత్ హంసైర
వ్యాధూతతయా కువలయసత్తామాత్రవంతః ఏతస్మిన్విభాగాః బాహ్మ్యంభఃపరిపతనోద్గ
మాంతరాళే సందృష్టాః సమ్యక్ దృష్టాః పరిహాససంభావితత్వదవస్థితివ్యతిరేకనిశ్చయప
ర్యంతం దృష్ట ఇత్యర్థః. నివృత్తోపప్లవతయా సమ్యక్ దృష్ట ఇతిభావః; మల్లికాక్షాః
ఖలు విరహోద్దిగ్మస్య మమ కృతే స్వయం విరహోద్దిప్తకాని పుండరీకాణ్యుపసా
యక్ తతోఽహం నివృత్తోపప్లవతయా నాంతరీయకత్వదవస్థితిసంశయనివృత్తిపర్య

* 'కువలయిన ఇత్యుక్త కేచిద్విధేయసమర్పకత్వ మభిప్రాయస్తి; పదనిపత తథా
త్వం బాహ్మ్యవధానేన దృశో; తత్తుతత్పరిపతనోద్గమాంతరాళవందర్శన మభిదధతా
కనినాంగీకృత మిత్యభిప్రేమః' ఇతి కేహంచిత్యుచ్యదయానాముక్తిః.

లక్ష్యణః—అయ మా రోగ్య హనూమాన్.

సీతా—(౧) 'పసోచిరనిర్వాణజీవలో' అపచ్చుర్ధరణ గురూవలరీమహాణు హావో.

రామః—ప. దిష్ట్యా సోఽయం మహాబాహురంజనానందవర్ధనః,

యస్య వీర్యేణ కృతినో వయం చ భువనానిద.

39

సీతా—(౨) 'పచ్చసముదకదంబ తండవిదబరిహిణో' కింశామహేఽ

ఛా. 'పిష చిరనిర్వాణజీవలో' క ప్రత్యుద్ధరణగురూవలరీ మహాసఖావః.

ఛా. 'పత్య కుసుమితకదంబతాండవిదబరిహిణః' కింశామహేయోఽయం గిరిః ?

యత్రానుభావసౌభాగ్యమాత్రపరిశేషధూసరితశ్రీః మూర్ఛస్త్యయా ప్రరుదితోఽవ లందితస్తరుతలే ఆర్మపుత్రోఽభిలిఖతః.

స్తం తాన్ విభాగాన్ దృష్టవానితి భావః; యుక్తంచైతత్; విరహాభిన్నం రామం ప్రతి మల్లికార్జునాం - 'అపిగ్రావారోదితీ' తిన్ద్రాయేన కరుణాయా స్పృభవత్; దృష్టచక్రవాకశాపదర్శనేన చక్రవాకశాపదాతా రామోఽస్తాకమపి కదాచిచ్ఛాపం దద్యాదితి భీతిసంభవాచ్చ; 'కంఠేషు స్థలితం గతేఽపి శిశిరే పుంసోక్తిహీనాం రుతమి'త్యా దౌ తిరక్వామపి విరహిణనానురోధప్రసిద్ధిశ్చేతి వదంతి.

౧. నిర్విణ్ణేతి పాతే నిర్విణ్ణస్య జీవలోకస్య; చిరాన్నిర్వాణం నిష్పాదితం యత్ జీవలోక ప్రత్యుద్ధరణం తేన గురూభావవతి తథా ఉపకరోతీత్యుపకారి, దశ మాసపరిమితరావణగృహవాసస్యాతిభూయస్తాభిసంధినా చిరేత్యుక్తం; తదా స్వస్య మగ్నతయైవ జీవలోకస్య మగ్నతాసంభావనయా సోద్ధరణేనైవ తదుద్ధరణసమ్భావన యా చ జీవలోక ప్రత్యుద్ధరణేత్యుక్తం.

39. దిష్ట్యేత్యానందే; యస్య వీర్యేణేత్యాది; వయం లక్ష్యణభరతశత్రుఘ్నసీతా విభీషణశ్రీవవానరా అహం చేత్యర్థః. కృతినః శుకృతినః, యద్వా కృత ముపకారః తద్వంతః ఉపకృతా ఇత్యర్థః. అన్యోన్యవృత్తాంతకథనేన సీతారామయోః స్వానవధా నప్రయుక్తసీతావిరహపరిహారేణ లక్ష్యణస్య వహ్నిప్రవేశహరిరేణ భరతశత్రుఘ్న యోః శరణాగతస్వపరిగ్రహసిద్ధాంతకథనేన విభీషణస్య సభ్యాభ్యామపదనేన శ్రీవస్య హంభవసభంగాపరాధనివారణేన వానరాణాం స్వానీతసంజీవన్యాదినా భువనానాం చ కృతికృమితి యథాయథమూహనీయం.

౨. కదంబోవృక్షవిశేషః. బర్హిణో మయూరః, అనుభావః ప్రభావః. సౌ

అయంగిరి, జగదానుహావసోహగ్గమే త్తపరిసేనధూనరిదసిరీముచ్చం
తోతు ఏవరుణ్ణో ఓశంబిదోచరులశే అయ్యపుత్త్రోఅహిహిదో.

లక్ష్మణః—స. శైల సోస్థయం కకుభసురభి ర్తాల్యవాన్నామయస్తి
న్నీలస్నిగ్ధశృంగీయతి శిఖరం నూతన స్తోయవాహః,
ఆర్యేణాస్తి.

రామః—వత్రై నతస్తాద్విరమ విరమాతః పరం నక్షమోఽస్తి
ప్రత్యాప్యత్తస్సపునరివ మే జానకీవిప్రయోగః. 33

లక్ష్మణః—(౧) అతః పరమార్యస్య తత్రభవతాం కపిరాక్షసానాం చా
పరిసంఖ్యాతాన్యత్తరోత్తరాణి కర్తృశ్చర్యాణి, పరిశ్రాంతాచే
యమార్యా, తద్విజ్ఞాపయామి విశ్రామ్యతామితి.

సీతా—(౨) 'అయ్యపుత్త్రవీరణాచి త్తదంసణేణ పచ్చువృణ్ణదోహభావ
విణ్ణప్పంమేఅత్తి.

రామః—నన్వాజ్ఞాపయ.

సీతా—'జాణేపుణోవిపసణ్ణ గంభీర సువణరంభసువిహరిస్సం, పవి త్రసా
మ్మసిసిరావగాహం భావదిం భాచారహిం ఓగాహిస్సంతి.

శా. 1 అయ్యపుత్త్ర ఏతేన చిత్రదర్శనేన ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా విజ్ఞాప్యం
మే స్తి.

శా. 2 జానే పునరపి ప్రసన్నగంభీరాసువనరాజీషువిహరిష్యే, పవిత్రసౌమ్యశి
రావగాహం భగవతీం భాగీరథీ మవగాహిష్యే ఇతి.

భాగ్యం సౌందర్యం; ప్రదుశితః రోదనకర్తా, ఆదికర్తణి క్తః. రోదనప్రారంభవివ
వతక ధారిత ఇతి భావః.

33. శైల ఇతి. కకుభాః వృక్షవిశేషః లేమం పుష్పైః కకుభైః సురభిః.
పుష్పమూలేషు బహులమితి లుప్ ; విప్రయోగః వియోగః ప్రత్యాప్యక్తః పునరాగతః.

౧. అపరిసంఖ్యాతాని సంఖ్యాశూన్యాని.

౨. ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా ఉత్పన్నాభిహమయా ఇత్యర్థః. ఉత్పన్నదో
హృదమనోవికారాయా ఇతి నా.

రామః—(౧) వత్స అచిరసంపాదనీయో దోహద ఇతి సంప్రత్యేవ
గురుభిస్సందిప్తుం, తదస్థలితోపసంపాతం గథ ముపస్థాపయ.

సీతా—¹తుష్టేహింవిఆఅంతవ్యం.

రామః—అయి కఠినే కిమేతదపి వత్సవ్యం?

సీతా—²తేనహిపిఅంమే.

లక్ష్మణః—యథాజ్ఞాయత్యైర్య ఇతి (నిష్క్రాంతః)

రామః—అయి ప్రియే ఇతో వాతాయనావపరకే ముహూర్తం సంవి
ప్తాభవ.

సీతా—³ఏవంహోదు, ఓహరిజ్జమ్మిఖుపరిసమజణిరావణిద్ధావ.

రామః—తేన హి నిరంతరమవలంబన్వ మామత్ర శయనాయ.

ప. జీవయన్నివ ససాధ్వసశ్రమన్వేదబిందురధికంత మర్వ్యతాం,
బాహురైందవమయూఖచుంబితస్యందిచంద్రమణిహారివిభ్రమః.

(౨) తథాకారయన్ (సానందం) ప్రియే కిమేతత్ ?

ఛా. ¹యుష్టేభిరప్యగంతవ్యం.

ఛా. ²తేనహిప్రియంమే.

ఛా. ³ఏవం భవతు, ఆపహ్రియే ఖలు పరిశ్రమజనితయా నిద్రయా.

౧. వత్సాదిరేత్యాది. ఏష గూఢబీజప్రకాశనా దుచ్ఛేదః.

౩౪. జీవయన్నితి. సాధ్వసం భయం; అధికంతం కంతే ఇత్యర్థః. ఇందోరిమే
బిందవాః చంద్రమణిశ్చంద్రకాంతశిలా; జీవయన్నర్వ్యతామివేత్యన్వయః. ఇవ శబ్దః
ఈషదర్థకః. జీవయన్నితి చ లక్షణమేత్వో రితి శత్రుప్రత్యయః, తథాచ మత్సంజీవ
స్థలకం యదీషదర్పణం తత్కర్తృక్రియతామిత్యర్థః. అతఏవైతద్విరహే నజీవేయం
క్షణమపీత్యుక్తం; ఆత్ర బిందవేత్యాదినా సాదృశ్యముక్త్యా జీవయన్నితి విశేషస్యో
క్తే ర్వ్యిరేతకాలంకారః. 'వ్యుతిరేతో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయో రి'త్యుక్తేః.

౨. తథాకారయన్నితి. సహజలజ్జాజడదృశఇతి వక్ష్యమాణీత్యా తస్యాం
లజ్జావిప్లియాం సత్త్వాం స్వయమేవ తథాకారయదిత్యర్థః. పూర్వోక్తశ్రమవశాద్వా
స్వయమేవ తథా కారయన్నిత్యుక్తం.

ప. వినిశ్చేతుం శక్యోన సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా

ప్రమోహోనిద్రా వా కిము విషవిసర్వఃకిము మదః ?

తవ స్మర్యే స్మర్యే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో

వికారశ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మీలయతి చ.

౩౫

౩౫. వినిశ్చేతుమితి. అత్ర త్యసుఖదుఃఖశబ్దౌ ప్రియాప్రియమిత్రశత్రుసంక్షేపాది జన్యమానససుఖదుఃఖపరౌ నశారీరసుఖదుఃఖపరౌ, మదవిషవిసర్వయోః పృగ్గ్రహణాత్ ; సుఖదుఃఖయోశ్చారీరమానసత్వవిభాగస్తు కర్తృణిచయేన సంస్పర్శా త్కర్తు శ్వరీరసుఖమితి సూత్రతద్వ్యాఖ్యానయోగ్యుష్టః. అత్ర సీతే ఇతి సంబుద్ధ్యంత మధ్యావార్థ్యం; తవే త్యుక్తేః. తథాచాయ మర్థః. హే సీతే తవస్మర్యే స్మర్యే త్వదీయగూఢత్వస్మర్యేషు పరిమూఢః స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థః ఇంద్రియగణశ్చక్షురాదీంద్రియసమూహో యేన సతథోక్తః మమ వికారః అంతరావస్థావిశేషః చైతన్యం అంతఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యం జీవచైతన్యమితి యావత్. అదైతమత ప్రక్రియయైతదుక్తం; మదంతరాత్మాన మితిఫలితోఽర్థః. భ్రమయతి ఘూర్ణయతి ; ప్రతిహాలతయా భాసమానస్య త్కుభిం కరోతి; సమున్మీలయతి చ అసుహాలతయా భాసమాన స్పన్ముల్లాసయతి చ; అయమి త్యధ్యాహార్యమ్. అయం వికారః సుఖమితి వినిశ్చేతుం న శక్యః దుఃఖమితి వా విని శ్చేతుం న శక్యః. ప్రమోహో వా ప్రకృప్తమూర్ఖత్వేన సంశయితుం యోగ్యః. నిద్రా వా సుషుప్తిత్వేన సంశయితుం యోగ్యః. విషవిసర్వః కిము? విషేణ విసర్వ్యత ఇతి విగ్రహః. కర్తృణి ఘోః; విషప్రసరణజన్యత్వేన సంశయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః. మదః కిము? మదత్వేన సంశయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః. ఆస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్ పరి మూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మజ్ఞోభకారిత్వాచ్చ తథావిధకాత్ర వాదిస్పర్శజన్య మానసదుఃఖత్వేన సంశయయోగ్యత్వం; ఏవం స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణ త్వాత్ అంతరాత్మోల్లాసకారిత్వాచ్చ తథావిధమిత్రాదిస్పర్శజన్యమానససుఖత్వేన సంశ యార్హత్వం; భవతి చ మిత్రాదిస్పర్శజన్యసుఖం పరిమూఢేంద్రియగణం; నీపిం ప్రతి ప్రణిహితేతు కరే ప్రియేణ సఖ్య శ్వపామి యది కించిదపి ప్తరామిత్యుక్తేః. ఏవం స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మజ్ఞోభకరత్వాచ్చాస్య దండాద్యభిసూతజన్యపరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మజ్ఞోభకరత్వవిశిష్టసూక్ష్మప్రాణసం చారరూపమూర్ఖత్వేన సంభావనార్హత్వం; ఏవ మస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్ పరి మూఢేంద్రియ గణత్వాదంతరాత్మాసుహూలత్వాచ్చ మృదుతరతల్యాదిస్పర్శజన్యత్వ నివృత్తేంద్రియవ్యాపారత్వపరమాత్మ సంపరివ్వంగప్రయుక్తసుఖరూపత్వవిశిష్టనిద్రాత్వేన

సీతా — 'శిరస్ససాదాతుష్టే, కింవద్ధదాణిం అచ్చరితిం ?

రామః — ప. మ్లానస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని సంతర్పణాని సక
లేంద్రియమోహనాని,
ఏతాని తేసువచనాని సరోరుహఃకీ! కర్ణామృతాని మనసశ్చ ర
సాయనాని. 3౬

భా. 'స్థిరప్రసాదాయూయం, కిమత్రేదానిమాశ్చర్యం?

సంశయార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్ఫుర్జజన్యత్వాత్పరిమూఢేంద్రియగణత్వా దం
తరా త్తప్రతికూలత్వాచ్చ తథావిధవిషస్ఫుర్జజన్యవికారత్వేన సంశయార్హత్వం; ఏవ
మస్య వికారస్య స్ఫుర్జజన్యత్వపరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మానుకూలత్వైః తథా
విధమదత్వేన సంశయయోగ్యత్వం మదస్య హి క్షీరమరాద్యాప్రాయకవస్తావ్యయత్త
త్వాత్స్ఫుర్జజన్యత్వం పరిమూఢేంద్రియగణత్వ మంతరాత్మానుకూల్యం చ; తద్వక్తం-
'మదిరాదికృతో మోహపార్శ్వవృత్తికరో మద' ఇతి; సర్వమిదం సీతాయా భోగ్యతాప్రక
ర్షే తాత్పర్యమావిష్కరోతి; హి శబ్దః ప్రసిద్ధౌ; తథాచ మదీయో వికార స్వయా
పి జ్ఞాయతవితేలి వ్యజ్యతే.

3౬. మ్లానస్యేతి. మ్లానస్య హర్షక్షయవతః జీవకుసుమస్య జీవవీచ కుసుమం
తస్య వికాసనాని వికాసజనకాని హర్షోత్పాదకాని; సంతర్పణాని తృప్తిజనకాని భో
గ్యాంతరాపేక్షానుత్పాదకాని; అతవీచ సకలానా మింద్రియాణాం మోహనాని స్వస్వ
వ్యాపారతిరోధాయకాని కర్ణయో రమృతాని యథా ఆమృతస్య దృష్ట్యా తృప్యం
తీతి దర్శనమాలేఖ తృప్తిజనకత్వం తద్వదేహమర్థపర్యాలోచనం వివాపి రమణీయత్వ
మితి భావః. మనసశ్చ రసాయనాని, రసాయనం నామ అనేకరసవస్తుసముదాయాత్తక
వస్తువిశేషా బాహ్యే ప్రసిద్ధః. బహువచనేనానేకరసాయనసదృశానీతి వ్యజ్యతే; కించ
యదైకరసాయనవస్తాస్వాదనేన సర్వేషాం రసానాం తత్ప్రేమలంభః ఏవం శబ్దాంత
రశ్రవణజన్యసుఖానామేతద్వచనై ర్లాభ ఇతి వ్యజ్యతే; అపిచ యథా రసాయనస్య రస
మయత్వాద్యోగ్యత్వం బౌషధాత్మకత్వా ద్యోగనివర్తకత్వం చ ఏవమేలేమాపి
ప్రియత్వం హితత్వంచేతి వ్యంజయితుం రసాయనత్వోక్తిః. సరోరుహఃకీతి. సరోరు
హై రక్షో రాయతత్వవిఫులత్వాభ్యాం సాదృశ్యమభిప్రేతం; ఏవం చ స్వస్యాపి స్వవ
చనవైలక్షణ్యప్రయుక్తవిస్తర్యాతిశయాచ్చక్షుషా రాయతత్వవిఫులత్వయో గ్నిగణి
భావ ఇతిభావః. తే సువచనాని, స్వకీయవచనవైలక్షణ్యాలితయేన సీతాయాస్యవచ
నేష స్వీయతాసంశయ స్ఫూడితి త ఇత్యుక్తిః. శుశబ్దేన సీతావచనేష్యమ్యేతాదృశం

సీతా.—(౧) పిలవద * ఏహిసంవిసమ్మ.

రామః—(౨) అపి సందేష్టవ్యం?

ప. అవివాహసమయా ద్భృహే వనే శైశవే తదనుయావనే పునః,
స్వాపహేతురనుపాశ్రితోఽన్యయా రామబాహురుపధాన మే
షతే.

౩౨

సీతా—‡ (నిద్రాం నాటయతి). హృద్ధిఽత్యయ్యపుత్రఇతిస్వపితి.

రామః—§ కథంప్రియవచనా వతుస్త్రిప్రసూపైవ? (నిర్వర్త్య సన్నేహం)

ఛా. 1 ప్రియంవదవిహిసంవిశావః.

ఛా. హృద్ధిఽత్యయ్యపుత్ర.

సాభాగ్యం నామభూతపూర్వమితి వ్యజ్యతే; “క్షణే క్షణే యన్నవతామువైతి తదేవ
రూపం రమణీయతాయాః” ఇతిన్యాయేన న దోషోఽయం.

౧. ప్రియంవదప్రియవాదిన్; ప్రియవశేవదఃఖిన్; సంవిశావః. ని. “స్వప్న
స్పృహే” ఇత్యమరః.

౨. అపి సందేష్టవ్యం; సందేశ ఉక్తిః భృకుటిభటోఽహం సూచయితవ్యః,
కిమర్థ ఉక్తిప్రయాస ఇతిభావః. యద్వా యథాశయనక్రియాయః ముఖభానాదీనా
ముపకరణత్వం తద్వన్నమాపీతిఽభిః కిమర్థఇతి భావః.

౩౨. ఉపకరణత్వ మేవాహ-ఆవాహేతి. వివాహసమయాదారభ్యేత్యర్థః గృహే
శైశవే యావనే చ స్వాపహేతుః వనే పున ర్యావనే స్వాపహేతుః త్యన్వయః; నతు
యథాసంఖ్యం; ఆన్యయానుపాశ్రితః స్వాపహేతుతయానుపాశ్రిత ఇత్యర్థః. ఆతః
“ఊహం వరమనారీణాం భుజైఃపరమసుందరైః” ఇత్యనేన నవిరోధః; తత్ర చేటివిధయా
సంవాహనేతాత్పర్యాత్; “సరామః కరదారాన్వైచక్షుర్భృమపి పశ్యతీ” త్యుక్తేః.
మద్భాహురుపధానమిత్థమక్త్వా రామబాహురిత్యుక్తిః ప్రసిద్ధిద్యోతనార్థా “ఉపధాయ
భుజం తస్య” ఇత్యాదివచనాత్.

* అత్ర-పిలవదసంవిసమ్మ, ఇతిశయనాయ సమంతతో నిరూపయతి.

† రామః—అయి కిమన్దేష్టవ్యమ్.

‡ సీతా—నిద్రాం నాటయంతీ, అర్థివిదంఅయ్యపుత్రఅర్థివిదమ్, ఇతి స్వపితి.

§ రామః—కథమిత్యాది.

ఇతి సాంప్రదాయః; సాతః, తత్రత్యస్తు సాతః పూర్వోత్తరసంగతివికలః.

ప. ఇయం గేహే లక్ష్మీ రియ మమృతవర్తి ర్నయనయో రసావస్యా
 స్ఫుర్నో వపుషి బహుశశ్చందనరసః,
 ఆయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృణో మాత్తికసరః కిమస్యా
 నప్రేయో † యది పరమసహ్యస్తు విరహః. 3౮
 ప్రతిహారి. (ప్రవిశ్య) ¹దేవ్విఉవట్టిదో ౨.

రామః—అయి కః ?

ప్రతిహారి—(౧) ²ఆసన్నపరిచారకో దేవస్య దుర్ముఖః.

ఛా. ¹దేవ ఉపస్థితః. ౨.

ఛా. ²ఆసన్నపరిచారకో దేవస్య దుర్ముఖః.

3౮. ఇయమితి. ఇయం గేహే లక్ష్మీ సదృశీ ఇయమమృతవర్తి ర్నయనయోః
 తద్వన్నయనానందకరీత్యర్థః; కిమేతత్పర్యంతానుభావనేన వితదీయమేవ యత్కించిన్న
 మపర్యాప్త మిత్యాహ—అసావస్యాఇతి. వపుషీతి. ప్రసిద్ధచందనవ్యావృత్తిః; ఆస్యాః కిం
 నప్రేయః వితత్సంబంధి కిం నప్రియం సర్వమపి ప్రియమేవేత్యర్థః; ఆత్ర సీతాపే
 ఙ్గయా శత్రుంబంధ్యేవ ప్రియమితి రామచంద్రమత మితికవే రాశయోఽవగమ్యతే
 ఉపసంసారే కిమస్యా న ప్రేయ ఇత్యుక్తత్వాత్; ఇతరథా కథమేషా నప్రేయసీత్యేవ
 వచేత్; భర్తృమీధశ్చ “మనసిజరుజం సావాదివ్యామమాలవహిహితుం రహసి రఘు
 యదారభావా తదాశ్రయణీ కథ”త్యాహ—ఆత్ర రామబాహురుపధానమితి సీతాం
 ప్రతి స్వబాహోరుపధానత్వముక్త్వా ఆయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృణో మాత్తికసరి
 ఇత్యుక్తం రామేణ; తదిదం వైలక్షణ్యతిశయకార్యం; ఆత్ర ఇయం గేహే లక్ష్మీర
 త్యాదిభి రేకస్యాపివ సీతాయా గృహవిషయే దీపకలికాకార్యకరత్వం చక్షుర్విషయే
 జ్యోత్స్నాదికార్యకారిత్వం వపుషి చందనకార్యకారిత్వం కంఠే హరకార్యకారిత్వం
 చవ్యజ్యతే: రూపకముల్లేఖో వా.

౧. ఆసన్నపరిచారకః అంతరపరిచారక ఇత్యర్థః; దుర్ముఖః తన్నామాఅవసర్ప
 శ్చరః ప్రయుక్తః నతు వాస్తవ ఇత్యర్థః. రణరణకదాయిసీ భయజ్ఞోభకారిణీ విరహ
 భావసావియోగధానం, చిత్రదర్శనాదితి స్మరణహేతు రుక్తః; స్వప్నే ని ద్రాయాం
 ఉద్యోగం వచనాదిప్రయత్నం; ఉద్వేగమితి పాతే తు భయమిత్యర్థః; అంగమస్యాః
 పరామృశక్; ఏతేన ఉపరితనష్టోకస్యాపత్య విషయకత్వముక్త్యా వరాస్తా; తథాసతి

† ఆత్ర—‘యదిపునరవహ్యో న విరహః, ఇతి పాతాంతరమ్.

రామః—(స్వగతం) శుద్ధాంతచారి దుర్ముఖః. సమయాపారజానపదేవ్య
పసర్వః ప్రయుక్తః.

(ప్రకాశమ్.) ఆగచ్ఛతు.

ప్రతిహారి (నిష్క్రాంతః.)

దుర్ముఖః. (ప్రవిశ్య)

(స్వగతమ్.) 'హాకహం దాణింసీదా దేవిం అందరేణి వరిసం అచింతణిజ్జంజణా
పవాదం దేవ్యసకహాస్యం? అహ వానిట ఓఖువరిసోమందభాఅస్య.
సీతా—'అయ్యవు త్తసోమ్మకహింసి.

రామః—అయేనై వరణరణకదాయినీ చిత్రదర్శనాద్విరహభావనాదేవ్యా
స్వప్నోద్వేగం కరోతి. [అంగమస్యాః పరామృశక.]

ప. అద్వైతం సుఖదుఃఖయో రనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు యద్విశ్రా
మో హృదయస్యయత్ర జరసా యస్మిన్నహరోశ్చ రసః,

ధా. 1 కథమిదానీం సీతామంతరేణేవ్యకమచింతనీయం జనాపవాదం దేవ్య
కథయిష్యే; అథవా నియోగః ఖల్వీదృశో మందభాగ్యస్య.

ధా. 2 ఆగృహ్యత్ర సామ్య మత్రాసి ?

ఉదరమస్యాః పరామృశన్నితి వక్తవ్యత్వాత్తే, నచ మయేవాదౌజ్ఞాతఃకరతలపరామ
ర్శకలనాత్ ద్విధాగర్భగ్రంథిరితి వక్ష్యమాణానువాదస్య పురఃకరణసాపేక్షతయాత్ర
త్యాగశబ్దస్య తద్విశేషోదరపరత్వం కచే స్పష్టమితి వాచ్యం; తత్ర సహజలజ్జాజడ
దృశ ఇతి జాగరప్రతీతేరత్ర చ సుషుప్తి ప్రతీతే స్తదయోగాదితి ధ్యేయం.

౩౯. అద్వైతమితి. యత్సర్వాస్వవస్థాసు సుఖదుఃఖయోరద్వైతమనుగతం; జా
గ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది సర్వావస్థాసు యే సుఖదుఃఖే తయో స్సంబంధి యదద్వైత
మభిన్నత్వం తదనుగతం తద్విశిష్టమిత్యర్థః; సర్వాస్వవస్థాస్యభిన్నసుఖదుఃఖత్వాపాదక
మితి భావః; ద్వయో ర్భావో ద్వితానైవద్వైతం తదభావ స్తద్వైతం; ఇదమేవా
ద్వైతం చక్రవాకమిథునవర్ణనవ్యవహరేణ ఘనకవినా వ్యాఖ్యాతం; 'భుక్తం నర్హిమృ
ణాశయో ర్న మథనోః పీతంద్విరాజీవయో స్సృప్తం నద్విపలాశయో రవిరళం సంశ్లి
యో ర్యద్యపి; పర్యాయా త్సమయద్వయేన విరుతం భిన్నప్రయత్నేన వా మూర్తి
ద్వైతవ శాస్త్రే ర్నిఘన మిత్యద్వైతమేవానయో'రితి; పర్యాయాదితి. పర్యాయశబ్ద

కాలేనావరణాత్యయా త్వరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితం

భద్రంతస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకం హి తత్ప్రార్థ్యతే. ౩౯

మంత్రావ్య న విరుతమితి ల్యబ్ధోపే పంచమీ వ్యాఖ్యేయా; నాతస్సమయద్వయ
ఇత్యనేన సానరుక్త్యం; యత్ర యస్మిన్ దాంపత్యే; హృదయస్య గురుకులక్షిప్తస్య
మనస ఇత్యర్థః; * విశ్రామః శ్రమావనాయక సుఖవిశేషానుభవః; అత్ర విశ్రామ ఇత్య
పాణిసీయం; నోదాత్తేతి వృద్ధిప్రతిషేధాదితి వైయాకరణాః; శ్రీహర్షస్తు 'విశ్రామో
విశ్రమశ్చేతి ద్వియావళోకే ఉక్తవాన్; యస్మిన్ దాంపత్యే; రసః స్పృహ జరసా
జరయా ఆహార్యః హస్త మశక్యః; యద్వా యస్మిన్ సతి రసః ఆహ్లాదః జరసా
ఆహార్యః; యత్ ఆవరణాత్యయాత్. పదద్వయమిదం; వరణం వినాహః అత్యయశ్శరీ
రపాతః వరణం చాత్యయశ్చేతి సమాహారద్వంద్వః ఆవరణాత్యయాత్ వరణాత్యయ
మభివ్యాప్యేత్యర్థః; వరణమారభ్య శరీరపాతవర్ణంతం వర్తమానేన కాలేన పరిణతే
ఉపచయం ప్రాప్తే ప్రేమసారే ఉత్కృష్టప్రేమణి స్థితం స్థితిమత్; 'మాట్యాః ప్రథ
మావళోక దివసాదాభ్య విస్తారిణో భూయః స్నేహవిచేష్టితైర్వృగదృశో నీతస్య
కోటింబరాం' బరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధికత ఇత్యాదినమానార్థకం
కాలేనావరణాత్యయా త్వరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితమితి వాక్యం వేదితవ్యం; 'కేచిత్తు
ఆవరణాత్యయాత్ ప్రతిబంధకనివృత్తిరితి వ్యాచక్షతే; ప్రేష్ట ఉత్కృష్టత్వం చ పర
కీరూపేశ్యయో రుపపతివైశ్విక ప్రేమాపేక్షయా; తస్య సుమానుషస్య దాంపత్యస్య;
'సుమానుషం తు దాంపత్యమిత్యభిధానాదితి ప్రాంచః ప్రాహః; (అకవివ ఏతద్వికృతి
భూతదాంపత్య ప్రకరణానుగుణ్యాద్విశేషణస్వార్థస్య తచ్చజ్ఞేన దాంపత్యే లభే
సుమానుషస్యేతి తద్విశేషతయా యోజనీయమ్; శోభనో మానుషో యనేత్యాచలః)
కచ్చిస్తు సుమానుషస్య సౌజన్యస్యేత్యాహ; కథమపి సర్వప్రకారేణాపి 'తత్ప్రసిద్ధం; ఏకం
ముఖ్యం; భద్రం క్షేమం ప్రార్థ్యతే; ప్రకర్షేణ యాచ్యతే అభిలష్యతే వా; అత్ర హి

'విశ్రామః వైర్భక్త్యై శ్రమావనోదః' 'అస్తిర్భవన్తిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽ
వ్యస్తీ'తి మహాభాష్యకారవచనాదస్తీతి సంబధ్యతే; భవన్తితి లటఃప్రాచాంసంజ్ఞా.
విశ్రాంత్యా చ్ఛాన్యతేర్థః రూపమ్; 'నోదాత్తోపదేశస్యహస్తస్యా నాచమే' రితి
పాణిసీ యేవృద్ధిప్రతిషేధేఽపి 'వాశ్రమాలే'తి చాప్రవ్యాకరణాన్నిధి మభిప్రయస్తః
కవయః ఏవంబహులంప్రయోజతే; యథా. 'సీచైరాఖ్యం గిరిమధివనేస్తత్ర విశ్రా
మహేతో' రితి కాలిదాసః; 'విశ్రామాయప్రజతి చరమం శైలమావ్యానలక్షీ' రిత్యన్య
శ్చ'ఇతి శబ్దవిద్భిః కైచ్చిత్స్వ ప్రబంధే ప్రపంచిత్వమ్,

దుర్ముఖః—⁽¹⁾ఉపసృత్య జేదు^౨దేవోఽ.

రామః—బ్రూహి యదుపలభం.

దుర్ముఖః—²ఉపస్థుంపంది దేవ్యంపోరజాణపదా, జహ, విసుమరిదాలమ్నే మహారాజందనరహంరామవ్యేణ త్తి.

రామః—అర్థవాద ఏషః. దోషం తు తావత్కథయ, యేన ప్రతివిధీయతే.

దుర్ముఖః—(సాస్త్రం) ³సునాదుదేవోఽ. (౧) (కర్ణే ఏవమివ)

రామః—అహహ తీవ్రసంవేగో వాగ్వజ్రః ఇతి (మూర్ఛతి)

దుర్ముఖః—⁴సమాససిదు^౨దేవోఽ.

రామః—(సమాశ్వస్య)

ప. హాహా ధిక్పరగృహవాసదూషణంయ

ద్వైదేహ్యః ప్రశమితమద్భుతై రుపాయైః,

ఛా. ¹జయతు^౨దేవః.

ఛా. ²ఉపస్థుంపంది దేవం పారజానపదాః, విస్తారితా వయం మహారాజం దశరథం రామదేవేనేతి.

ఛా. ³శృణోతుదేవః.

ఛా. ⁴సమాశ్వసితు^౨దేవః.

యస్తాత్ సుమానుషస్య భద్రమేకం ప్రార్థ్యతే తస్తాత్ నైవ రణరణకదాయినీత్యాది పూర్వేణాన్వయః; 'అనర్థశంకీని బంధమిత్ర హృదయానీ'తిన్యాయేనేతి భావః; ప్రేమ సారే స్థిత మిత్యనేనమధుకటాహ నిక్షిప్తరసాలఫలసాదృశ్యం వ్యజ్యతే; ఆత్ర ఫలవిషయకౌత్సుక్య ప్రతిపాదనాదారంభ ఉక్తః; 'కౌత్సుక్యమాత్రమారంభః ఫలలాభాయ భూయస' ఇతి.

౧. కర్ణేఏవమితేతి. 'అర్థస్త్యేకేన విజ్ఞేయః పశ్చాజ్ఞాప్యః ప్రసంగతః; కర్ణే ఏవ మితేత్యుక్త్యా కావ్యబంధే ప్రయుజ్యత' ఇత్యుక్తత్వాత్.

౨. హేతి. పరగృహవాస ఏవ దూషణం నాన్యదితి భావః; ఆలర్కం ఆలర్కః భ్రాంతః శ్వా తత్సంబంధి; సర్వతఃప్రసృప్తం ఏకత్ర స్పర్శః కాలాంతరే సర్వతః ప్రసరణమితి భావః.

'తత్సూచిత' మితి సాధానరే. త్రాజకం అక్షీకృత మిత్యర్థోవర్ణితః కైశ్చిత్.

ఏతత్తత్పునర పిదైవదుర్విపాకా

దాలర్కంవిషమివ సర్వతః ప్రసృప్తమ్.

౪౦

తత్కిమత్ర మందభాగ్యః కరోమి? (విమృశ్య సకరుణం అథవా కిమన్యత్ ?

ప. సతాం కేనాపి కార్యేణలోకస్యారాధనం మతం,

తత్పూరితం హి తాతేన మాం చ ప్రాణాంశ్చ ముంచతా. ౪౧

(౧) సంప్రత్యేవ చ భగవతా వసిష్ఠేన సందిప్తం.

అపిచ.

ప. యతాన్విత్రై దీపితం భూమిపాలై

గ్లోకశ్రేష్ఠై స్సాధుచిత్రం చరిత్రం,

మత్సంబంధా త్కృత్యలాకింవదంతీ

స్యాచ్ఛేదస్తిక హంత ధిజ్ఞామధన్యం.

౪౨

౪౧. సతామితి. కేనాపి కార్యేణ స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చేత్సుక్తరీ త్యేతి భావః; లోకస్యారాధనం లోకప్రీతిజనకవ్యాపారః. సతాం ధర్మకాస్త్రస్త్రర్మాణాం మతం ధర్మశ్రేష్ఠత్వేనాభిమతం; తథాచాపస్తంబః; 'యత్త్వార్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి సధర్మ' ఇతి; నచేదమననుష్ఠానవరాహశమిత్యాహ. తత్పూరితమితి. 'అవశ్యం పితు రాచార' ఇతి స్మృతిసాగ్ధిరణ్యమిదం; మాంచ మామసి; ముఖ్యతమమత్సరిత్యాగా దానువంగికస్తాతస్య స్వప్రాణపరిత్యాగ ఇత్యాహ; ప్రాణాంశ్చేతి; ముంచలేతి హేతో కత్పుప్రత్యయః; ప్రాణత్యాగహేతుకం పూరణ మిత్యర్థః.

౪౨. సంప్రత్యేవ సందిప్తం; యుక్తః ప్రజానా మనురంజనేస్యా ఇత్యులేతి భావః; తథాచ కాన్త్రేణ చోదితం తాలేనానుష్ఠితం గురుణోపదిప్తం చేతి భావః.

౪౩. యదితి. సాన్విత్రై స్సవితుః పుత్రైః; తస్యోపత్యమిత్యుత్ ప్రత్యయః; అనే నాభిజన ఉక్తః; భూమిపాలై రిత్యనేన క్షుద్రియధర్మభూత భూమిపరిపాలనాత్మక పృతముక్తం; పరిశేషాత్ లోకశ్రేష్ఠై రిత్యనేన విద్యా మతా; ఏవమభిజనవిద్యావృత్తై స్సర్వాభ్యర్హితై ర్మనుప్రభులిరావభి దీపితం ప్రకాశితం స్వయమనుష్ఠితమనుష్ఠాపితం చ చిత్రమాశ్చర్యభూతం; కత్కలా హేయా కింవదంతీ లోకవాదః.

(౧) హాదేవిదేవయజనసంభవే హాస్వజన్తానుగ్రహపవిత్రవసుంధరే
హా *మునిజనకనందిని హాపావకవసిష్ఠారుంధతీప్రశంసితే హాశీల
శాలిని హారామమయజీవితే హామహారణ్యవాసప్రియసఖి హా
తాతప్రియే హాస్తోకవాదిని కథమేవం విధాయా స్థవాయ
మీదృశః పరిణామః?

ప. త్వయా జగంతి పుణ్యాని త్వయ్య పుణ్యా జనోక్తయః,
నాథవంత స్త్వయా లోకాస్తవమనాథా వివత్స్వనే. ౪౩

౧. స్వలోనిర్దోషేత్యాహ-దేవీతి. ఉత్పత్తివదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ. దేవ
యజనసంభవే ఇతి. స్వోత్పత్తిభూమేరసి శుద్ధిజననీత్యాహ. స్వజన్తేతి, సంపర్కవశదో
షోఽపి నాస్తీత్యాహ. మునిజనకేతి. నందినీత్యనేనారసకన్యాపేక్షయాభిమతేతి వ్యజ్య
తే; గురుదేవతాభిమతేత్యాహ-పావకవసిష్ఠేతి. పావకోక్తి స్సాభిప్రాయా; శీలన సద్వృ
త్తేన శాద్యతేక్షాఘృత ఇతి శీలకాలిని; 'శాద్యక్షాఘాయామిత్యస్తాద్భూతుళకాత్కర్తృణి
ణిని; ఒడయో రేకత్వం చ; తద్వివృణోతి. రామమయేతి. అనేన రావణస్తరణమసి
దూరోత్సారితమితి వ్యజ్యతే; రామస్య రావణస్తరణగంధాసహత్వాత్; నత్విదమను
మేయం కింతవనుష్ఠానేన ప్రకటమిత్యాహ-హామహారణ్యేతి. ప్రియత్వవిశేషగా నిర్బం
ధలోకవాదాదివ్యాప్యతైః; సఖీత్యనేన దండకారణ్యగమనే పత్నీత్వప్రయుక్తా ప్రాధా
న్యం నాంగీకృతం; కింతు పురుషసింహరామ సమప్రధానత్వమేవేతి వ్యజ్యతే; సమానం
ఖ్యాయతే సఖేతితద్వ్యుత్పత్తేః; ఉపలక్షణమిదం; రామాపేక్షయా ప్రాధాన్యస్యాపి;
'ఆగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్నంతీకుశకంటకాని'త్యుక్తేః; తాతస్య ప్రియే ఆభిమతే
వధూచతుష్కేత్యాది వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః; స్తోకం మితం వదతీతి స్తోకవాదిని;
సత్యాయ మితభాషిణా మితివల్; ఉక్తరీత్యా నిమిత్తలేకాభావేఽపి కథమయం పరి
ణామఇతి భావః.

౪౩. † త్వయా జగంతిపుణ్యానీతి. 'కావేరీలోయమాశ్రిత్య వాతోయత్ర ప్రవ

* 'నిమిజనకనందనీ' తిపాతాన్తరమ్.

'త్వయా అపాంగ పాతమాత్ర వంకరయా భవత్యా; జగన్తి; నత్విదమేకం
జగత్; పుణ్యానికులీలాద్యాపాదితపవిత్రతాభాంజి; తదుక్తం వైష్ణవే పురాణే 'త్వయా
వలాకితాస్సద్యః శీలాద్యైస్సకలైర్గుణైః; కులైశ్చరైర్గుణైః యుజ్యంతే పురుషసింధుగా
అపి. సక్షాఘృతగుణీ ధన్యస్సకులీనస్సుబుద్ధిమాన్; సహారస్సచవిశ్రాంతోయంత్యం దేవి

దుర్ముఖంప్రతి, బ్రూహి లక్ష్మణం, ఏష నూతనో

రాజా రామస్సమాజ్ఞాపయతి. (కల్లేవవమివ)

దుర్ముఖః—¹హాకహందాణిం అగ్నిపరిసుద్ధావ గబ్బట్టిదవవి త్తరహుపంతా

ణావ దేవీవదుజ్జణవలణాదో ఇనంఅజ్ఞువసిదం దేవ్వేణ?

రామః—కథం దుర్జనానామ పారజానపదాః?

ఛా. ¹హా కథమిదానీ మగ్ని పరిశుద్ధాయాగర్భస్థితవవిత్తరఘుసంతానాయా
దేవ్యా దుర్జనపదనాదిదమధ్యవసితం దేవేన?

ర్తలే; తద్దేశవాసినా ముక్తిరి'తివత్; 'అపిమాం పావయే త్సాక్షీ స్సా త్వేతీచ్ఛతి జా
హ్నవీ'తివచ్చ; యద్వా; కృతపాపాన్యపి జగంతి త్వయా పుణ్యాని పుణ్యవంతి మత్స్వర్గీ
యోఽచ్చ)త్యయః; 'పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్తాణాం ప్లవంగమ, కార్యం
కరుణమార్శేణ న కల్పిన్నాచరాధ్యతీ'తి త్వన్త తానుసారేణ పాపపుణ్యవతో రనుగ్రహ
తొల్యాదితి భావః; జనానా ముపజీవ్యువిరోధ ఇత్యాహ-త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయ
ఇతి. అత్ర త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి లోకానాం పుణ్యత్వముక్త్యా జనోక్తయ ఇతి జన
శబ్దో పాదానా మైవం లోకాంతరస్థానా ముపజీవ్యువిరోధ ఇతి వ్యుజ్యతే; ఉక్తివదేన
వస్తుస్థిత్యభావాద్విషయ ప్రభావాచ్చేత్థం మనసా సంభావనమసి నోదితం సుతరాం
ఋషీ నైదుక్తిస్సాసి జాతేతి వ్యుజ్యతే; జనానా ముక్తయ ఇతి విగ్రహోత్తయః కల్పి
దిత్థం ప్రలవతీత్యపి న, కింతు బహుజనా ఏవం వదంతీతి వ్యుజ్యతే; వస్తీబహువచనేన
విగ్రహే ప్రమాణం తు రే రే పారజానపదాః 'సఖిలు భవతాం దేవ్యాస్థానం గృ
హేభిమతం తత'ఇత్యాదివక్ష్యమాణం రామవచనం; లేదపి కదాచిదుక్త్యా విరమంతీత్య
పి న కింతుబహుకృతోవదంతీతి బహువచనార్థః; అపుణ్యా ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా కల్పిదసి
కదాచిదసి క్వచిదసి న యథార్థం ప్రత్యేతి నాసి వక్తిరివ్యుజ్యతే. నాశవంతఇతి. అహం
లోకానాం నాశః మమ త్వంనాథా; తథాచ; 'యస్యైతే తస్య తద్దన మి'తి న్యాయేన
లోకానామపి త్వమేవ నాథేత్యాశయః; యద్వా-త్వం మయ్యత్త తయాఽవస్థితా
అహం చ త్వయి తథావస్థితః. తదుక్తం హనూమతా 'అస్యా దేవ్యామన స్తస్మిన్ తస్య
చాస్యాం ప్రతిష్ఠితం, లేనేయం నచ ధర్మాత్మామహూర్తమసి జీవత' ఇతి. తథాచ;

నిరీక్షసే' అతి. వ్యతిరీకే వైగుణ్యమసి తత్రైవ 'సర్వోవైగుణ్య మాయాస్త్రీలాద్యాన్
కలాగుణాః; పరాజ్ఞాభీజగద్ధాత్రీయన్యత్వం విష్ణువల్లభే' ఇతిచ'ఇతిసీతావ్యవదేశభావో
లక్ష్మ్యః హనూత్స్యముపవర్జితం గ్రంథాంతరే కైశ్చిత్.

ప. ఇత్వాకువంశోఽభిమతః ప్రజానాం
జాతం చ దైవాద్వచనీయబీజం,
యచ్చాద్భుతం కర్తృ విశుద్ధికారే
† ప్రత్యేతి కస్తద్భదిదూరవృత్తమ్.
తద్దచ్చ.

౪౪

దుర్ముఖః—హాదేవి జాణఇ, (ఇతి నిష్కాంతః)

రామః—(౧) హా కష్టమతిభీమకర్తా నృశంసోఽస్తి.

ప. శైశవా త్ప్రభృతిపోషితాం ప్రియాం
సౌహృదా దపృథగాశ్రయా మిమాం,
ఛద్దనా పరిదదామి మృత్యవే
సానికేగృహశకుంతికామివ.

౪౫

తాకికై ర్మయి ప్రతిపద్యమానం లోకనాథత్వం త్వదీయమిత్యర్థః ఇత్యాద్యూహనీయం.
త్వమనాథేతి. త్వత్సత్తామాత్రం మమ లోకనాథత్వే ప్రయోజకం అహం తు త్వత్కృతే
వ్యర్థ ఇతి భావః; విపత్స్యనే విపన్నా భవిష్యసి; పూర్వవియోగో హి రావణవధరూప
స్యావధే స్సత్త్వా దసత్కల్పఇతి న తస్మిన్ త్వం విపన్నా; అస్య తు వియోగస్య
'సౌమిత్రేరసి పతిగా మవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే' ఇతి వత్సమాణీత్యా
పూర్వపదుపాయావిషయత్వాదితః పరమేవ విపన్నా భవిష్యసీతి లృటావ్యజ్యతే.

౪౪. ఇత్వాక్వితి. పూర్వార్థే విభావనావిశేషోఽలంకారః; 'విరుద్ధాత్కార్యసం
పత్తిః కాచిద్బ్రహ్మ విభావనే'తి లక్షణాల్; విశుద్ధికారే యదద్భుతం కర్తృత్వవృద్ధి తద
స్తీతి యద్యుచ్యతే తస్మి తద్దూరవృత్తం కః ప్రత్యేతి? నశోఽపీత్యర్థః.

౧. నృశంసః స్వరూపః; అతిభీమేతి ప్రసిద్ధనృశంసాద్వాన్యవృత్తిః.

౪౫. శైశవాదితి. శైశవా త్ప్రభృతి పోషితాం బాల్యమారభ్య వృద్ధితా మిత్యర్థః;
అనేన విషవృక్షోఽపి సువర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాం ప్రక మితి న్యాయస్ఫిన్నత్యతే; నను
స్వాప్రియత్వే త్యాజ్యత్వమేవేత్యతానా—ప్రియామితి. నను తథాపి దోషప్రసక్తా
కా గతిరిచేదానా-అపృథగాశ్రయామితి. నను తథాపి మనోవృత్తిరన్యత్రేతి చేదా
నా—సౌహృదాదితి. ఇమామితీదం పదేన తాత్కాలికాంతర్వత్సీత్వనిద్రావత్త్వాదికం
పరామృత్యతే; ఛద్దనా వ్యాజేన సీతాభిలషితవనప్రస్థాపన వ్యాజేనేత్యర్థః; మృత్యవే

† ప్రత్యేతు కస్తద్భదిదూరవృత్తమ్; ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

(౧) తత్కిమస్పర్శనీయః పాతకీదేవీం దూషయామి?

‘సీతాయా శ్చిరస్సైస్విర మున్నమయ్య బాహుం కర్షన్.’]

అపూర్వకర్తచండాల మయి ముగ్ధేవిముంచ మాం,
శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమమ్.

బరిదదామి; దేయసాకల్యా ద్దానసాకల్యం; తాం తదీయం గర్భస్థశతద్వయం చేత్యర్థః; సౌనికే జీవహింసాజీవిని; సమమబ్రాహ్మణే దాన మితివచ్చతుర్థ్యర్థే సప్తమి; ప్రథమాంకపాతోఽప్యస్తి. గృహశకుంతికామిత్యనుకంపానూం. కనా ఉపమేయధర్మాణాం లాభ ఇత్యాహుః.

౧. దూషయామి వికృతాం కరోమి.

౪౬. అపూర్వేతి. ఆశ్ర ముగ్ధే విముంచమా మితి సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహరణాయే నాద్యతనమోచన ప్రసంజక మాధ్యవతీత్యర్థో లభ్యతే; మాధ్యస్య మోచనప్రసంజకత్వంచ తదాపాదక సంపర్కాపాదనద్వారా; స చ సంబంధో రావణప్రత్యాఖ్యానిత్యర్థో లంకాదేశీయ ఏవ; తథాపి; భవితవ్యః పరగృహవాసో జాతః తథాపి నైతాపతా మమాత్మాహితం ప్రసజతి; రావణో హి న మాం బలాత్కర్తు మ్నోతి; తతశ్చ తదభిమతా సంపాదనేనైవ కాలయాచనం సుకరం, ప్రత్యాశయా చ సమాం నవానివ్యతి; రామస్తు తదాసీం మాం నిర్దోషం పరీక్ష్యానుమన్యమానోఽసి కదాచిత్కస్య చిద్వచన మనుసర్జ లోకారాధనశ్రద్ధయా మామరణ్యే పరిత్యజే దిత్వాదికో యది విచార స్సీతాయా స్సౌత్తదా నైవంవిధదుఃఖానుభవ ప్రసక్తిరితి తదీయమాధ్యస్యాద్యతన విపత్ప్రియోజకత్వ మిత్యాశయః; సర్వమిదం నిర్వేదాతిశయకార్యం; అపూర్వశ్చాసౌ కర్త చండాలశ్చేతి విగ్రహాః; చండాలా హి హూరతమః; కర్తచండాలస్తు సుకరాం; తత్రాపూర్వోవిలక్షణోఽహంకర్తచండాలః; రావణాదసి హూర ఇతి భావః; స హిరావణో న సీతాయాః ప్రాణహానికరోఽభవత్; అహం తు తత్కారీ భవామితి; పూర్వోక్తమాధ్యహేతుక రామసంశ్రయణమేవాహ-శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమం. ద్రుమోక్తిః భూయస్త్యాభిప్రాయా; దుర్విపాకత్వవచనం అత్యంతకార్యాతిశయప్రతిపత్త్యర్థం; చందనభ్రాంత్యేత్యేతత్ దుఃఖభూయస్త్యావర్జనీయ త్వఖ్యానవార్థం; అన్యత్రాంతో ప్రవృత్తిమాంద్యాదికం చ స్యాత్; అనీత్యనేనాద్యాని సముంచసీతి వ్యజ్యతే; శ్రితేతి కర్తృవాచకనిష్ఠాంతం; తేన శ్రయణస్య లంకాదేశీయ త్వలాభః; అయమాశయః; లోకే హి ఫలజాలీయానామపి వృక్షాణామ ఫలవత్త్వే ఛేదనీయతః; అనర్థావహత్వే తు సుకరాం; విషవృక్షస్య తు ఛేదే కా ప్రతిహతిః?

(౧) ఉత్తాయ, సంప్రతి హంత విపర్యస్తో జీవలోకః, అద్యావసితం చ జీవితప్రయోజనం రామస్య, శూన్య మధునా జీర్ణారణ్యం జగత్, అసార స్సంసారః, కాష్ఠప్రాయం శరీరం, అశరణోఽహం కింకరోమి? కాగతిః? క్వగచ్ఛామి? అథవా

ప. దుఃఖసంపేదనాయైవ రామే చైతన్య మాగతమ్,

తస్యాపి దుర్విపాకత్వే సర్వభాచేద్యత్వమేవ; అథాపి విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రత' మితి న్యాయేన యదిచేదప్రతిషేధః తస్మి తస్య కఠిన్యాగే కాప్ర తిపాతిరితి; అత్ర సీతాకర్తృక రామకర్తృక సంశ్రయణ ప్రతిబింబస్య అప్రస్తుతసీతా కర్తృక దుర్విపాకవిషద్రుమాశ్రయణస్య వర్ణనా ల్లిలితాలంకారః 'ప్రస్తుతేఽవర్ణ్య వాక్యార్థ ప్రతిబింబస్య వర్ణనం లలితమి'తి లక్షణాత్.

౧. హంతేతిదుఃఖే; సంప్రతి సీతావిరహే విపర్యస్తః అన్యభాభూతః; సీతా సాహిత్యే 'యస్తస్యయా సహ సస్వర్గో నిరయో యస్తస్యయా విసా' ఇతి రామాయ ణోక్తిరీత్యా జీవలోకస్య స్వర్గత్వం వియోగే తు నరకత్వమేవేతి భావః; స్వర్గాన్నర కన్యైవ స్వాంరసికత్వాత్ ప్రాణినాం నరకప్రాప్తావపి నాత్మవస్తునాశః; మమతు సీతా మయజీవితత్వా త్తన్నాశే జీవితవస్తునాశ ఇత్యాహ-అద్యావసితమితి. అవసితం సమా పితం జీవితమేవ ప్రయోజనం; త్వం జీవితమితి వక్ష్యమాణమిహానుసంధేయం; యత ఏవం తతః అధునా జీర్ణారణ్యం తత్తుల్యం జగత్స్వర్గాదికం; తద్ధి ఆత్మనః స్థిరత్వే కాలాంతరానుభావ్యం స్యాత్; అనాదిస్సంసార ఇతి న్యాయాత్; ఆత్మవస్తునాశే తు స్వానుపభోగ్యత్వాజ్జీర్ణారణ్యత్వం తస్య; సీతాసాహిత్యే హి అరణ్యస్యాపి పంచవట్టాః; 'యస్యాం లే దివసా' ఇతి రీత్యా స్వగృహత్వం తద్వియోగే తు స్వగృహస్యాపి జీర్ణా రణ్యత్వమిత్యాశయః; అసార స్సంసారస్యః. కాష్ఠప్రాయం శరీరం. జ్యోత్స్నేవ హిమదీధిలేతిత్యుక్త్యా యథా చంద్రస్య కామద్యభావేకాష్ఠప్రాయత్వం తద్వదితి భావః; అద్య పూర్వవత్ సుగ్రీవం శరణం గతః సాగరం శరణం గత ఇత్యాదికస్య నావకాశ ఇత్యాహ-అశరణోఽహమితి. పూర్వవత్సేరుబంధనాది కర్తవ్యం నాస్తీత్యా హ-కింకరోమితి. అద్య పూర్వవద్రావణవధాదిరూప ప్రాప్యం నాస్తీత్యాహ-కా గతి రితి. గమ్యతఇతి గతిః; యతశ్చైవం తతః. క్వ గచ్ఛామి? కిమరణ్యం గచ్ఛామి? ఉత పాతాళవివరం? ॥ వామరణ మి'తి వికల్పాశయః. ననూక్తః. కల్పః సర్వోఽపి కల్పత ఇత్యతః-అథవేతి. ఇదం పూర్వోక్తాక్షేపకం.

౪౭. దుఃఖేతి. చైతన్యం ఆత్మాజ్ఞప్తి ర్వా; దుఃఖసంపేదనాయైవ రామే ఆగతం;

మర్తోషఘాతిభిః ప్రాణై ర్వజ్రకీలాయితంస్థిరైః. ౪౭

(౧) హా అంబఅరుంధతి! హా భగవంతా వసిష్ఠవిశ్వామిత్ర! హా భగవన్ పావక! హా దేవి భూతధాత్రి! హాశాత జనకమహారాజ! హాపితః! హామాతరః! హా ప్రియసఖ మహారాజ సుగ్రీవ! హా సౌమ్యహనూమ! హా మహోపకారిక లంకాపతే విభీషణ! హా సఖత్రిజటే! ముషితాస్థ పరిభూతాస్థ రామహతకేన; కోనామ తేషామహమిదానీ మాహ్వసే?

ప. లేహి మన్యే మహాత్మానః కృతఘ్నేన దురాత్మనా

మయా గృహీతనామాన స్పృశ్యంత ఇవ పాప్తనా. ౪౮

ఆగతమిత్యనేన దుర్ముఖవాక్యశ్రవణానంతరం గతం చైతన్యం పునరాగత మితి వ్యజ్యతే; యద్వాశక్తిప్రహారాదిషు గతం పునరాగతమితి వా; పట్టాభిషేకాదిసాంకరీయకసుఖం తు అనత్యల్పమితి హృదయం; అర్పితమాహితమితి పాతయోస్తు ఆదితః ప్రభృతి 'రాజ్యాధ్యంశో వనే వానస్సీతా నష్టా ద్విజో హతః, ఈశ్వరీయం మమాలక్ష్మీ ర్నిదహే దపిపావకమ్' ఇత్యుక్తరీత్యా దుఃఖానుభవాద్యైవ చైతన్యసద్భావః, స్వర్గితాం చైతన్యం దుఃఖానుభవాయ; జనానాం తు దుఃఖమిత్ర సుఖానుభవాయ; మమ తు సుఖానంభిన్న దుఃఖానుభవాయ; తస్మా త్వాతాశివరాది గమనేఽప్యపరిహార్యం దుఃఖ మితి భావః. తర్హి మరణం గమిష్యమితి కల్పః కల్పతా మిత్యతఆహ-మర్తోషఘాతిభిరితి. మర్తాణి హృదయాది ప్రదేశాపఘ్నంతీతి విగ్రహః. సూ. సువ్యజాతావితి జినిః, నకేవలం దుఃఖానుభవాపాదకాః కింతు స్వయమపి దుఃఖప్రదా ఇత్యాహ-వక్షేత్వాది. వక్షతీ లవద్దురుద్ధరీభూయతే, లంకాసర్హా లేవన వా సాదృశ్యం, తథాచ మరణమపి దుర్లభ మితి భావః.

౧ అరుంధతీతి. త్వత్కృతసీతాపాతప్రత్యానుమోదనం నప్రమాణీకృత మితి భావః. భగవంతావితి. భవతాం జ్ఞానశక్తిమపి ఖరానవశ్యంతీతి భావః. పావకీతి. తవవచనప్రవేశావ్యర్థావితి భావః. భూతధాత్రితి. త్వత్సృతాయామ నిమిత్తదోషవాదినో జనాన్ కథం దిభర్షితి భావః. సౌమ్యేతి. సీతావృత్తాంతకథనజనితానంద ప్రయుక్తమత్కృతాంతింగన మద్విజ్ఞాతశరీరసౌభగ భవదీయః ప్రయాసో వ్యర్థ ఇతి భావః; పరిముషితాః ముషితద్రవ్యకాః.

౪౯. లేహితి. కృతముపకారం.

యోఽహం. ప. విస్త్రంభాదురసి నివత్య జాతనిద్రా-

మన్తుచ్య ప్రియగృహీణీం గృహస్య శోభాం,

ఆతంకస్ఫురితకతోరగర్భగుర్వీం

క్రవ్యాదోభ్యిబలిమివ దారుణః ఊపామి.

౪౯

సీతాయాః పాదా శిరసి కృత్వా దేవి ఆయం పశ్చిమ స్తేరామ
శిరసి పాదపంకజస్పర్శః, ఇతి (రోదితి) (నేపథ్యే)

(౧) (అబ్రహ్మణ్యం)

ప. ఋషీణాముగ్రతపనాం యమునాతీరవాసినాం,

లవణత్రాసితస్తోమ స్తోతారం త్వా ముపస్థితః.

౫౦

రామః—(౨) కథ మద్యాపి రాక్షసత్రాసః? తద్వావదస్య దురాత్తనో
మాధురస్య కుంభీనసీపుత్రస్య సమున్తూలనాయ శత్రుఘ్నం ప్రేష
యామి, (కించిత్పురిక్రమ్య పునః ప్రతినివృత్త్య) హాదేవి కథ మేవం
విధాగమిష్యసి? హాభగవతి వసుంధరే! శ్లాఘ్యం దుహితరమ
వేక్షస్య జానకీం.

౪౯. విస్త్రమ్భాత్ ఆయంమమజీవితాదవ్యంతరంగ ఇతిజ్ఞానాదితి భావః;
గృహస్య శోభాం తదలంకారభూతాం; కతోరగర్భః పూర్ణగర్భః; గుర్వీమిత్యనేన యమ
శత్రుం సూచయతి; క్రవ్యాద్యః మాంసభక్షకీభ్యః; క్రవ్యం మాంసమదంతి భూ
దంతీతి విగ్రహః. సూ. క్రవ్యే చేతి షిట్.

౧. అబ్రహ్మణ్యం. బ్రహ్మణానా మహితం; అబ్రహ్మణ్యమవ్యోక్తిః; అహమే
వస్యఇత్యుక్త్వాఽఽగ్రీత ఇతి భావః;

౫౦. లవణో నామ రాక్షసః లేన త్రాసితః ఋషీణాంస్తోమ ఇత్యన్వయః.

౨. కథమద్యాపి రాక్షసత్రాసః? నిశ్శేషితరాక్షస కులత్వాదితి భావః;
యద్వా కథమన్య రాక్షసత్రాసోఽసీత్యన్వయః; నకేవలం సీతావిష్లేషః కింతు రాక్షసభ
యం చేత్యపి సృముచ్చరార్థః; కథమితి విస్తయే; పూర్వపదేవోభయం మిళితమిద
మాశ్చర్య మితి భావః; దురాత్తనో దుర్బుధేః; మాధురస్య మధురేశ్వరస్య; కుంభీన
సీతి తన్మాతా; ఉన్తూలనాయ మూలేనసహోత్పాటనాయ; యావత్ప్రేషయామి
ప్రేషయిష్యామి. సూ. 'యావత్పురాలిపాకయో ర్థట్'. హాదేవీతి. విపంచిధా మనూ
పంచితా గన్ధిణీ సతీ కథంగమిష్యసీతి భావః; భగవతి సర్వజ్ఞే; శ్లాఘ్యం నిర్దోషం
నిరుపక్లవాం నా; వసుంధరే వసుమతి; వసుపదిమారణాదయతి భావః.

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం,
యాం దేవయజనే పుణ్యే పుణ్యశీలా మజీజనః. ౫౧
ఇతి (౧) (రుదన్నిష్కాంతః)

సీతా—¹సౌమ్యఅయ్యపు త్తకహింసి? (సహసోత్థాయ/హద్ధి ౨. దూసివిణ
రణరణపణ విప్పశ్శద్ధాలయ్యపుత్తసుణ్ణంవి అలత్తాణం పెక్ఖామి.
విలోక్య. హద్ధి ౨. ఏఆఇణిం వసుత్తంమం ఉజ్జిలగదోలయ్య
పుత్తో కిందాణింపదం, హోదునేకుప్పిసం, జఇతం పేక్ఖంలీలత్త
ణోపహవిసం, కోవద్ధపరిలణో ?
దుర్ముఖః. ప్రవిశ్య (౨) దేవి కుమార లక్ష్మణోవిణ్ణవేది, సజ్జో
రహో ఆరుహదు దేవిత్తి.

ఛా. ¹సౌమ్య ఆర్యపుత్ర కుత్రాసి? హధిక్, దుస్స్వప్నరణరణకేణ విప్రలభా
ఆర్యపుత్రకూన్య మివాత్తానం ప్రేక్షే, హధిక్; ఏకాకిం ప్రసుప్తాం మాముద్ధిత్వా
గత ఆర్యపుత్రః కిమదాసి మేకత్? భవత్వస్తై కోపిష్యామి, యది తం ప్రేక్షమాణా
ఆత్మనః ప్రభవిష్యామి, కోఽత్ర పరిజనః?

ఛా. ²దేవి కుమార లక్ష్మణో విజ్ఞాబయతి, నజ్జో రః ఆరోహతు దేవీతి.

౫౧. యదితి. యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం ; యదితి విధేయాపేక్షయా
క్షీబత్సం; దేవయజనే యజ్ఞక్షేత్రే అజీజనః ఉత్పాదితపత్యసీత్యర్థః.

౧. రుదన్నిష్కాంతఇతి. ఆయంబిందుః; సీతాత్యాగేన దాంపత్యవిచ్ఛేదే
పునరచ్ఛేదకారణత్వాత్; తదుక్తం; 'అనాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమి'తి.
కోఽత్రపరిజనఇతి ప్రథమాంతపాత ఏవసాధుః; కేచిత్తు పరిజనస్యేతి వ్యర్థంత
పాతమౌత్తిత్య పరిజనస్య పరిజనమధ్యే కోఽత్ర సన్నిహితఇత్యర్థః; పరిజనస్యేతి నిర్ధా
రణే వస్తి; తిరోహితావయవ భేదవివక్షాయా మేకవచనాంత ప్రయోగోఽప్యవస
ద్యత ఇత్యాహుః— తన్న ; నిర్ధారణవస్థ్యాదిభిరే ఉద్భూతావయవభేదవివక్షాయా
బహువచనాంతప్రయోగవివసాధుః; తిరోహితావయవభేదవివక్షాయా ఏకవచనాంత
ప్రయోగోఽపాధుః; భాష్యాదిరోధాత్; 'మిదచోంత్యాత్పర' ఇత్యుక్తాచ ఇత్యేకవ
చనాంత నిర్దేశస్తు సౌత్రః; కించ నిర్ధార్యమాణ నిర్ధారణావధి నిర్ధారణమేతుభూత
ధర్మత్తితయనన్నిధానవివ నిర్ధారణవస్థ్యాద్యంగీకారానైతాదృశ్యభేద నిర్ధారణవిభక్తి
రిత్యాదే శృద్ధేందుకేభరాదా నృష్టత్వాదిత్యలం విస్తరేణ.

౨. నజ్జః గమనాయ నన్నధః.

సీతా—¹ఇతి అరుహమ్మి.

(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య), పుర ఇమే గబ్బభారో, సణిలం సణిలం
గచమ్మ.

దుర్మఖః—²ఇదో దేవి.

సీతా—(౧) ³సమోరపచక్షే దేవదాణం, సమోతపోహణాణం.

ప్రథమోఽఙ్కః.

భా. ¹ఇయ మరోహామి. స్ఫురతి మే గర్భభారః. శనై శ్చనైర్గచ్ఛామః.

భా. ²ఇత ఇతో దేవి.

భా. ³సమో రఘుకులదేవతాభ్యాం. సమస్తప్రపంచేభ్యః ఇతి (నిష్క్రాంతే.)

౧. సమో రఘుకుల దేవతాభ్యాం; రఘుకులదేవతే చ లక్ష్మీనారాయణావితి
ప్రసిద్ధమేవ; తన్నమస్కారోయాత్రాకాలే కర్తవ్యః; 'ఆదిత్యమండలే విష్ణుం ధ్వత్వా
యాత్రాం ప్రవర్తయేద్'తి స్మరణాత్.

వాధూలవంశజసుషో భూసారనివాసి రాఘవార్యశ్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామంశ ఆదిమః స్తాయాత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవ విరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

ప్రథమోఽఙ్కః.

శ్రీరామాయనమః.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

ద్వి తీ యో ౭ జ్ఞః.

(౧) (నేపథ్యే.)

స్వాగతం తపోధనాయాః? తతః ప్రవిశత్యధ్వగవేమాతాపనీ.
అయే వనదేవతా ఫలకుసుమగర్భేణ పల్లవాఘ్నేణదూరా న్తాము
పతిష్ఠతే. వనదేవతా. (ప్రవిశ్య అర్ఘ్యం వితీర్ణం)

ప. యథేచ్ఛాభోగ్యం † వో వనమిదమయం మేసుదివస
స్సతాం సద్భి స్సంగః కథమపిహి పుణ్యేన భవతి,

౧. నేపథ్యేఇతి. 'కుశీలవకుటుంబస్య స్థలీనేపథ్యమివ్యుత' ఇత్యుక్తతిరస్కరిణీతి
రోహితనర్తకభూమికాపాగ్రహాపయిక స్థానవిశేష ఇత్యర్థః. పల్లవాఘ్నేణ; పల్లవ
యుక్తపూజాద్రవ్యేణ; దూరాద్విప్రకృప్తైః సతీ ఉపతిష్ఠతే పూజయతి; దేవతాత్వా
రోపాదాత్త నేపదం; యద్వా దూరాదిత్యపాదానే పంచమీ, మాముపతిష్ఠతే మయా
సంగతా భవతి; గంగాయ మునాముపతిష్ఠత ఇతివత్; ఉభయత్రాపుష్పాద్దేవేత్యాదినా
తజ్ఞః; వితీర్ణదత్త్వా.

౧. యథేచ్ఛేతి. ఇదం మదీయమిత్యర్థః; వనం వనమేవ నతు స్పృహణీయపుర
ప్రాసాదాదిక మిత్యుపరితోషో వ్యజ్యతే; తథాపి 'నావిధ్యమానంకర్ణోఽపీతి న్యాయేన
యథాధికారం సభాజయితవ్యమేవేత్యాహ-యథేచ్ఛాభోగ్యమితి. ఇచ్ఛానునతిక్రమ్య
యథేచ్ఛం యథేచ్ఛమాభోగ్యమితి విగ్రహః; ఇచ్ఛానివృత్తిషర్వంత మసంకోచేనోప
భోగార్హ మిత్యర్థః; వ ఇతి పూజాయాం బహువచనం; అతిథి సామాన్యాభిప్రాయకం
వా; అయం మే సుదివసః; సాధుజనసంపర్క మేతుత్వాదితి భావః; సతాం విద్య
మానానామేవ నతూచనసదనాదికం తుర్వతామిత్యర్థః; సద్భి స్సాంధుభి స్సంగ స్సంపర్కః

† యథేచ్ఛం భోగ్యం వఇత్యేవ సాంప్రదాయకః పాఠః.

తరుచ్చాయాతోయం యదపి తపసాం యోగ్యమశనం

ఫలం వా మూలం వా తదపి నపరాధీన మిహ వః.

౧

తాపసీ—కిమత్రోచ్యతే?

ప. ప్రియస్రాయా వృత్తి ర్వి నయచుధురోవాచి నియమః

ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతి రనవగీతః పరిచయః,

పురోవా పశ్చాద్వా తదిద మవిపర్యాసితరసం

రహస్యం సాధూనా మనుపథి విశుద్ధం విజయతే.

౨

కథమపి కృచ్ఛేణ పుణ్యేన భవతి సాధుజనసంపర్కలాభో హి ఉపసదనప్రణిపాతాది సాధ్యో భవతి తదభావవతాం తు దృష్టహేత్వభావాత్కేవలదృష్ట సాధ్యో భవ తీతి భావః; యద్వా కథమపి సతాం యేన కేనప్రకారేణ వర్తమానానాం కామచా రేణ సితానా మిత్యర్థః; సద్భిః బ్రహ్మవిద్భి రిత్యర్థః; 'అస్తి బ్రహ్మలిచే ద్విదః; సంక మేనం తతో విదురి'తి శ్రుతేః; సంగ స్సంపర్కః పుణ్యేన హి భవతి; ఆయ మాశయః; తస్మాదేవంవిదవిదంవిదానాసీతే'తి శ్రుత్యా బ్రహ్మజ్ఞానవతాం తచ్ఛాస్త్రై స్సహవా సాదికం ప్రతిషిద్ధం; ఏవంచైతేషాం తై స్సంగః పుణ్యైకసాధ్య ఇతి; ఇదం చ స్వని కర్షభావనాకార్యం; ఫలం వా మూలంవా ఇతోఽన్యత్ యదపితపసాం యోగ్యమ శనం నీవారపాండుపత్రవాతజలాదిక మిత్యర్థః; తదపి తచ్చ ఇహ వః పరాధీనం న; అత్రపరాధీన శబ్దేనపుంసకమనపుంసకేనేత్యేకశేషైకవద్భావః.

౨. ప్రియేతి. ప్రియస్రాయా ప్రియప్రచురా హితయుక్తేత్యర్థః; వృత్తిః కాయకవ్యాపారః; తథాపి వాక్కార్యే మనఃకో దోష ఇశ్యతఆహ-వి నయచుధురో వాచి నియమ ఇతి; వి నయేన స్వనికర్ష భావనాయాపేణ స్వోత్కర్షానయసంధానయాపేణ వా మధురః ప్రియః వాచి నియమః సత్యాయ మితభాషిత్యం; తథాపి మనోవృత్తి దౌష్ట్యం స్యాదత ఆహ-ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతి రితి; ప్రకృత్యా స్వభావతః కల్యాణీ శ్రేయస్సిద్ధిః; తథాప్యనత్యంగవశా దైవపరీత్యం స్యాత్తత్రాహ - అనవగీతః పరి చయ ఇతి. అనిందితః పరిచయ ఇత్యర్థః; తదిదం వృత్తివాక్యేయమతిపరిచయసము దాయరూపం విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే; తత్కర్మం భూత మిత్యత్రాహ-పురో వా పశ్చాద్వేతి. భూతభవిష్యత్కాలయోః తత్తత్పురుష సన్నిధాన తదభావయో రితి వార్థః; అవిపర్యాసితరసం అమృతస్వభావం; రసవదేన ప్రియత్వం వ్యజ్యతే; అనుపథి

ఉభే ఉపవిశతః.

వనదేవతా—(౧) కాం పునరత్ర భవతీ మవగచ్ఛామి.

తాపసీ—ఆత్రేయ్యస్మి.

వనదేవతా—(౨) ఆర్యే ఆత్రేయతః పున రాగమ్యతే? కింప్రయోజనో
వా దండకారణ్యప్రచారః?

ఆత్రేయీ—ప. అస్మిన్నగస్త్యప్రముఖాః ప్రదేశే

భూయాంస ఉద్గీఢవిదో వసంతి,

తేభ్యోఽధిగంతుం నిగమాంతవిద్యాం

వాల్మీకిపార్శ్వదిహ పర్యటామి.

3

వనదేవతా—(౩) యదాతావదన్యేఽపి మునయస్తమేవ పురాణబ్రహ్మ

వాదినం ప్రాచేతసమృషిం బ్రహ్మ పారాయణాయోపవసంతి

తతోక్తయ మార్యాయాః ప్రవాసః.

నిర్వాణజం; విశుద్ధం ప్రామాదికదోషరహితం రహస్యం; 'శీలం సంపనతాక్షేయమి'తి
న్యాయేన చిరకాలశుశ్రూషాదిభిరేవ జ్ఞాతుం శక్యం నతు దాంభికవృత్తివత్స్వయం
ప్రకటమిత్వార్థః; తథావిధం తదిదం విజయత ఇతి యోజనా.

౧. అవగచ్ఛామి జానామి.

౨. ప్రచారః సంచారః; ఆగస్త్యప్రముఖా ఆగస్త్యప్రభృతయః; భూయాంసః
బహవః; ఉద్గీఢవిదః; 'ఓమిత్సుద్గీఢముపాసీతే'తి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠాసిద్ధికర్తాంగ
భూతోద్గీఢదృష్టిం కుర్వంత ఇత్యర్థః; దహరవిద్యాదీనా ముపలక్షణమిదం; సకల
వేదాంతతాత్పర్య పర్యాలోచనశీలా ఇతి భావః; తేభ్యోఽధిగంతుం తత్కృతగ్రంథ
వ్యాఖ్యానేన జ్ఞాతుం; ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వా త్వంచమి; పర్యటామి
గచ్ఛామి అటగతో.

౩. పురాణః పురాతనశ్వాసౌ బ్రహ్మవాదీచేతి విగ్రహః, బ్రహ్మ పరమాత్మానం
వేదాన్వా వదతీతి నినిః; పురాణత్వే ప్రాచేతసమితి హేతుకథనం బ్రహ్మపారాయ
ణాయ వేదాంతవిద్యాధ్యయనాయ; పారాయణం నామ ఆదిత ఆరభ్య అంతాద
విచ్ఛేదేనాధ్యయనం; ఉపవసంతి ఉపాసలే; 'ఉపాస్సద్భ్యాజ్యస' ఇతి కర్తృత్వం; ప్ర
వాసః దేశాంతరగమనం,

ఆత్రేయీ—(౧)తస్మి న్నహనధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యేష దీర్ఘప్రవా
సోఽంగీకృతః ?

వనదేవతా—కీదృశః?

ఆత్రేయీ—(౨)తస్య భగవతః కేనాపి దేవతావిశేషేణ సర్వప్రకారా
దృఢతంస్తస్యత్యాగమాత్రకే వయసి వర్తమానం దారకద్వయ
ముపసీతం, తత్ఫలం నకేవలమృషీణాం అపితు తిరశ్చాం భూతానా
మాంతరాణి తత్త్వాన్యవస్నే హయతి.

వనదేవతా—(౩) అపి తయో ర్నామ సంవిజ్ఞాన మస్తి?

ఆత్రేయీ—తయైవ దేవతయా తయోః కుశలవాచితి నామనీ ప్రభావ
శ్చాఖ్యాతః.

వనదేవతా—కీదృశః ప్రభావః ? [నీతి.

ఆత్రేయీ—(౪)తయోః కిల సరహస్యాని జృంభ కాదీన్యస్త్రాణి జన్మసిద్ధా

వనదేవతా—ఇతిహి భోశ్చిత్ర మేతత్.

ఆత్రేయీ—(౫)తాచ భగవతా వాల్మీకినా ధాత్రీకర్తతః పరిగృహ్య పోషి
తా పరిరక్షితా చ, నిర్వృత్తచాలకర్తణో స్త్రయీవర్జ మితరా
స్తిసో విద్యా సావధానేన పరినిష్ఠాపితాః, సమనంతరం చ

౧. ప్రత్యూహః విఘ్నః.

౨. తస్య వాల్మీకేః ; స్తస్యత్యాగమాత్రం యస్మిన్నితి బహుప్రేమాః కథ
ప్రత్యయః ; దారకద్వయం శిశుద్వయం ; తిరశ్చామపి మృగాదీనామపి ; అంతరాణి
అంతఃకరణాని హృదయరూపాణి తత్త్వాని పదార్థాన్ ఉపస్నేహయతి స్నిగ్ధాని కరోతి.

౩. నా మ్నోఽభిలాషకశబ్దస్య సంవిజ్ఞానం సంకేతసంబంధకరణం.

౪. జన్మసిద్ధాని జన్మనా జ్ఞాతాని నతూపదేశేన.

౫. ధాత్రీకర్తతః ఉపమాత్పర్యాపారేణ పోషితోక్షిరాదినావర్ధితో పరిరక్షితో
పిపీలకాదిభ్య ఇతి భావః ; నిర్వృత్తం నిష్పన్నం ; స్త్రయీవర్జం వేదత్రయం వర్ణయత్వా
అంగాన్యపీతి తేషః ; ఇతరా 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వనామక' ఇత్యు
క్తాఇత్యర్థః ; సావధానేన వాల్మీకినేతి తేషః ; పరినిష్ఠాపితాః నిర్దుష్క విమోచితాః ; ఏకా
దకానాం పూరణం ఏకాదశం. యా. 'తస్య పూరణ'ఇతి దట్టప్రత్యయః ; గర్భాత్ గర్భ

గర్భైకాదశే వర్షే తాత్రేణ కల్పేనోపనీయ త్రయీవిద్యామ
భ్యాపితా. నత్యేతాభ్యా మతిదీప్తప్రతిభాభ్యా మస్తదాదే సుహా
ధ్యయన యోగోఽస్తి. యతః.

ప. వితరతి గురుః ప్రాజ్ఞే విద్యాం యదైవ తథా జడే
న హి ఖలు తయోర్జ్ఞానే శక్తిం కరోత్యపహంతి వా,

భవతి చ తయో ర్భూయాత్ భేదః ఫలం ప్రతి తద్యథా
ప్రభవతి శుచి ర్భింబగ్రహే మణి ర్న మృదాదయః†. ౪

వనదేవతా—అయ మసా వధ్యయన ప్రత్యూహః.

ఆత్రేయీ—అపరశ్చ.

వనదేవతా—(౧) అథాపరః కః?

ఆత్రేయీ— (౨) అథ సబ్రహ్మర్షిరేకదామాధ్యందినే సమయే నదీం
తమసామనుప్రపన్నః, తత్రయుగ్మచారిణోః క్రాంచయో రేకం

వర్షాదేకాదశం గర్భైకాదశం తస్మిన్విత్కర్కః; 'గర్భైకాదశేష రాజన్యమితిస్మృతే
రితి భావః; కల్ప్యతేఽన్యస్మిన్తేఽనేనేతి కల్పః అనుష్ఠానపరిపాటీ ప్రకాశకగ్రంథః
తేన; దీప్తా ప్రతిభా (జ్ఞానముక్తార్థగ్రహణం) నవనవోన్వేష కాలినీ ప్రజ్ఞాయయో
స్తాభ్యాం.

౪. వితరతీతి. తయోః; ప్రాజ్ఞజడయోః జ్ఞానే శక్తిం న కరోతి నాపహంతి వా;
ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానే అత్రార్యాం శక్తిం న జనయతి జడస్య జ్ఞానే శక్తిం న నాశయతి చ;
భింబగ్రహే ప్రతిభింబగ్రహణే; తజ్ఞానోత్పాదన ఇత్కర్కః; మణిర్వజ్రః రత్నసా
మాన్యం వా.మృదాదయః. ఆదివదాల్ వృక్షసామానాది పరిగ్రహః.

౧. అథాపరః కః. అథే ప్రశ్నే;

౨. మాధ్యందినే మధ్యం దినసంబంధినీ అనుప్రపన్నః ప్రాప్తః; యుగ్మం ద్వం
ద్వం యథా తథా చరతి యుగ్మచారిణౌ తయోః క్రాంచయోః పక్షివిశేషయోః;
వ్యాధేన పులిందేన; ఆదర్శత్ అవశ్యత్; ఆకస్మిక ప్రత్యవభాసాం నిర్లేతుకావిర్భా
వాం; అనుష్ఠానేన ఛందసా అనుష్ఠవ్ఛందసా; స్వార్థికోఽన్యైత్కయః; ఉదైరయల్
ఉచ్చరితవాక్.

† నమృదాం చయ ఇతి ప్రాచీనః పాఠః. అస్మిన్నాతే ప్రభవతీత్కృత పచన
నిపరిణామశ్లేతో నాస్తి.

వ్యాధేన విధ్వమాన మదర్శత్, ఆకస్మిక ప్రత్యవభాసాం దేవీం
వాచ మవ్యతిక్రీరూపా మానుష్టుభేన ఛందసా పరిచ్ఛిన్నా
మభ్యుదైరయత్. ౧౦౫౮

(౧) మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,
యత్కృత్రించ మిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్, ఇతి.

వనదేవతా-గ్రాచిత్రమామ్నాయాదన్యత్ర సూతనశ్చందసామవతారః.

ఆత్రేయీ—(౨) తేన ఖలు సునస్సుమయేన తం భగవంతమావిర్భూతశబ్ద
బ్రహ్మప్రకాశ మృషిముపగమ్య భగవాన్ భూతభావనః పద్మయో
నిరవోచత్, ఋషే ప్రబుద్ధో వాగాత్మని, తత్ బ్రూహి రామచ
రితం, ఆవ్యాహతజ్యోతిరార్షం తే చక్షుః ప్రతిభాతి, ఆద్యః

౧. మానిషాదేతి. ప్రతిష్ఠాం తు ఆమ గమః ఇతి పదచతుష్టయం నిషాదపక్షే
బోధ్యం. ఏవం చ మాజ్యోగే ఆడాగమనిషేధ ఉపపద్యతే; ఆమేక్యస్య నవిద్యతే
మా లక్ష్మీర్నస్యేతి విగ్రహేణ అలక్ష్మీకేతినిషాదం ప్రతి మమ్య ర్గమ్యతే; ఆతపవ భగ
వంతం ప్రతి రావణవధజనిత ప్రీత్యతిశయేన మానిషాదేతి సలక్ష్మీకత్వప్రతిపాదనం;
మాలక్ష్మీర్నిషీదత్వస్మిన్నితి మానిషాదః; బాహుళికాదధికరణే ఖణ్; తస్య సంబద్ధిః,
† నిషేధార్థకమాశబ్దేనాడాగమ సమర్థనం తుల్లిప్తం; ప్రతిష్ఠామాన్వదం; వ్యాధపక్షేమా
గమః న గచ్ఛే; భగవత్పక్షే అగమః ప్రాప్తనానితి ప్రాప్తవ్యంజనార్థం బుజా నిర్దేశః;
సమాః వత్సరాత్; ఆత్యంతసంయోగే ద్వితియా.

౨. ఆమ్నాయాద్యేదాత్;

౩. తేన సమయేన తేన కాలేన; భూతాని ప్రజాః భావయతి ఉత్పాదయ
తీతి విగ్రహః; పద్మయోనిః భగవన్నాభీకమలజాతః; అనేనత్రారోహిత భూతభావ
నత్వప్రయుక్తపరత్వశంకానిరాసః; ప్రబుద్ధోఽసి రక్తప్రప్రజ్ఞావాససి; వాగేవాత్మా

† 'మా; అగమః. ప్రాప్నోహి; ఆత్ర నిషేధార్థకస్య మా శబ్దస్యప్రయోగాత్'.
'సమాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధోన. దుర్లుభవృత్తికారమ తానసారిణః కేదిత్త్వి
మం సమాధిం దుర్లుటం మమ్యమానాః ప్రతిష్ఠాంతు ఆమ! గమః; ఇతి పదాని ఛిన్దన్తి.
నవిద్యతే; మాలక్ష్మీః; యస్య తత్సమ్బద్ధౌ అమేతి వ్యాచక్షలేచ. తదాత్వమశబ్దకల్ప
నస్య సహ్యత్వేఽసి తు శబ్దస్యాతిరే శోనశక్య సమాధానః 'మాఽస్మిన్ ఖలఃఖేలు'
ఇత్యాది ప్రయోగసాంగత్యాయ తైరిపి మానశబ్దోఽయంమాజపేక్షయా అవిలక్షణో
ఽంగీకార్యనివేతి; తత్పక్షఉపేక్షణీయ ఏవ' ఇతి కేదిద్వ్యర్థరఖ్యుః.

కవిరసీత్యుక్త్వా తత్రైవాంతర్నితః, అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః
ప్రథమం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మణ స్తాదృశం వివర్తమితిహాసం
రామాయణమృషిః ప్రణినాయ. *For a full explanation*

వనదేవతా—హంత మండిత స్సంసారః.

ఆలేయీ—తస్మాదవోచం తత్ర హి మహానధ్యయన ప్రత్యూహ ఇతి.
వనదేవతా—యుజ్యతే ౨.

ఆలేయీ—విశ్రాంతాస్తి భద్రే సంప్రత్యగస్తాశ్రమస్య పంథానం
బ్రూహి.

వనదేవతా—ఇతః పంచవతీమనుప్రవిశ్య గమ్యతామనేన గోదావరీ
తీరేణ.

ఆలేయీ—సబాష్పం. అప్యేత త్తపోవనం ? అప్యేషాపంచవతీ ? అపి
సరిదియం గోదావరీ ! అవ్యయం గిరిః ప్రప్రవణః ? అపిజనస్థానవన
దేవతావాసంతీత్యం ?

వాసంతీ—అక్ష్యేతత్సర్వం.

ఆలేయీ—హావత్సే జానకి.

౪. సవష తే వల్లభశాఖవర్గః ప్రాసంగికీనాం విషయః కథానాం,

త్యాం నామశేషామపి దృశ్యమానః ప్రత్యక్షదృశ్యామివ నః కరోతి.

వాసంతీ—సభయం.

బ్రహ్మ తస్మిన్ శబ్దబ్రహ్మణి ; వాచో వైపుర్యాభిప్రాయకం బ్రహ్మత్వరూపణం ;
బ్రహ్మకర్తృమేవ శబ్దరూపేణభాతీత్యర్థ ఇతి కైయటమతానుసారిణః ; అన్యాహత
జ్యోతిః అప్రతిహతప్రకాశం ; అర్చం ఋషిసంబంధియోగజం చక్షుర్వేద్రం జ్ఞాన
మితి ఫలితోఽర్థః, 'తత్సర్వం మత్ప్రసాదేన యథావత్సంప్రశ్యసి' ఇత్యాదిరామాయణే
ద్రష్టవ్యం ; అద్యః కవిరసీత్యుక్త్వా అనుగృహ్య అంతర్నితః పరోక్షతాం గతః.

౫. నదీతి. దృశ్యమానః దృష్టివిషయాభూతః ; ప్రాసంగికీనాం క్రమక్రామక్రమ
క్రమకాతానాం కథానాం క్రశ్చ ప్రతివచనరూపవాక్యసందర్భానాం విషయః ప్రతిపా
ద్యః వల్లభశాఖనాం స్వయం వర్ధితత్వాదత్యర్థ ప్రియతమమృతాం ; శాఖలివచనం
సీతాకరస్పర్శప్రయత్న స్థితత్వా భిప్రాయకం.

(స్వగతం) కథం నామ కేహమిత్యాహ.

(ప్రకాశమ్) ఆర్యేషమిత్యాహితం సీతాదేవ్యాః.

ఆత్రేయీ—నకేవలమిత్యాహితం సాపవాదంచ

(కర్ణే ఏవమివ) (౧) వాసంతీ—అహహదారుణోదైవనిర్ఘాతః,
ఇతి (మూర్ఛతి.)

ఆత్రేయీ—సమాశ్వాసిహి ౨.

వాసంతీ—(౨)సమాశ్వాస హం ప్రియసఖి మహాభాగే ఈదృశస్తే నిర్మా
ణభాగః.హం రామభద్ర,అథవా అలం త్వయా.ఆర్యే ఆత్రేయీ!
కథయ అస్తాదరణ్యా త్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాయాః
కింవృత్తమితి కాచిదాసీ త్ప్రవృత్తిః?

ఆత్రేయీ—నహి ౩.

వాసంతీ—ఆః కష్టమార్యరుంధతీ వసిష్ఠాఢిష్ఠితేషు రఘుగృహేషు
జీవంతీషు చ వృద్ధాసుగాఙ్గీషు కథమిదం జాతం?

ఆత్రేయీ—(౩) ఋశ్యశృంగసత్రే గురుజనస్తదాసీత్. సంప్రతి పరిస
మాప్తం ద్వాదశవార్షికం సత్రం, ఋశ్యశృంగేణ వివర్జితా స్సం
పూజ్యగురవః, తతో భగవత్యరుంధతీ నాహంవధూవరహితా
మయోధ్యాం గమిష్యామిత్యాహ, తదేవ రామమాతృభి
రనుమోదితం, తదనురోధాద్యగవతో వసిష్ఠస్య పరిశ్రద్ధా,
యథా “వాల్మీకితపోవనం గత్వా తత్రవత్సవమ్” ఇతి.

వాసంతీ—(౪) అయి సరాజాకిమాచార స్సంప్రతి?

౧. నిర్ఘాతః తీవ్రప్రహారః ;

౨. నిర్మాణభాగః సృష్టిఫలం ; కర్తణీయత్. అలంత్వయేతి. ఇనవాక్పిధానస్య
దుశ్యకత్వాదిలిభావః. కింవృత్తమితి. కింనిష్పన్నమిత్యర్థః ; ప్రవృత్తిర్వారా; ఆసీత్
అథూత్ ; కిమితి కాశ్వా యోనీయం.

౩. సంప్రతిపరిసమాప్తమితి. ఇనమేవాభిసంధాయ పూర్వోక్తవ్యాఖ్యానమితి
నవిస్తరవ్యం; వధూవరహితాం స్నుషావరహితాం, తదనురోధాత్ తదనుసరణాత్ ;
శ్రద్ధానిశ్చయః.

౪. కిమాచారః కీదృశవ్యాపారయుక్తః.

ఆత్రేయీ—(౧) తేన రాజ్ఞా రాజక్రతౌ ప్రక్రాంతం. †

వాసంతీ—హాధిక్వరిణీతమపి.

ఆత్రేయీ—శాంతం పాపం ౨.

వాసంతీ—కా తస్మి యజ్ఞే సహధర్మచారిణీ?

ఆత్రేయీ—హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః (గృహిణీకృతా.)

వాసంతీ—హంతభోః.

ప. వజ్రదపి కటోరాణి మృదూని కుసుమాదపి,

లోకోత్తరాణాం చేతాంసి కోహి విజ్ఞాతు మర్హతి? ౬

ఆత్రేయీ—(౨)విస్మయశ్చ వామదేవానుమంత్రితో మేధ్యాశ్చ, ప్రకృ
స్తాశ్చ యథాశాస్త్రం రక్షితారః, తేషా మధిష్ఠాతా చ లక్ష్మణా
త్తజ శ్చంద్రకేతుః దత్తదివ్యాస్త్ర సంప్రదాయశ్చతురంగ సాధ
నాన్నితోఽనుప్రహితః.

౧. రాజక్రతౌ రాజాసాదారణక్రతౌ క్రతురాజే వా ఆశ్వమేధః; రాజదం
తాదిత్వాత్పరసిపాతః; ప్రక్రాంతమితి భావేత్తః; సీతాయాః ప్రతికృతిః ప్రతిమా;
గృహిణీకృతా ధర్మపక్షీకృతా.

౬. వజ్రదపితి. ఆయుమాశయః; నిర్దోషాయాం సీతాయాం రామహృదయస్య
మృదుత్వమేవ స్వాభావికం; కటోరత్వంతు మూర్ఖలోకానుసరణార్థత్వాదాగంతుక
మితి ప్రతికృతికరణాదవగమ్యత ఇతి; సచ 'యస్యభార్యావిదురస్థాపలితావ్యాధితా
సివా; అనిచ్ఛ్యే ప్రతిహాలావతస్యాః ప్రతినిధా క్రియే'తి స్వరణాత్ ప్రతికృతికరణం
మృదుత్వానుపపాదక మితివాచ్యం; తస్య పరిణయాంతరాశక్తవిషయత్వాత్ నిరవ
కాశ క్రియావిషయత్వాచ్చ ఆశ్వమేధాదేస్సావకాశత్వాత్ రామస్య పరిణయాంత
రశక్తత్వాచ్చ; తస్మాత్ సీతాసదృశప్రతిమకరణం మృదుత్వాపాదకమేవ; ఏతాదృశ
విచారసాధ్యత్వా తోహిహివిజ్ఞాతు మర్హతి? జ్ఞానస్వరూపయోగ్యతాపి దుర్లభేత్కర్మః;
అత్రాథాంతరన్యాసాలంకారః.

౨. వామదేవేనానుమంత్రితః అనుజ్ఞాతః; వసిష్ఠాసన్నిధానాదితి భావః; మే
ధ్యాశ్చ యజ్ఞియాశ్చ; యథాశాస్త్రం 'చతుశ్శతా రక్షంతి యజ్ఞస్యావిఘాతాయ'
త్వాది శాస్త్రమనతిలంఘ్యః; అధిష్ఠాతా నియామకః; అనుప్రహితః అనుప్రేషితః.

† తేన రాజ్ఞా క్రతు రశ్వమేధః ప్రక్రాంతః ఇత్యేవ స్థాపనపాతః.

వాసంతీ—సహర్షకౌతుకాస్రం, కుమార లక్ష్మణస్యాపి పుత్రఇతి మాత
ర్జీవామి.

ఆత్రేయీ—(౧) ఆత్రాంతరే బ్రాహ్మణేన మృతం పుత్రం నిక్షిప్య రాజ
ద్వారి సోరస్తాడమబ్రవ్వాణ్య ముద్ధోషితం.

వాసంతీ—తతః ౨.

ఆత్రేయీ—(౨) తతో న రాజాపచార మంతరేణ ప్రజాయామకాలమ్మ
త్యుశ్చరతి త్యాత్తదోషం నిరూపయతి కరుణామయే రామభద్రే
సహనై వాశరిణివాగుదచరత్.

ప. శంబూకో నామ వృషలః పృథివ్యాం తప్యతే తపః,
శీర్షచ్ఛేద్య సుతే రామ తం హత్వా జీవయ ద్విజం. 2
ఇతి, ఇత్యుపశ్రుత్య కృపాణపాణిర్విమాన మధిరుహ్య సర్వా
దిశో విదిశశ్చ శూద్రతాపసాన్వేషణాయ జగత్పతిశ్చరితు
మారబ్య.

వాసంతీ—(3) శంబూకో నామశూద్రోఽథోముఖో ధూమపాఽస్త్రి
న్నేవ జనస్థానే తపశ్చరతి; తదపి రామభద్రః పునరిదం వనమలం
కుర్యాత్.

ఆత్రేయీ—భద్రే గమ్యతేఽఘనా.

వాసంతీ—ఆర్యే ఆత్రేయి ఏవమస్తు, కఠోరీభూతసుదివసః. తథాహి.

౧. ఆబ్రహ్మణ్యం. ఆబ్రహ్మణ్యమితి వచనం; ఉద్ధోషితమచ్చైర్వచ్చరితం;

౨. రాజాపచారం రాజదోషం; నిరూపయతి మిమాంసమానే కరుణామయే
పరదుఃఖిదుఃపత్వరూపాపకంపాప్రచురే; ఉదచరత్ ఉదగతవతీ.

౩. శంబూకఇతి. శంబూకమసి శంఖకమితి ద్విరూపాభిధానం; తపస్తప్యతే.
తపశ్చరతి; తపఃపశ్యర్యేవేతి తన్ దివాదిత్వాత్ శక్; † శీర్షచ్ఛేద్యః శిరశ్చేద్యార్హః;
శీర్షచ్ఛేద్యాద్యచ్ఛేత్యుపసంఖ్యానాద్యత్. దిశః ప్రాచ్యాదయః; విదిశః ఆగ్నేయ్యాదయః.

౩. తత్ తస్మాత్; అప్యలంకుర్యాదిత్యన్వయః; సంభావనాయామషిక్వబ్యః.

† చిత్తముదం; ప్రకృతే ఐశ్వర్యాథాఽయోగాత్; కింతుతపసంతాపే ఇత్య
న్మాత్ తపస్తపః కర్తకన్యైవేత్యనేన కర్తవ్యానాని దేశా త్కర్తకర్త రింటి యగా
త్తనేవదే; కర్తకర్త రితపేరర్జనమర్థః; తపస్తప్యతే అర్ధయతీత్యర్థః.

కంఠూలద్విపగండపిండ కషణాకంపేన సంపాతిభిః
 ఘృత్తప్రసిత బంధనై స్స్వ కుసుమైరర్చంతి గోదావరీం,
 ఛాయాపస్కిరమాణ విష్కిరముఖవ్యాకృష్టకీటత్వచః
 కూజత్కాంతకపోత కుక్కుటకులాః కూలే కులాయద్రుమాః.

౮. కంఠూలేత్యాది. కంఠూమతాం ద్విపగండపిండానాం పిండాకారకరికపో
 లానాం కషణేన సంఘటనయా ఆకంపేన అత్యర్థచలనేన సంపతంతీతి సంపాతినః తథా
 విదైః ఘృత్తేణ నిదాఘాష్ట్యేన ప్రసితబంధనై శ్శిథిలితవృంతైః ఛాయాయా మనాతపే
 అపస్కిరమాణాభక్షార్థం చంచా భూమిం విలిఖంతః; కిరలే ర్హర్షజీవికా కులాయకర
 జేష్యితి వాచ్యం; అపాచ్ఛతుష్పాచ్ఛకునిష్పాలేఖనే; ఇత్యాఖ్యాం తక్ష సుటా; తథా
 విధానాం విష్కిరాణాం వయసాం ముఖైర్వాక్యకృష్ట కీటత్వక్ యేష్యితివిగ్రహః;
 కపోతాః పారావతాః కుక్కుటాశ్చరణాయథాః లేహం కులానిహజంతి క్లాంతా
 నిచయేష్యితివిగ్రహః; కూలేతీరవర్తినభిత్కర్షి; కులాయద్రుమాః వక్షినిదయుక్త
 వృక్షాః స్వకుసుమైర్గోదావరీ మర్చంతి పూజయంతీతిసంబంధః; † అత్ర వృక్షవర్ణ
 నయా వైదికశిరోమణీనాం గృహమేధిసాం మధ్యాహ్నకాలవృత్తాంతః స్వసంపా
 దితకుష్టద్రవ్యైర్గృహతూజాతిభిసత్కారాదిః. ప్రతీయతే; తథాహి; స్వకుసుమై
 గోదావరీమర్చంతీత్యనేన స్వకీయపుణ్యోపనత భోగ్యద్రవ్యై స్సోన్వితవృత్తిభిః హేతు
 భూతాం దేవతాం పూజయంతీతి ప్రతీయతే; కంఠూలేత్యాది విశేషణేన ద్ర
 వ్యాణాం దురూహశాస్త్రార్థ సందేహనిర్ణయార్థముపపన్నై నైతక్రమోపదేశనివృత్త
 సంశయతయా సంతుష్టై ర్భూమిపతిభిస్సమర్పితత్వం ప్రతీయతే. ఘృత్తప్రసితేత్య
 నేన లేహం కషాయే కర్షభిః వక్ష్యే నివృత్తకామలోభాదితయాద్రవ్యాణాం దేవతా
 రాధనాయా ప్రతిహతప్రదానం ప్రతీయతే; ఛాయాపస్కిరమాణేత్యనేన లేహం
 గృహేష్యతిభయస్వయమాగత్య భోజ్యాని భుంజత ఇతి ప్రతీయతే; కూజత్కాం
 తేత్యనేన లేహం మధ్యాహ్నకాలప్రయుక్తక్రాంతియుక్తనానాశాఖాభ్యేతృనానావ
 టుసమాజపాష్కల్యం ప్రతీయతే; కులాయేత్యనేన లేహమనేకకుటుంబ భరణం ప్రతీ
 యత ఇతి సహృదయా విదాంకుర్వంతు; అత్ర కుసుమపతనస్య గోదావరీపూజాతోష్వి
 త్వేక్షా కృతా; సాచ గమ్యా వాచక శబ్దప్రయోగాభావత్.

† 'అత్రాత్మా నైరధ్యని కేచిదాచక్షతే. సతావచ్ఛబ్ద శక్త్యాఽర్థశక్త్యావేతి ధ్వని
 మార్గదత్తదృశస్తవిస సహృదయాః ప్రప్తవ్యాః' ఇతి కేచిత్ ప్రకృతస్థలే ధ్వన్యర్థం
 నాభ్యుపయన్తి.

ఇతి (౧) (పరిక్రమ్య నిష్క్రింతే) — శుద్ధవిష్కంభః.

(౨) తతః ప్రవిశతి పుష్పకస్థస్థదయోద్యత ఖడ్గో రామః ౨.

ప. రే హస్త దక్షిణ మృతస్య శిశోర్ద్విజస్య
జీవాతవే విసృజ శూద్రమునా కృపాణం,
రామస్య గాత్రమసి నిర్భరగర్భఖన్న
సీతావివాసనబహోః కరుణా కుతస్తే?

(౩) కథంచిత్ప్రహృత్య. కృతం రామనదృశం కర్త, అపి సజీవే
ద్బాప్తాణపుత్రః?

అత్ర భగవతః కేనాపీత్యారభ్యామధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యంతేనాష్ట
వక్ర ప్రవేశాల్లక్ష్యస్య సీతావనప్రావణేనాలక్ష్యస్య బీజస్యోద్భేదాత్ప్రతిముఖసంధి
రయం; 'లక్ష్యాలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మత మి'త్యుక్తేః; ఆప్యేత త్రపోవన
మిత్యారభ్య దృష్టనప్తపదార్థానుసరణరూపః పరిసర్ప ఉక్తః; హారామభద్రేతి ప్రము
ఖనిష్ఠర వచనరూపం వక్రముక్తం; సీతాప్రతికృతిరిత్యాదినా అనురాగప్రకాశనరూపః
ప్రగమ ఉక్తః; వక్రాదపీత్యత్రారమ్యుచశమనాత్తక శ్మను ఉక్తః; విసృజ్య వాచుదే
వానుమంత్రిత ఇత్యారభ్య జనస్థానే వివతబళ్ళరతీత్యంతేన బ్రాహ్మణకత్రియ శూద్రా
ణాం కీర్తనా ద్వర్ణనంహర ఉక్తః.

౧. నిష్క్రింతే ఇతి. ఇయం చూళికా† తదుక్తం; 'నేపథ్యాంతస్థితైః పాత్రై
శ్చూళికార్థస్య సూచనే'తి.

౨. సదయేత్యాది; ఉద్యతఃఉన్నమితః.

౩. రేహస్తేత్యాది. రే దక్షిణ హస్త అతిసవ్యహస్త; కృపాణం ఖడ్గం విసృజ
విముచ; నిర్భరః పూర్ణః; వివాసనం నిష్కాసనం; పటోరిత్యనేన ఖడ్గనా పరిదదా
మిత్యేతద్వివక్షితం; అత్ర విధ్యులంకారముదాజహర కువలయానందకారః.

౩. కథంచిత్ప్రహృత్య ప్రక్షిప్త్య; * ఇదం చింత్యం; దూరాధ్వానం వధమిత్యార్థ
రభ్య ఏతాన్యద్వేగకారిత్యాత్మయాగానుచితాని హితి నిషేధాత్; అత్రానిష్ఠవస్తు

† ఇదం చింత్యం; తతః ప్రవిశతి వనదేవతేత్యనేనా దావేవ వనదేవతాయా
అపి ప్రవేశకథనేన కనాస్మి పాత్రస్య నేపథ్యగతత్వాభావాత్; కింతు శుద్ధ విష్కంభ
ఇతి మూలాక్రమేవ సాధు

* 'అత్ర కేచిత్'. 'దూరాధ్వానం వధంయుద్ధం రాజ్యదేవాది విప్లవమ్; సంరోధం
భోజనం స్నానంసురతం చానులేఖనమ్, అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్'

(ప్రవిశ్య) దివ్యపురుషః. జయతు జయతు దేవః.

ప. దత్తాత్రేయే త్వయి యమాదపి దండధారే

సంజీవిత శ్శిశురయం మమ చేయ మృద్ధిః,

శంబూక ఏష శిరసా చరణౌ నత స్తే

సత్సంగజానిని ధనాన్యపితారయంతి.

౧౦

రామః—(౧)ద్వయమపి ప్రియం నః, తదనుభూయతాముగ్రస్య తపనః
పరిపాకః.

ప. యత్రానందాశ్చ మోదాశ్చ యత్ర పుణ్యాహిసంపదః,

వైరాజానామ తే లోకా స్తైజసా స్సంతు తే శివాః.

౧౧

నిజేపాద్విధూననం నామ సంధ్యంగం; రామసదృశం కర్తనతు దశరథసదృశం; దశ
రథో హ్యబుద్ధిపూర్వకం శూద్రతాచనవధం కృతవాక్ ఆహం తు బుద్ధిపూర్వకం శూద్ర
తాచనవధం కృతవాక్; తథాచ 'పితృ శృతగుణం పుత్ర' ఇతి న్యాయో దోష విష
యోజాత ఇతి స్వీపాలంభ ఇనా వ్యజ్యతే. అపి సజీవేత్. అపి స్సంభావనాయాం;
అశరీరవాణ్యా శిశుజీవననిశ్చయేఽపి పావకవచనేన సీతాయా నిర్దోషత్వనిశ్చయేఽపి
ఫలాభావవత్ స్వీయదైవవివర్తయేణాత్రాపి తథాస్యాదిత్యాశయః. ప్రవిశ్య దివ్యపు
రుషః. శంబూకశరీరం విహాయేతి శేషః.

౧౦. యమాదపి దత్తాత్రేయే త్వయి దండధారే సతీత్యన్వయః; యమహేతుక
భయ నివృత్తిదాతరి త్వయి మమ కాసితరి సతీత్యర్థః; అసౌ శిశుః బుద్ధిస్థో బ్రహ్మణ
శిశుః. నిధనాని మరణాని తారయంతి, సంసారాబ్ధిమితి శేషః.

౧. పరిపాకః ఫలం.

౧౧. యత్రేతి. ఆనందా ఆత్మానుభవజన్యాః హర్షాః; మోదాః దివ్యవిష
యానుభవజన్యాహర్షాః; సమ్మదః అణిమాదివిఘాతయః వైరాజానామవైరాజా ఇతి
ప్రసిద్ధాః.

ఇత్యను కాననవిరోధా చ్చిస్త్యమిదమిత్యాచక్షతే వధాదీనామక్షేమస్యానే తదభిన
యస్య వైరస్యాధాయకతాభి ప్రాయేణైవ లాక్షణికానాం నిషేధాన్యవ్యచార వధ్య
ప్రవేశానుక్రిమాప్రేణ వారణాత్; ప్రకృత ప్రహరోక్షేరాకాశే భిద్యవిచ్ఛరణమాప్రే
ణాభినేయత్వాచ్చన కల్పిద్దోషః; వధ్యప్రవేశాభ్యావేఽపి వధక్రియాజన్యగాత్రచ్ఛేదక్ష
తజక్షరణాదీనాం ఘృణాహేతునాం ప్రత్యక్షత్వం తాదణమేవ యోగదృశామితి
విరమ్యతే' ఇతిప్రకృతేదంగోచరవిచారే ప్రకృతవాఖ్యాత్యసందర్శితే విమనాయస్తే
శేచన. రసికసత్తమాః.

శంబూకః— (౧) యుష్మత్ప్రసాదోపాదాన ఏషమహిమా, కిమత్ర తపోభ్యః? అథవా మహాదుఃకృతం తపసా.

ప. అన్వేష్టనోఽయం యః పి భువనే లోకనాథ శ్శరణోఽహిమా
మామన్విష్యన్నిహ వృషలకం యో జనానాం శతాని,
క్రాంతాస్త్రాస్త్ర స్స ఇహ తపసాం సంప్రసాదోఽన్యథా చే
త్కాయోధ్యాః పునరుపగమో దండకాయాం వనే వః?

రామః—కింనామదండకేయం? సర్వతోఽపలోక్య.

౧. యుష్మత్ప్రసాదేతి. 'భాతుః ప్రసాదా న్నహిమాన మిశ' ఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; కిమత్ర తపోభ్యః తపోహేతుకం కిమత్రేత్యర్థః; అథవా మహాదుఃకృతం తపసా; తపఃకర్తృమహోపకారఇత్యర్థః.

౧.౨. తదుపపాదయతి-అన్వేష్టవ్యఇతి. యదపీతి ప్రసిద్ధపన్నిదేశాల్ సోఽన్వేష్టవ్యఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; అనేన కారణత్వ మప్యుక్తం; 'కారణం తుభ్యేయ' ఇతి శ్రుతే; నకేవలం ప్రథమహిరణ్యగర్భాది వత్కారణత్వం; కింతు నిరుపాధికస్వామిత్వ సహకృతమిత్యాహ-లోకనాథ ఇతి. ఏష సర్వభూతాధిపతి రిత్యాది శ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; పూర్వోక్తాన్వేష్టవ్యత్వాది ఫలమాహ-శరణ్యఇతి. ఏష సర్వభూతపాల ఇత్యాది శ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; నహి పాలనసామర్థ్యములే సర్వేశ్వరం హరిమిత్యుపబృంహణాల్ హరిహిరణ్యగర్భాదీనాం రక్షకత్వశంకానిరాసః ఇదం చ ఘంటాకర్ణాది విషయే స్పష్టం. వృషలకం. ఆజ్ఞాలో వృషలా వృషలకః ఆజ్ఞాతే క్రత్యయః; అనేన ప్రయాసతోఽన్వేషణీయత్వం స్పష్ట సూచ్యతే; అన్విష్యత్ సతు చారాదినాన్వేషయన్నిత్యర్థః. యోజనానాం శతాని. ఆయోధ్యాదండకయోర్యోజనేయత్వానిశ్చయేఽన్వేషణముక్తిః కృత్స్నభూమండలాన్వేషణానంతర మత్రాస్త్ర ఇతి సూచయతి; తస్మాదం తు పృథివ్యాం తద్యత ఇత్యశరీరవాణ్యాః పృథివ్యామితి సామాన్యోక్తిః. ప్రాప్తః. నతు మాం తత్ర దూతైః ప్రాపితవానిత్యర్థః; వృషభకమిత్యత్ర వృషం ధర్మం లునాతీతి వృషభ ఇతి వృత్తాంతా 'శుశ్రూషాశూద్రస్యేతి' ద్బ్రతుక్త స్వధర్మచ్ఛేదేన స్వతంత్ర తపశ్చరణరూపస్వదోష కథనం వివక్షితం; తపసాం సంప్రసాదః తపఃకృతానుగ్రహః; పునరిత్యనేన పూర్వవచనిలోకన స్పృహయాన్యథాసిద్ధి ర్వాసితా; వనపదం దండకాయామపి గహనప్రదేశిత్యసూచనార్థం; ఏవం సర్వప్రకారేణాపి దుర్ఘటభవదాగమనసంఘటకత్వాత్తపసాం సమ్యక్ప్రసాద ఇతి భావః.

(అకథం) ప. స్నిగ్ధశ్యామాః క్వచిదపరతోభీషణాభోగరూఢాః
 సానేస్తానే ముఖరకకుభోర్ఘాత్కృతై ర్నిర్ఘరాణాం,
 ఏతేఽగస్త్యాశ్రమగిరి సరిద్ధర్తకాంతార మిశ్రా
 స్సందృశ్యంతే పరిచితభువో దండకారణ్యభాగాః ? ౧౩

శంబూకః—దండకైవైషా. అత్ర ిల పూర్వం నివసతా దేవేన.

ప. చతుర్దశసహస్రాణి చతుర్దశచరాక్షసాః, †
 త్రయశ్చ దూషణఖరత్రిమూర్ధానో రణే హతాః. ౧౪
 యేన సిద్ధిశ్చైతే జనస్థానే మాదృశానామపి జానపదానా మకు
 తోభయ స్సంచార స్సంజాతః.

రామః—న కేవలందండకా జనస్థానమపి.

శంబూకః—(౧)బాధం, ఏతాని ఖలుసర్వభూతరోమహర్షణాని ఉన్నత
 చండశ్వాపదకులాక్రాంత గిరిగవ్వారాణి జనస్థానపర్యంత దీర్ఘార
 ణ్యాని దక్షిణాం దిశ మభివర్తంతే. పశ్య.

ప. నిష్కూజస్తిమితాః క్వచిత్క్వచిదపి ప్రోచ్ఛండసత్తస్వనా
 స్వేచ్ఛాసుప్తగభీరభోగ భుజగశ్వాసప్రదీప్తాగ్నయః,

౩. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధాశ్చాకచక్యవంతః; శ్యామా నీలాః; ఆభోగో విభులవ
 కాః; లేన రూఢా శ్చిత్తక్షోభకరాః; గర్భాః అవతాః.

౧౪. చతురితి. దూషణఖరత్రిమూర్ధాన ఇత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా
 ద్వివిత్రిభ్యాంప మూర్ధ్న ఇతి షప్రత్యయాభావః; కేదిత్తు దూషణఖర త్రిమూర్ధానః
 ఇతి పదద్వయంకృత్వానః అస్తాకం రణే దూషణఖరత్రిమూర్ధాః హతా ఇతి షప్రత్య
 యాంతమేవ సమర్థయంతే; అస్తాకమితి చ రామేణ సహభేద సమాధినా దివ్యపురుష
 వచనం పక్షైశ్చాభిప్రాయకం బోధ్యం; వస్తుతస్తు నో ఇతి నోశబ్దః పృథక్పదమిత్యాశ్రి
 త్యాశ్రనివసతా దేవేన దూషణఖరత్రిమూర్ధాః హతాః నోకిమితి కాశ్వాయోజ
 నీయం; ఇయం చ ప్రత్యభిజ్ఞాపనశైలి గౌరవవిషయైసుభవసిద్ధా. సిద్ధిశ్చైతే. సిద్ధి
 ప్రదపుణ్యశ్చైతే;

౧. అకుతోభయః, నాస్తి కుతోఽసి భయంయత్రేతి విగ్రహః; రోమహర్ష
 ణాని రోమాంచజనకాని.

౧౫. నిష్కూజేతి. నిర్గతాః కూజా కూజితాని యేభ్య ఇతి విగ్రహః; కూజిత

† రక్షసాం భీమకర్తృణా మితి ద్వితీయ చరణపాతః పుస్తకాంతరే.

సీమానః ప్రదరోదరేషు విరళస్వచ్ఛాంభసో యా స్వయం
తృప్త్యద్భిః ప్రతిసూర్యకై రజగరస్వేదద్రవః వీయతే. ౧౫
రామః—ప. పశ్యామి చ జనస్థానం భూతపూర్వఖరాలయం,

ప్రత్యక్షానివ వృత్తాంతాః పూర్వాననుభవామి చ. ✓ ౧౬
(౧) (సర్వతోఽవలోక్య)సర్వథా ప్రియారామా హి వై దేహ్య
సీత్, ఏతాని నామకాంతారాణి. కిమతఃపరం భయానకం
'స్యాత్' ? (సాస్త్రం)

ప. త్వయా సహ నివత్స్యామివనేషు మధుగంధిషు,
ఇతి హరమత్రైవాసౌ స్నేహ స్తస్యాస్తుతాదృశః. ౧౭

నకించిదపి కుర్వాణ సౌఖ్యైర్ద్యుభాన్యపోహతి,

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యోహి యస్య ప్రియో జనః. ౧౮

కూర్యా ఇత్యర్థః. 'కూజ అవ్యక్తే శబ్దే' ఇత్యస్తా ద్భావే ఘోషో ప్రత్యయః ; సత్త్వానాం
జంతూనాం; ప్రదరోదరాణి భూవిదారమధ్యాని; ప్రతిసూర్యకైః వక్రకృకలాసకైః.

౧౬. పశ్యామితి. భూతపూర్వో యః ఖరాలయ స్తథావిధ మిత్యర్థః; పూర్వం
భూతో భూతపూర్వః సఖరస్యాలయో గృహం యస్మిన్నితివా ; ప్రత్యక్షానివ పురో
వర్తమానానివ; అనుభవామి స్మృతివైశిష్ట్యేన సాక్షాత్కరోమి.

౧. కాంతారాణి దుర్గమవరాని; భయానకం భయజనకం.

౧౭. త్వయేతి. మధు చ గంధశ్చాత్రస్త ఇతి మధుగంధీనితేషు; ఇహ కాంతా
రేషు అరమత్రైవ స్త్రీతిం ప్రాప్తవత్తేవ; కుత ఇత్యతఆహ-స్నేహ స్తస్యాస్తు తాదృశ ఇతి.
హృదయంతేవ జానాతిస్త్రీతియోగం పరస్పరమిత్యుక్తిరీత్యా పరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః.

౧౮. నకించిదపీతి. యస్య ప్రియః స్త్రీతిమాన్ స్త్రీతివిషయో వా యోజనః
కించిదపి న కుర్వాణస్యన్ కించిత్కార్యలేశేనాపి కూన్యస్సన్ సౌఖ్యైః స్వీయసుఖైః
కరణైః ద్యుభాన్యపోహతి ద్యుభాని నాశయతి; తత్ ద్యుభానాశహేతుభూతో జనః,
విధేయప్రాధాన్యాన్వపుంసకత్వం; తస్యాపోహనీయద్యుభవతః పురుషస్య కిమపి విలక్ష
ణంద్రవ్యం భవ్యవస్తు; 'ద్రవ్యంచ భక్త్యే' ఇత్యనుశాసనాత్; యద్వా సౌఖ్యైరితి ఇత్థం
భూతలక్షణే తృప్తీయా; తథాచ సౌఖ్యై ర్విశిష్టః సుఖతః ప్రియః ఇష్టః యో జనో
యస్య కించిదపి నకుర్వాణః స్వరూపాతిరేకీవ్యాపారలేశేన కూన్యస్సన్ ద్యుభాన్యపో
హతి, తదిత్యాదిపూర్వవత్; ద్యుభానివృత్తిహేతు వ్యాపారలేశకూన్యస్సన్నపి స్వీయసుఖ
విశిష్టోయస్వరూపేణైవ ద్యుభానివృత్తిం ప్రతి కారణం తం ప్రతి తస్య నిస్తులద్రవః
త్వమితిభావః. ఏవం చ అహం సీతావిషయే కించిత్కార్యలేశకూన్యోఽపి సుఖతస్యన్
తద్ద్యుభానివర్తక ఇతి కాంతారాగమనం యుక్తమేతేతి హృదయస్థితోఽర్థః.

శంబూకః—(౧)తదల మేభి ద్దురాసదైః పరిదేవనైః, తథైతాని మదక
లమయూరకంఠశోమలచ్చవిభిరవక్షిణ్ణాని పర్యంతై రవిరళనివిష్టనీల
బహుళచ్ఛాయాతరుషండమండితాని అసంభ్రాంతవివిధమృగ
యూథాని పశ్యతు మహాభాగః ప్రశాంతగంభీరాణి మహార
ణ్యాని.

ప. ఇహ సమదశకుంతాక్రాంతవానీరముక్త

ప్రసవసురభిశీతస్వచ్ఛతోయా వహంతి,

ఫలభరపరిణామశ్యామజంబూనికుంజ

స్థలనముఖరభూరిస్తోతస్తో నిర్ఘ్రిణ్యః.

౧౯

ప. దధతి కుహరభాజా మత్ర భల్లూకయూనా

మనురసితగురూణి స్త్రానమంబూకృతాని,

శిశిరకటుకషాయస్త్రాన్వయతే సల్లకీనా

మిభదళితవిక్షిప్తగ్రంథినివ్యంగగంధః.

౨౦

రామః—(౨) సవాక్తస్సంభం. * భద్రశివాస్తే పంథానో దేవయానాః.

ప్రడయస్వ పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః.

౧. కర్మంతైః అభ్యర్థ్యప్రదేశైః ; ఛాయాకరవః ఛాయాప్రధానకరవ్య
ప్రశాంతాని అనుద్వేగజనకాని.

౧౯. ఇహేతి. శకుంతాః పక్షిణః; వానీరాః వేతనవృక్షవిశేషాః; ముఖరాణి
కల్పవంతి భూరిణి స్తోతాంసి యాసు తాః.

౨౦. దధతీతి. కుహరభాజాం గుహావర్తినాం భల్లూకయూనాం తరుణబు
క్షాణాం అనురసితేన అనురణితేన గురూణి మహంతి అంబూకృతాని నిష్ఠీవనశబ్దాః
స్త్రానం పృథ్విం దధతి భజంతి; నివ్యంగః న్వరసద్రవస్త్రాన్వయతే వర్ధతే; † కర్మవృత్తి
హారేఅత్త నేపదం.

౨. దేవయానాః దేవయానవామకాః. లేచఅగ్నిర్జ్యోతిరహ శ్శక్తవ్షణ్ణాసా

* అత్ర, భద్రశివాస్తే పంథానాః; ప్రతిపద్యస్వ దేవయానం పుణ్యేభ్యో లోకే
భ్యః; ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

† చింత్యమిదం; క్రియావినిమయాభావాత్; కింతు కర్మకర్తర్యాత్త నేపద
మితి లేఖకుం యుక్తం.

శంబూకః—యావత్పురాణబ్రహ్మవాదినమగస్త్యమభివాద్య శాశ్వతం
పదం ప్రవిశామీతి (నిష్కాంతః)

రామః—ప. ఏతత్పునర్వనమహో కథమద్య దృష్టం ?

యస్మిన్నభూమచిరమేవ పురా వసంతః,

ఆరణ్యకాశ్చ గృహీణశ్చ రతా స్పృధర్తే

సాంసారికేషు విషయేషు వయం రసజ్ఞాః.

౨౧

ప. ఏతే తేవ గిరయో విరువన్తయూరా

స్తాన్యేవమత్తహరిణాని వనస్థలాని,

ఆమంజువంజుశలతాని చ తాన్యమూని

నీరంధ్రనీపనిచుళాని సరి త్తటాని.

౨౨

ప. వేఘమాలేవ యశ్చాయమా రాదివ విభావ్యతే,

గిరిః ప్రస్తవణో నామ యత్ర గోదావరీ నదీ

౨౩

ప. అన్యైవానీన్తహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాస

స్తస్యాధస్తాద్వయమపి రతా స్తేషు ఋణోటజేషు,

గోదావర్యాగి పయసి వితతశ్చాచలానోకహశ్రీ

రంతః కూజన్తుఖరశకునో యత్ర రమ్యో వనాంతః.

౨౪

(౧) అత్రైవ సా ంచవటీ. యత్ర చిరనివాసేన వివిధవిస్రం

భసాక్షిణః ప్రదేశాః ప్రియాయాః ప్రియసఖి చ వాసంతీ

ఉత్తరాయణమిత్యుక్తాః. లోకేభ్యః. లోకాననుభవితం ప్రదయస్వ ఆకాశేన గచ్ఛ;
'డిబ్బిహాయసా గతా'.

౨౧. గృహీణః గృహమేధిసః ; సాంసారికేషు జన్తఫలభూలేషు.

౨౨. ఏత ఇతి. విరువన్తయూరాః కూజన్తయూరాః.

౨౩. మేఘమాలేతి. మేఘమాలేవ మేఘపక్షిసదృశో యః పురోవర్తీ

పదార్థః. ఆరావీవ సమీపస్థ ఇవ విభావ్యతే జ్ఞాయతే ఆయం పురోవర్తీ పదార్థః

యత్ర గిరా గోదావరీనదీ సప్రస్తవణోనామ గిరిః.

౨౪. అన్యైతి. ముఖరశకునః కూజత్పక్షియుక్తః అతఏవాంతఃకూజన్త స్వయం
కూజన్తి వ స్థితః.

౧. విస్రంభాః స్వైరవిలాసాః.

నామ వనదేవతా ప్రతివసతి, తత్కిమిదమాపతితమద్య రామ
హతకస్య?

సంప్రతిహి—ప. చిరాద్వేగారంభీ ప్రస్తుత ఇవ తీవ్రో విషరసః

కుతచ్ఛిత్సంవేగాత్ప్రచల ఇవ శల్యస్య శకలః,

వ్రణో రూఢగ్రంథి స్ఫుటితఇవ హృన్మర్మణిపునః

ఘనీభూతశ్శోకో వికలయతి మాం నూతనఇవ. ౨౫

తథాపి తాః పూర్వసుహృదో భూమిభాగాః పశ్యామి,

(నిరూప్య) (౧) అహో అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః.

† ప పురా యత్ర స్తోతః పులిస మధునా తత్ర సరితాం

విపర్యాసం యతో ఘనవిరళభావః క్షీతిరుహం,

౨౫. చిరాదితి. తీవ్రః స్వర్ణదశాయామపి దుస్సహః అనేనాఙ్గాతస్వర్ణవిషవిశేష
షవ్యావృత్తిః; చిరాత్ భూయాంసం కాలం శమిత్వా వేగం వేదనాశైష్యం ఆరభతే
ఉత్పాదయతీతి వేగరమ్భి. అనేన శూర్వోక్తవిష విశేషవ్యావృత్తిః; ప్రస్తుతః యత్రాం
గుర్యాదౌ స్వర్ణ స్తతోఽన్యత్ర సర్వాంగేషు శ్వయంఘదళనాదినాదుస్సహత్రసరణః
యో విషరసః తాదృశ ఇత్యర్థః; రసశబ్దేన విషత్కర్మో వివక్షితః; కుతచ్ఛిత్ యస్తా
త్కస్తాచ్ఛిత్ సంవేగాత్ సంభ్రమాదిజన్యాభిమాతాత్ ప్రచలః శల్యస్య బాణాద్య
గ్రస్య శకలఇవ ఖండఇవ స్థితః; సహి మరణభయో దనుర్ధృత ఏవ తిష్ఠతి; రూఢః
ప్రాదుర్భూతః గ్రంథయ ఉపప్రణాయస్తా తృతీయోక్తః; స్ఫుటితః దళితః హృన్మర్మణి
వ్రణ ఇవ హృదయమర్తవృత్తి ప్రణసదృశః; క్వాచిత్కస్వర్ణసార్వత్రిక ప్రసరణా
ఖ్యాం ప్రథమదృష్టాంతః; ప్రతికార్యత్వశంకావృధాసాయ ద్విటీయః; స్వల్పకాలతః
వ్యావృత్తయే తృతీయః. విశేషమాహ-నూతనఇవేతి. వికలయతి శూన్యం కరోతి.

౧. అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః అనియతా నృజన్యపదార్థస్థితి.

౨౬. పురేతి. బహోః కాలాద్భవం. బహుకాలమపృష్టా దృష్టం † లృజ్జోపే

† అహో అనవస్థితో భూమిసన్ని వేశ ఇతి ప్రాచీనపాతః; అయమేవ యుక్తః,
వత్సమాణజ్ఞోకేన తస్మైవ సమర్థయిష్యమాణత్వాత్.

† బహుకాలమతిక్రమ్య దృష్టమితి యుక్తం; అదృష్టేత్యన్యల్యబంతత్వాభా
వాత్; కించ; లృబంతస్య లోపే లృబుక్పృత్యర్థనిరూపితత్వ వాచకాదధికరణవాచ

బహో ర్దృష్టం కాలాదపరమివ మన్యేవనమిదం

నివేశ శ్చైలానాం తదిదమితి బుద్ధిం ద్రథయతి.

౨౬

హంత పరిహారంతమపి మామితః పంచవటీస్నేహో బలాత్కర్ష
తీవ. (సకరుణం.)

ప. యస్యాం తే దివసా స్తయాసహ మయా నీతా యథాస్వే గృహే

యత్సంబంధికథాభిరేవ సతతం దీర్ఘాభి రాస్థీయత,

ఏక స్సంప్రతి నాశితప్రియతమస్తామేవ పాపః కథం

రామః పంచవటీం విలోకయతు వా గచ్ఛత్సంభావ్యవా? ౨౭

పంచమి; యద్వా పూర్వదర్శనకాల బహువిప్రకృష్టకాలే దృష్టం; సప్తమిపంచమ్యా
వితి పంచమి ‡ తదిదమితి బుద్ధిం ప్రత్యభిజ్ఞాం; ఆత్ర ప్రస్తుతవనవృత్తాంత వర్ణనాద
ప్రస్తుతప్రాణికుటుంబోపచయాపచయ పరిస్పృశితి కువలయానందకారః.

౨౭. యస్యామితి. స్వే గృహే యథా యస్యాం తే దివసా నీతాః నిరుపక్ష్వ
వత్సరామణీయకాదిభిః స్వగృహాతుల్యాయాం పంచవట్వాం తే దివసా నీతా ఆతివా
హితాః; న కేవలం రాత్రయో నీతాః కింతు దివసాంతసి నీతా ఇతి దివసపక్షేన వ్యజ్య
తే; తేన స్వగృహపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి పంచవట్వాః; తత్ర హి రాజ్యతంత్రాదినా
దివసేషు న సహవస్థానం ఘటతే. యత్సంబంధికథాభిరేవ కర్తృభి రాస్థీయత తస్యే;
భావే లజ్ః; ఏవకారేణ వాగ్వాపారాంతర ప్రతిషేధః యత్కథాభిరిత్యనుక్త్యా
యత్సంబంధికథాభిరిత్యుక్తేః పంచవటీపరిసరవర్తినామపి రామణీయకం వ్యజ్యతే;
ఆత్ర; 'స్తరకో కమలపత్రాక్షీం రామ స్సంధ్యాముపాగమ'దిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలబుద్ధి
భక్త్యా త్రయేత్యుక్తం; తామేవ నతు యాం కాంచితిత్యర్థః; వియోగే హి రమణీయ
వస్తుదర్శనమాత్రం దుస్సహం కింపునస్సహనుభూతరమణీయవస్తుదర్శన మితి; ఏకః
కేవలః స్త్రీశూన్య ఇతి భావః; నను రాజ్యా శ్చుద్ధాంతవివ స్థిత్యర్థాయాః కథం సహాగ
వనం ఘటేత పురం ప్రతి గమనే సులభమేవ తద్దర్శనమితి కిమహత్యాహితమిత్యత్రా
హ—నాశితప్రియతమఇతి. నాశితత్వమపి దైవాధీనం చేత్కథం చిత్తస్పృహితైవ నతు
కాచ్చ పంచమిభవతీతి; 'లృష్టోపే' ఇతి వచనస్యార్థః; ప్రకృతే చ కాలస్య నక
ర్తత్వం కింతువనస్యైవేతి లృష్టోపే ఇత్యస్యాప్రవృత్తే.

‡ ఇదంచిత్యుక్తః; కాలస్య కారక క్రిద్వయ మధ్యస్థత్వాభావో. యథాఅద్య
భక్త్యాను ద్వ్యహబోక్తా ఇత్యాదా.

ఏతస్మిన్ ప్రచలాకినాం ప్రచలతాముద్వేజితాః కూజితై
 రుద్వేల్లంతి పురాణరోహితరుస్కుంధేషు కుంభీనసాః. ౨౮
 అసిచ—ప. ఏతే తే కుహరేషు గద్గదనదద్గోదావరీవారయో
 మేఘాలంబితమాళినీలశిఖరాః ఊణీభృతో దాక్షిణాః,
 అన్యోన్యప్రతిఘాతసంకులచలత్కల్లోలకోలాహలై
 రుత్తాలాస్తథ మే గభీరపయసః పుణ్యా సురిత్సంగమాః. ౨౯
 ఇతి (నిష్కాంతా)

ఇతి ద్వితీయో ౨ జ్ఞాః.

త్కారవిష్వస్తీతి తద్వంతః య కీదకాః లేమం కీచకానాం రంధ్రవద్వేణానాం స్తం
 బాః కాండాః లేమ మాదంబర స్పంభయతేన మూకాని జోషమాసీనాని మాకులీకు
 లాని నాయసకులాని యత్ర సతథోక్తః; క్రాంచావత స్తన్నామకః; ప్రచలాకినాం
 మయూరాణాం; రోహితరవో న్యగ్రోధవృక్షాః; కుంభీనసా స్పర్వాః; ఉద్వేల్లంతి
 వేపంతే; 'వేల్లచలనే'.

౨౯. ఏత ఇతి. కుహరేషు గుహాసు గద్గదంయథా భవతి తథా నదంతి శబ్దం
 కుర్వంతి గోదావరీవారీణి యేషు తథోక్తాః; శిఖరాగ్రం మాళిః పర్వతాగ్రం శిఖరమితి
 భేదః; ఊణీభృతః పర్వతాః; దాక్షిణాః దక్షిణదిశావర్తినః; ఏతే తే పూర్వం భవతా
 దృష్టాః అన్యోన్యప్రతిఘాతేనాన్యోన్యప్రతిఘాత్యా సంకులనిబిడాః చలంతః కల్లోలా
 స్తరంగాస్తేమం కోలాహలైః కలకలైరుత్తాలాః ఉల్బణాః సరిత్సంగమాః నదీసజ్జమాః.

వాఙ్మూలవంశజమహో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
 ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానాయామంక ఆదిమః ప్రాయాత్.

ఇతి వాఙ్మూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
 సమాఖ్యానాయా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం
 ద్వితీయో ౨ంకః.

శ్రీరామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

తృతీయోఽఙ్కః.

నదీద్యయం తతః (ప్రవిశతి)

ఏకా—సఖ మురళీ! కిమసి సంభాసితేవ?

మురళీ-(౧) భగవతి తమనే! ప్రేషితాస్తి భగవతోఽగస్త్యస్య పత్న్యై
లోపాముద్రయా సరిద్వరాం గోదావరీమభిధాతుం, జానా
నేవ, యథా, వధూపరిత్యాగాత్ప్రభృతి.

ప. అనిర్భిన్నో గభీరత్వా దంతర్దూఢగురువృథః,

పుటపాకప్రతీకాశో రామస్యకరుణో రసః.

౧

(౨)తేన తథావిధేష్టజనకప్తవినిపాతజన్తనా ప్రకృష్టగద్గదేన దీర్ఘ
శోకసంతానేన సంప్రతి పరం పరిక్షీణో రామభద్రః, తమవ
లోక్య కంపితమివ మే కుసుమసమబంధనం హృదయం, అధునా
చ రామభద్రేణ ప్రతినివర్తమానేన నియతమేవ పంచవటీవనే
వధూసహవాసవిస్రంభసాక్షిణః ప్రదేశా ద్రష్టవ్యాః, తత్ర చని

౧. సరిద్వరాం నదీశ్రేష్ఠాం; వధూపరిత్యాగాత్ భార్యాపరిత్యాగాత్.

౧. అనిర్భిన్న ఇతి. గభీరత్వాదక్షోభ్యత్వాత్ అనిర్భిన్నః అప్రకటః అంతః
హృదయగూఢా సంపృతా గుర్వీ వృథా సంతాపాదిరూపా యేన సతతోక్తః; రామస్య
కరుణో రసః ఇష్టజనవియోగవ్యధుఃఖాలికయాత్మతో రసః పుటపాకప్రతీకాశః లోపా
మయసంపుటాంతర్వర్తినంతపననదృశ ఇత్యర్థః.

౨. తథావిధేష్టజనస్యసీతాయాః కప్తవినిపాతా ద్దుఃఖోపనమనాల్ జన్త ఉత్ప
త్తి ర్భువ్య తథోక్తేన; ప్రకృష్టః అధికః గద్గదః గద్గదశబ్దో యస్మిన్ తథోక్తేన, ప్రక
ర్ష గద్గదేనోపాతే ప్రకర్షణ గద్గదో యస్మిన్నితి విగ్రహః; దీర్ఘ శోకసంతానేన దీర్ఘ

సర్వధీరస్యావ్యేవంవిధాయా మవస్థాయా మతిగభీరాభోగశో
కక్షోభసంవేగాత్పదేపదే మహాప్రమాదవంతి శోకస్థానాని
శంకనీయాని, తద్భగవతి గోదావరి! త్వయా తత్ర సావధాన
యాస్థాతవ్యం.

ప. వీచీవాలై శ్శీకరక్షోదశీలై

రాకర్షద్భిః పద్మకింజల్కగంధాన్,

మోహేమోహే రామభద్రస్యజీవం

నైవరం నైవరం ప్రేషిలై స్తర్షయేతి.

౨

తమసా—(౧) ఉచితమేవ దాక్షిణ్యం స్నేహస్య, సంజీవనోపాయస్తు
రామభద్రస్య మూలతపవ సన్నిహితః.

మురళి—కథమివ?

దుఃఖప్రవాహేణ పరిక్షిణః కార్మకౌర్మల్యాదియుక్తః కుసుమేన సమం బంధనం
యస్మైతి విగ్రహః; కుసుమబంధనమబంధనమిత్యర్థః. తద్వత్సప్చేదమితి భావః;
వధూనసావాసే యే విస్త్రంభా నైస్వరలీలాః తేషాం సాక్షిణః సాక్షాద్దృష్టారః వనో
ద్దేశాః వనప్రదేశాః; నియతమిత్యసందేహనాచి; అతిగంభీరః ఆభోగ ఆయామః యస్య
సతతోక్తో యశోః నైన జాతస్యతోభస్య ప్రకృతివివర్యాసస్య సంజేగా దతిశయాత్
మహాత్ ప్రమాదోఽనవధానతా యేష్యస్తి తథోక్తాని సంజ్ఞావిచ్ఛేన కారీణీత్యర్థః.
శోకస్థానాని శోకనిమిత్తాని; సావధానయా అవధానం మనసో విషయాంతరముఖతా
తత్సహితయా.

౨. వీచీలి; శీకరాణాం ఖోదైః సూక్ష్మాంతైః; పద్మకింజల్కానా మరవిందకేసరా
ణాం గంధాన్ సౌరభాణి ఆకర్షద్భి రాహరద్భిః; శీకరక్షోదేత్యసేన శైత్యముక్తం;
పద్మకింజల్కగంధానిత్యసేన సౌరభ్యముక్తం; ఆకర్షద్భిరిత్యసేన మాంద్యముక్తం; వహ
నాశక్తావేవాకర్షణసంభవాత్; నైవరం నిశ్చంకం; అత్ర నైవరమిత్యుక్త్యా మరభిశీతక
మృదులవాతా అపి విరహీణామనర్థకారిణ ఇతి న శంక్యం, విరహీణాం చైతస్యదశాయా
మేవ దుస్సహ ఇమే, మూర్ఛితానాం తు ప్రాణప్రతిష్ఠాపతా ఇతి వ్యజ్యతే.

౩. దాక్షిణ్యం అనుకూలకారిత్వం ఊహాసోహాత్తకక్షానవత్త్వంవా. సంజీవనో
పాయ స్త్విత్యాది. మూలతః సీతానకాకాల్; మూలమత్ర సీతోచ్యతే; మూలిక ఇతి
చ పాతః; అర్థస్తు త్రూర్ణవత్.

తమసా-(౧)శ్రూయతాం, పురా వాల్మీకి తపోవనోపకంఠా త్పరిత్యజ్య
వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాదేవీస్తాప్తప్రసవవేదన మాత్మాన మతి
దుఃఖసంవేగా ద్దంగాప్రవాహే నిక్షిప్తవతీ, తదైవ తత్ర దార
కద్వయం ప్రాసూత భగవతీభ్యాం గంగాపుణివీభ్యా మభ్యుప
పన్నా రసాతలం చ సీతా, స్తన్యత్యాగాత్పరేణ తస్యా స్తద్దా
రకద్వయం ప్రాచేతసస్య మహర్షేర్దంగాదేవ్యా స్వయం సమ
ర్పితం.

మురళి—(సవిస్తయం)

ప. ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః,

యత్రోపకరణీభావ మాయాత్మేవం విధో జనః.

3

(౨)ఇదానీం తు శంబూకవృత్తాంతేనానేన సంభావితజనస్థానాగమనం
రామభద్రం సరయూముఖాదుపశ్రుత్య భగవతీ భాగీరథీ
యదేవ లోపాముద్రయా స్నేహవశాదాశంకితం తదేవాశంక్య
సీతాసమేతా కేనచిదివ గృహచారవ్యదేశేన గోదావరీకుల
మాగతా.

మురళి—(౩)సువిచింతితం భగవత్యా భాగీరథ్యా. రాజధానీస్థితస్య
ఖలు త్రైస్త్వైశ్చ జగతా మాభ్యుదయికైః కారైస్త్వైశ్చైవ తస్య

౧. ప్రాప్తప్రసవవేదనం శాతప్రసవదుఃఖం ఆత్మానం స్వం; దారకద్వయం
ప్రాసూత ప్రసూతవతీ; 'మాన్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' ఇత్యస్తాద్భూతే లజ్జే; అభ్యుప
పన్నా అనుగృహీతా సంగతా వా; స్తన్యత్యాగాత్పరేణ స్తన్యత్యాగాదనంతరం.

౩. ఈదృశానామితి. విపాకో దశా; ఉపకరణీభావముపయోగిత్యం.

౨. ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య; ఆత్ర శ్రూయతామిత్యారభ్య ఋషిశ్రేయోవితరణ
రూపబీజస్యాన్వేషణా ద్దర్శనంధి రయం; 'గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహు
రిత్యుక్తే; కేనచిదివ గృహచారవ్యదేశేనేత్యత్ర ప్రస్తుతోపయోగిధద్వాచరణరూపమ
భూతావరణం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౩. రాజధానీస్థితస్య క్షత్రియోచితరాజ్యపాలనాత్తకకర్తృనిష్ఠస్య; అభ్యుదయా
య ప్రభవంతీత్యాభ్యుదయికానీతి విగ్రహః. సూ. 'తస్మై ప్రభవతీ'తి తక్; జగతా

రామభద్రస్య నియతా శ్చిత్తవిక్షేపాః, అవ్యగ్రస్య తు పున
రస్య శోకమాత్రద్వితీయస్య పంచవటీప్రవేశో మహాననర్థకంద
ఇతి, తత్కథం సీతాదేవ్యా రామభద్ర ఆశ్వాసనీయ స్సాస్యత్?

తమసా- (౧) ఉక్తమేవ భగవత్యా భాగీరథ్యా, వత్సే దేవయజనసంభవే
సీతే అద్య ఖల్వాయుష్మతోః కుశలవయోః ద్వాదశసంవత్సర
సంఖ్యామంగళగ్రంధిరభిబధ్యతే † తదాత్తనః పురాణశ్శకురం
ఏతావతో మానవస్య రాజర్షివంశస్య ప్రసవితారం సవితార
మహత పాప్తానం దేవం స్వహస్తాపచితైః పుష్పైరుపతిష్ఠస్య,
నచ త్వమవనిపుష్పవర్తినీమస్తత్ప్రభావాత్ వనదేవతా అపి
ద్రక్ష్యంతి, కిముత మర్త్యా ఇతి, అహంచాజ్ఞాపితా.
తమసే! త్వయి ప్రకృష్టప్రేమాహి వధూ ర్వత్సా జానకీ, అత
స్తవమేవాస్యాః ప్రత్యనంతరీభవేతి, సాహమధునా యథా
నిర్దిష్టమనుతిష్ఠామి.

మురళి— (౨) అహమప్యముం వృత్తాంతం భగవత్యా లోపాముద్రా
యా నివేదయామి, రామభద్రో ౭ ప్యాగత ఏవేతి తర్కయామి.

మాభ్యుదయికానీతి విగ్రహాః; చిత్తవిక్షేపాః హృదయతోదాః; అవ్యగ్రస్య వ్యపా
రాంతరకూన్యస్య; అనర్థకందః దుఃఖహేతుః; ఏష తత్త్వాధానుకీర్తనరూపా మార్గఉక్తిః.

౧. ద్వాదశసంవత్సరసంఖ్యాపూర్తిహేతుకమంగళగ్రంథిః; వత్సరేవత్సరే శిశూ
నాం జన్మనక్షత్రే శాంత్యుత్సవం కృత్వా మంగళార్థం కరే పట్టసూత్రాదినా శ్రీయో
గ్రంథిం బద్ధంతి; సతు కరే పలయరూపేణ తిష్ఠతీత్యుపదేశః; మానవస్య మనుసంబం
ధినః ప్రసవితారం జనకం ఆపహతపాప్తానం నిరస్తసమస్తావిద్యాదిదోషగంధం; దేవం
జగత్సృష్ట్యాదిలీలాకాలినం; ఆత్ర ఏష సర్వేభ్యః పాష్టభ్య ఉదేతీత్యంతరాదిత్యవి
ద్యాప్రత్యభిజ్ఞాపితా; ఆత్ర చ కప్యాసశ్రుత్యా నారాయణవివ ప్రతిపాద్య ఇతి
స్పష్టమేవ; ఉపతిష్ఠస్య శ్రాజయస్య; ప్రత్యనంతరీభవ అనుచరీభవ.

౨. తర్కయామి అనుమినోమి.

† ప్రతివర్తం జన్మతిథౌ బాలనామతీతతత్త్వద్వర్తసంఖ్యాజ్ఞాపకగ్రంథిమత్యు
క్రంకరే బద్ధీయాదితి సమయః; తదుక్తం తిథితత్వేజన్మ తిథిప్రకరణే; 'గుడదుగ్ధిలిన
ద్యాజ్ఞన్మగంధేషు బంధన మి'తి.

తమసా—తదియం గోదావరీహ్రదాన్నిర్గత్య.

ప. పరిపాండుదుర్బలకపోలసుందరం దధతీ విలోలకబరీకమాననమ్,
కరుణస్యమూర్తిరివ వా శరీరిణీ విరహవ్యథేవ వనమేతి జానకీ.

మురళి—ఇయం సా.

ప. కిసలయమివ ముగ్ధం బంధనాద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః,
గ్లవయతి పరిపాండుతౌమమస్యాశ్శరీరం
శరదిజ ఇవ ఘర్మః కేతకీగర్భపత్రం.

౫

ఇతి పరిక్రమ్య (నిష్కాంతే.) (౧) ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

(నేపథ్యే.) ప్రమాదః ౨.

తతః ప్రవిశతి పుష్పాపచయ వ్యగ్రహస్తా సకరణౌత్సుక్యమా
కర్ణయంతీ సీతా ౨.

ర. కరుణస్య ఇష్టజనవియోగజన్యమఃఖాతిశయస్య మూర్తి రాకారః; విరహ
వృథా విరహజన్యసంతాపాదిరూపా.

౫. కిసలయమితి. ముగ్ధం తరుణం బంధనాద్విప్రలూనం విభక్తం కిసల
యమివస్థితం పరిపాండు ఉత్తరీత్యాదిష్టానత్వేనపి లావణ్యావిరోధిపాండుతాయుక్తం ;
గ్రీష్మవిరహతాపయోరయమేవ విశేషః; యద్గ్రీష్మస్య లావణ్యనాశకత్వం విరహస్య తు
తదభావఇతి. తథాచ కాళిదాసః. 'సమస్తాపః కామం మనసిజనిదాఘప్రసరయోర్న తు
గ్రీష్మస్యైవం సుభగమపరాధంయవతిష్ఠి'తి; ఏవం సుభగం న ఏవం లావణ్యాపరిత్యా
గేన రమణీయం న భవతీత్యర్థః; తదాహభగవాన్వాల్మీకిః. 'జ్యోత్స్నాతుమేరమలినా
పార్జ్వమాస్యాంహిలత్పణః; సీతేవచాతపశ్యామాదృశ్యతేనతుశోభతే'. ఇతి. గ్రీష్మస్యాత
పశ్యామేతి లావణ్యనాశకత్వం; తౌమం కృశం; గ్లవయతి మ్హనం కరోతి; శరదిజః
శరత్కాలజః. సూ. 'ప్రాపుట్కరది'తి సూత్రేణాబ్ధి; అత్ర లింగాదభ్యుహనయాప
మనుమానం నామసంధ్యంగముక్తం.

౧. శుద్ధవిష్కంభఇతి. సంస్కృతాత్మక విష్కంభ ఇత్యర్థః; విష్కంభస్య
రూపం తు; 'పృత్తవర్తివ్యమాణానాం కథాంకానాం నిదర్శకః; సంక్షిప్తార్థస్తు విష్కం
భో మధ్యపాత్రప్రయోజిత' ఇతి. కేవల సంస్కృతప్రాయత్యుద్ధఇతిచ;

¹(౧) అష్ట హే, జాణామి పితసహీవాసంతీ వాహరణి. (పునర్వేషణ్య)

ప. సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైస్సల్లకీపల్లవాక్తై
రగ్రే లోలః కరికలభకో యః పురా పోషితోఽభూత్.

సీతా—కింతస్స? (పునర్వేషణ్య)

వధ్వా సార్థం యసి విహరంతోఽయ మన్వేన దర్పా దుద్ధా
మేన ద్విరదవతినా సన్నివత్సాభియుక్తః.

సీతా—(౨)ససంభ్రమం కచిత్పదాని గత్వా^౨ ఆయ్యపు త్తపరిణామహి^౩ ౨
మహతంపుత్తలం, హద్ధి^౪ ౨, తాళం ఏవ చిరపరిచిదాళం అక్ష
రాళం పంచవషీదంశణేణమం మందభామిణిం అణుబద్ధంతి, హా^౫
ఆయ్యపుత్త, ఇతి (మూర్ఛతి.)

తమసా—(ప్రవిశ్య) వత్సే సమాశ్వాసిహి^౬ ౩. (నేపథ్యే) విమానరా
జాత్రైవ తావత్^౭ స్థీయతాం.

సీతా—(౩) (ససాధ్వసోల్లాసం) ^౮ అష్ట హే జలభరభరిత మేఘమంశర
త్థణిదగంభీరమంపళో^౯ కుదోవిభారదిణిగోసోహరంతో^{౧౦} కల్లావివరం
మంమందభామిణిం యుత్తి ఊసుఆవేది.

ఛా. ¹ఆశ్చర్యం, జానామి ప్రియసఖే వాసంతీ వ్యాహరతి.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర పరిత్రాయస్య ౨ మమ తం పుత్రకం, హద్ధి^౩ ౨. తాన్వేవ
చిరపరిచితాన్యక్షరాణి పంచవషీదర్శనేన మాం మందభాగినీ మనుబద్ధంతి, హా^౪
ఆర్యపుత్ర.

ఛా. ^౫ఆశ్చర్యం జలభరభరిత మేఘమంశర స్తనితగంభీరమాంసలః కుదోఽపి
భారతీనిరోషో హరక్ కర్షణివరం మాం మందభాగినీం యుడితి ఉత్సుకయతి.

౧. వ్యాహరతి వదతి.

౨. సీతేతి. స్వకరేణ కలితై ర్దైతైశ్చర్మకై.

వధ్వా సార్థం ప్రియా సహ; ఉద్ధామేన ఉద్భటేన సన్నివత్సన్వయమావత్య
అభియుక్తః ప్రత్యర్థితయా సంగతః.

౩. పరిత్రాయస్వేతి. ఏవమ్యాపకారిజచా ద్భీతిరూప ఉద్యేగ ఉక్తః; అక్షరాణి
ఆర్యపుత్రేత్యత్రత్యాని; అనుబద్ధంతి అనుసరంతి; మందభాగినీం అల్పపుణ్యఫలాం;

౪. సాధ్వసం భయం; ఉల్లాసో హర్షః. మాంసళః స్నేహః; భారతీనిరోషః
వర్ణోచ్ఛారణధ్వనిః ఉత్సుకయతి ఉక్కుంతితాంకరోతి;

రమసా—సస్తితాస్రం. అయివత్సే.

ప. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే కుతస్యైఽపి త్వమిదృశీ,

స్తనయిత్సే మయూరీవ చకితోత్కంఠితం స్థితా.

2

సీతా—¹(౧) భావది కింభణాసి? అపరిష్కడంతి, కింతి సరసంబోఅం ఇష్ట

చ్చహిజాణామి, ఇం అయ్యవు త్రేణేవ్యభదం వాహరిదం.

తమసా—(౨) శ్రూయతే తపస్వతః కిలశూద్రస్య దండధారణార్థమై
త్వాకోరాజా జనస్థానమాగత ఇతి.

సీతా—²(౩) దిట్టితి అపరిహీణధమ్మాఖు సో రా ఆ.

(నేపథ్యే.)

ప. యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బాంధవా మే

యాని ప్రియాసహచర శ్చిరమధ్యవాత్సలం,

ఏతాని తాని బహుకందరనిర్న్యరాణి

గోదావరీపరిసరస్య గిరే స్తటాని.

౮

భా. ¹భగవతి; కిం భణసి? అపరిస్ఫుటమితి, కిమితి స్వరసంయోగం న ప్రత్య
భిజానామి? నూనమార్యపుత్రేణైవేదం వ్యాహృతం.

భా. ²దిష్టై అపరిహీణధర్మై ఖలు సరాజా.

2. అపరితి. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే అవిశదస్వనా; స్తనయిత్సే గర్జన్తేషు మయూ
రీవ చకితం ఉత్కంఠితం చ యథా తథా స్థితా.

౧. స్వరసంయోగం స్వరసందర్శం; న ప్రత్యభిజానామి తదిదమితి న వేద్మి?

౨. తపస్వతః తపశ్చరతః; కండ్వాదిరయం † దండధారణార్థం అపరాధాన
గుణాత్కణార్థం విత్వాకః ఇత్వాకుమంశ్యః; దాండినాయనామిసూత్రేణ టిలోపః;

3. అపరిహీణధర్మై అన్యూనధర్మై ;

౮. యత్రేతి. అధ్యవాత్సలం ఉషితవానాసం. సూ. 'ఉపాన్యధ్యాజ్ఞస' ఇతి
కర్తృత్వం; గోదావరీపరిసరస్య గోదావరీసమీపవ ర్తినః.

† నాయం ధాతుః, కండ్వాదౌ దృశ్యతే, అతః 'కర్తృణోరోమంభతపోభ్యాం
వర్తిచరో' ఇతి క్యశి 'తపసః పరస్వైపదం ఇచ్చ' ఇతి పరస్వైపదే శతరితపస్యత ఇతి
భవతితి పక్రియా యుక్తా.

సీతా—(దృష్ట్యా) ¹ (౧) హాకహం పహాదచందమండలా పండురపరికామ
దుబ్బళో అమాణేణ ఆఆరేణ జిఅసామ్యగంభీరాణా హామేత
పచ్చహిజాణిజ్జోఅయ్యపుత్తోవచ్చ, భఅనది తమనే ధారేహిమం.
ఇతి (తమసా మూర్ఖ్య మూర్ఖతి.)

తమసా—(ధారయంతి) న త్వే సమాశ్వసిహి ౨.
(నేపథ్యే) అనేన పంచవటీదర్శనేన.

ప. అంతర్గతస్య దుఃఖాగ్నే రద్యోద్దామం జ్వలిష్యతి,
ఉత్పిడభవ ధూమస్య మోహః ప్రాగాన్వతోతి మాహి. ౯
హా ప్రియే జానకీ—

తమసా—(౨) ఇదం తదాశంకితం గురుజనేన.
(నేపథ్యే) హా దండకారణ్య ప్రియఖ విదేహరాజపుత్రి ఇతి
(మూర్ఖతి.)

సీతా—² (౩) హద్ధి ౨ మంమందభామిణిం వాహరిఅమిశంతణే తస్మిభ
ప్పళో ముచ్చిదోవచ్చ, హాధరణివి త్వేచిరుద్ధణీసానణీ సహంవిషశ్శ్లో,

ఛా. ¹ హా కథం ప్రభాతచంద్రమండలాపాండురపరికామదుర్బలాయమానే
నాకారేణ నిజసామ్యగంభీరామభావమాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానీయ ఆర్యపుత్ర ఏవ, భగ
వతి తమనే ధారయ మామ్.

ఛా. ² హాధిక్ ౨. మాం మందభాగినిం వ్యాహృత్యామిలిత నేత్రసీలాత్పలా
మూర్ఛిత ఏవ, హాధరణిపృష్టే నిరుద్ధ నిశ్వాసనిస్సహం విపర్యస్తః. భగవతి తమనే పరి
త్రాయస్వ ౨. జీవయార్థపుత్రం.

౧. పరితామదుర్బలాయమానేన అలికృతేన దుర్బలేన చేత్యర్థః; అనుభావ
మాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయేన ప్రభావేన కేవలం ప్రత్యభిజ్ఞాతం శక్త్యేన

౯. అంతరితి. అంతర్గతస్య అంతర్గతాధస్య; ఉద్దామం ఉల్బణం యథాతథా
అద్య జ్వలిష్యతి; ఏతదవ్యవహితోత్తర త్విధావిజ్వలనవతి; ధూమసంస్పృష్టడభవ
ధూమసంబంధిసంఘాత ఇవ; మోహః మూర్ఖప్రాక్ జ్వలనా త్సూర్యం ఆన్వతోతి
సంఘాదయతి.

౨. గురుజనేన లో పాముద్రా ప్రభృతినేత్యర్థః; ఏవ సంచితార్థ ప్రాప్తిరూపః
క్రమ ఉక్తః.

౩. ధరణిపృష్టే భూతలే; నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం, నిరుద్ధనిశ్వాసం యథా తథా
నిస్సహం దుర్బలం చ యథా తథా విపర్యస్తః వ్యత్యస్తః పరిత ఇత్యర్థః.

భలవదితమనే పరిత్యాగిని ౨ జీవావేషి అయ్యపుత్రం.

ఇతి (పాదయోః పతతి)

తమనా—

ప. త్వమేవ నను కల్యాణి సంజీవయ జగత్పతిం,

ప్రియస్పర్శో హి పాణిస్తే యత్రైవ నిరతో జనః † ౧౦

సీతా—'జంహోదితం హోదుజహభలవఈతణవేది.

ఇతి (ససంభ్రమం నిష్క్రింతా.)

(౧) తతః ప్రవిశతి భూమ్యాం నిపతిత స్సాస్త్రయా సీతయా

స్పృశ్యమాన స్సాహ్లాదోచ్ఛ్వాసం (సో) రామః.

సీతా—(కించిత్సహర్షం) ² (౨) జాణేపుణో పచ్చాఅదం జీవిదం తేలో
కృస్స.

ఛా. ¹యద్భవతి తద్భవతు యథాభగవత్పాక్షాపయతి.

ఛా. ²జానే పునః ప్రత్యాగతం జీవితం త్రైలోక్యవ్య.

౧౦. త్వమేవ నను కల్యాణీత్యాది. ఆయం భావః; త్వయైవాయం సంజీవీయ ఇతి చిరంతన ప్రసిద్ధిః; తథాపి; 'అనీదవాత్కన్ స్వధయా తదేక మి'తిశ్రుత్యాయ మథోఽవగమ్యతే; ఏకం జగతాం ప్రలీనత్వాదనహాయం అవాతం నిర్వాప్తి పారం తత్ పరం బ్రహ్మ స్వధయా త్వం సిద్ధిస్త్యం స్వధాస్వామేతి స్వధాశబ్దవాచ్యయా లక్ష్మ్యే అనీత్ అజీవదితి; ఏవం చాహం కథం వైదేకి జీవయామి త్వమేవ జీవయేతి. అత్ర మాం మందభాగినీ వ్యాహృత్యేత్యాద్యభ్య పరిత్రాయస్వేత్యంతేన సందర్శేణ శంకాత్రాసరూప ససంభ్రమ ఉక్తః;

౧. అహ్లాద ఆనందః; ఉచ్ఛ్వాసః శ్వాససంచారః తాత్పర్యం సహితం యథా తథా.

౨. ప్రత్యాగతం పునరాగతం; త్రయాణామపి లోకానాం రామమయజీవి తత్వాద్రామజీవనే తజ్జీవనమితి భావః. తదుక్తం. 'రామో రామో రామ ఇతి ప్రకానా మభవన్మథాః, రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం ప్రకాసితీతి;

† అత్ర; 'కత్రైవనియ (తాభవ) తోభవః' ఇతిపాతాంతరమ్.

రామః—హంత భోః కిమేతత్?

ప. ఆశ్చ్యోతనం ను హరిచందనపల్లవానాం?

నిష్పీడితేందుకరకందళబోనునేకః?

ఆతప్తజీవితపునః పరితర్పణో మే

సంజీవనాషధిరసోను హృది ప్రసీక్తః?

౧౧

ఆపిచ. స్పర్శః పురా పరిచితో నియతంసపవ

సంజీవనశ్చ మనసః పరితోషణశ్చ, †

సంతాపజాం సపది యః పరిహృత్యమూర్ఛా

మానందనేన జడతాం పున రాతనోతి.

౧౨

సీతా—(ససాధ్వసకరుణ మపచృత్య) ¹ (౧) ఎత్తిఅం ఎవ్వమేదాణిం
బహుదరం. నో²ఽస్తి.

రామః—(ఉపవిశ్య) (౨) నఖల్విదాసీం దేవ్యా వత్సలయా భవ్యప

సీతా—²హృది ౨. కింతిఆయ్యపుత్రోమంణిద్దిసది?

రామః—భవతు పశ్యామి.

ఛా. ¹ఏతావదేవమే ఇదాసీం బహుతరం.

ఛా. ²హస్త ౨. కిమిత్యార్థపుత్రో మాం నిర్దిశతి?

౧౧. ఆశ్చ్యోతనమితి. హరిచందనపల్లవానా మాశ్చ్యోతనం ను కల్పకతరు
కిసలయరసకరణకార్ద్రీ కరణం కిం? కందళజః అంకురజః.

౧౨. స్పర్శఇతి. సంజీవనశ్చ ప్రాణధారణహేతుభూతశ్చ; పరితోషణశ్చ
ఆహ్లాదజనకశ్చ; మూర్ఛాం ప్రజ్ఞాహన్యతాం; ఆనందనేన జడతాం ఆనందాధిక్యప్ర
యుక్త ప్రజ్ఞాహన్యతాం; ఆతనోతి సమంతా ద్విస్తారయతి.

౧. ఏతావదేవ మత్స్పర్శే పురాపరిచితత్వకథనమేవ; ఇదాసీం వియోగసమయే;

౨. వత్సలయా ప్రీతిమత్యా మదీయదోషం సహమానయా వా; అభ్యుపవనో²
ఽస్తి సంగతో²ఽస్తి; ఆత్ర ఇవైకసాలిసంధానాత్తకమధిజలం నామసంధ్యంగముక్తం;

† మనసః పరిమోహనశ్చ, ఇతి ప్రాచీనః పాతః; అయమేవయుక్తః; చతుర్థ
పరణేన తస్యైవోపపాదనాత్.

సీతా—¹ (౧) భరితమనే ఓసరమ్మదావ, మంపెక్కి అ అణబ్బణుణ్ణా
దేణ సంణిహాణేణ అహిఅందావ కుప్పిస్సది.

తమసా—అయి వత్తే భాగీరథీ ప్రసాదాద్వనదేవతానామస్య దృశ్యాపి
సంవృత్తా.

సీతా—² (౨) హుంఅత్తివదం.

రామః—నను ప్రియే జానకి?

సీతా—(ససాధ్యసగద్గదం.)³ (౩) అయ్యపుత్త అసరిసంఘవదం ఇమస్సపుత్తం
తస్స. (సాస్రం) అహవాకింతివజ్జమ ఈవి అజమ్మందరేమవి పుణో
అసంభావిదదుశ్శహదంసణస్సమం మందభామిణిం ఉద్దిసి అ
ఎవ్వం వచ్చశస్సవవ్వం వాదిణో అయ్యపుత్తస్స ఉవరింణిరణు
కోసాహవిస్సం, అహం ఏఅస్సహిఅ అంజాణామి మహవివసో.

రామః—(సర్వతోఽవలోక్యస నిర్వేదమ్) హా న కాచిదత్ర.

శా. ¹ భగవతి తమనే అపసరావ స్తావత్, మాం ప్రేక్ష్యానభ్యుజ్ఞాతేన సన్ని
ధానేనాధికం తావత్కోపిష్యతి.

శా. ² హుం అ స్త్యేతత్.

శా. ³ ఆర్యపుత్ర ఆనదృశంభర్వేతదస్య వృత్తాంతస్య. అగ్రవా కిమితి వజ్రమ
యావ జన్మాంతరేచ్ఛ్వే పునరసంభావిత దుర్లభదర్శనస్య మాం మందభాగినీ ముద్దిశ్యైవం
వత్సలస్యైవం వాదినఆర్యపుత్రస్యోపరి నిరనుక్రశాభవిష్యమి, అహమేతస్య హృద
యంజానామి మమాప్యేషః.

౧. అనభ్యుజ్ఞాతేన అనమమతేన సన్నిధానేన సమీపభీత్యా.

౨. హుమితి స్మరణే; ఏతత్ ప్రియే ఇత్యామంత్రణం;

౩. అస్య వృత్తాంతస్య పరిత్యాగరూపస్యోత్పత్తిః; వజ్రమయావ అత్యంతకా
లిన్యయుక్తేన; మందభాగినీ మముద్దిశ్య వత్సలస్య నిర్దోషత్వనిశ్చయతూర్వకం
మయి ప్రీతిమతః; నిరనుక్రశా నిర్దయా; అనుక్రశవదేన రామదశా మిహం దృష్ట్వా
ముక్తకంఠం మయా రోదితవ్యం తత్కిమేవం కఠినాభవమితివ్యజ్యతే; 'అనుక్రశ
తి ముక్తకంఠం రోదితి జనోఽనేనేత్యనుక్రశ' ఇత్యమరవాఖ్యా;

సీతా—¹(౧)భలవది ణిక్కాళణ పరిచ్చిణ్ణోవి ఏ అస్సణామ ఏవ్వం
విహేణదంసణేణ కెరిసీమేమీల అవణ్ణా?

తమసా—జానామి వత్సే.

౪. తటస్థం నై రాశ్యాదపిచ కలుషం విప్రియవశా
ద్వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్ యుడితి ఘటనాత్ స్తంభితమివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యాద్దయితకరుణై గాఢకరుణం
ద్రవీభూతం ప్రేక్షా తవ హృదయమస్మిన్ తుణభవ. ౧౩

భా. ¹భగవతి నిష్కారణ పరిత్యాగినోఽప్యేత్యన్య నామైవంవిధేన దర్శ
నేన కీదృశీ మే హృదయావస్థా?

౧. కీదృశీ మేహృదయావస్థా; ఆర్యపుత్రహిత్రాయస్య మమపుత్రక మిత్యా
రభ్య మమాప్యేషణ్యంలేన సందర్శేణ ప్రతిపాదితా మమ హృదయావస్థా కీదృశీ?
ఏతాదృశీలి వత్తం నశక్యేత్యర్థః.

౧౩. తటస్థమితి. తవ హృదయమస్మిన్ తుణే నైరాశ్యాత్తటస్థమివేత్యాది విభిన్న
వాక్యతయా యోజనా; నైరాశ్యాత్ ప్రత్యాశాయా అభావాత్ తటస్థం ప్రసాదకా
లుప్యోదిరహితం; ప్రియవశా తటస్థం పరిత్యాగ రూపాదప్రియార్థేతోః కలుషం
క్రోధయుక్తం; దీర్ఘేఽస్మిన్వియోగే ఆమరణాంతభావిత్యేన జ్ఞాతేఽస్మిన్విరహో యుడితి
ఘటనాత్ స్తంభితమివ విస్తయస్తిమితమివ; సౌజన్యా త్ప్రకృత్యా కల్యాణత్వాత్
ప్రసన్నం భవితవ్యతామసంధానేన నివృత్తకాలుష్యం; దయితకరుణై రామస్య దుః
ఖాత్తకావస్థావిశేషైః గాఢకరుణం పరదుఃఖదుఃఖత్వ రూపకరుణాసాంద్రం; ప్రేక్షా
ప్రణయేన ద్రవీభూతం విలీనం; అత్ర 'తటస్థం నైరాశ్యాది'త్యనేన తాన్యేవ చిరపరిచి
తాన్యక్షరాణీలి వాక్యాభిప్రేతా సీతావస్థా ప్రతిపాదితా; 'అపిచ కలుషం విప్రియవ
శాది'త్యనేనా సదృశంబల్యస్య వృత్తాంతస్యేత్యేత ద్వాక్యాభిమతావస్థా ప్రతిపాదితా;
'వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్'త్యనేన కం ప్రభాత చంద్రమండలేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా
ప్రతిపాదితా; కథమిత్యన్య విస్తయార్థకత్వాత్. 'ప్రసన్నం సౌజన్యాది'త్యనేన అభవా
కిమిలి వజ్రమయీవేత్యాదివాక్యప్రతిపాదితావస్థా దర్శితా; 'దయితకరుణై గాఢ
కరుణమి'త్యనేన హృద్భావం మందభాగినిం వ్యావృత్తేత్యాది వాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతి
పాదితా; 'ద్రవీభూతం ప్రేక్షే'త్యనేన ఉత్సుకయలి ఉత్కృతితం సిలేత్యాది వాక్య
ప్రతిపాదితావస్థా.

రామః—దేవి. ప. ప్రసాద ఇవ మూర్తస్తే స్పృశ స్నేహార్ద్రాశీతలః,
అద్యాప్యానందయతి మాం త్వం పునః క్వాసి నందిని! ౧౪

సీతా—(౧) ఏదేఖిదే అగాధమాణసదం సిదసణేహసంభారా ఆణందణీ
సందిణో ఘహామఆలయ్యపుత్తస్ససఖాబా, జాణంపచ్చువణణి
క్కాలణ పరిచ్చువణ సళ్ళిదోవిబహుమదోమే పమ్మలాహో.

రామః—(౨) అథవా. కుతః ప్రియతమా? నూనం సంకల్పభ్యాస పాట
వోపాదాన ఏష భ్రమో రామస్య.

(నేపథ్యే) ప్రమాదః ౨. 'సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైరి'త్యాదిపూ
ర్వార్ధం పత్యతే.

రామః—(సకసుణౌత్సుక్యం) కింతస్య. (పునర్నేపథ్యే.) 'వధ్వా సార్ధమి'
త్యుత్తరార్ధం పత్యతే.

సీతా—కోదాణిం అహిజాజ్జది ?

రామః—అః క్వాసా? దురాత్మా! యః ప్రియాయాః పుత్రకం వధూ
ద్వితీయ మభిభవతీత్యుత్తిష్ఠతి (ప్రవిశ్యసంభ్రాంతా వాసంతీ.)
కథం దేవో రఘునందనః?

చా. ¹ ఏతే ఖలు తే అగాధమానసదర్శితస్నేహసంభారా ఆనందనివ్యందినో
సుధామయా ఆర్యపుత్రస్య సల్లాపాః, యేహం ప్రత్యయేన నిమగ్నరణపరిత్యాగేన
శల్కితోఽపి బహుమతో మే జన్మలాభః.

చా. ² క ఇదానీ మభియుక్తే.

౧౪. ప్రసాదఇతి. స్నేహార్ద్రాశీతలః; స్నేహార్ద్రాశ్వాసా శీతలశ్చేతి విగ్రహః;
స్నేహహేతుకత్వాత్ స్నేహార్ద్రత్వం.

౧౫. ప్రత్యయేన విక్వానేన. శల్కితోఽపి శల్యవాక్ కృతోఽపి; శల్యశబ్దాత్త
దస్య సంజాతమితి సూత్రేణేతచ్. †

౨. సంకల్పభ్యాసస్య స్ఫుటిసంతానస్యపాటవం స్ఫుర్తిస్తదేవోపాదానం
కారణం యస్య స తథోక్తః; భ్రమః; సీతాస్ఫుప్తవతీత్యాకారకాన్యథా జ్ఞానమ్.

† ఇదం; శల్కితః శల్యవాక్ కృతః; ఇతి పూరోక్తార్థవివరణవిరుద్ధమ్; అతః
శల్యవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణి వీడ్వవద్భావా న్నకుపోలుః కర్తృణి క్తప్రత్యయే శల్కిత
ఇతి రూపమితి ప్రక్రియాయుక్తా.

సీతా—(విలోక్య) ¹కహం పి అ వహీ మే వాసంతీ?

వాసంతీ—జయతు ౨ దేవః.

రామః—(నిరూప్య) కథం దేవ్యాః ప్రియసఖి వాసంతీ?

వాసంతీ—(౧) దేవ త్వర్యతామ్ ౨ ఇతో జటాయుశిఖరస్య దక్షిణేన
సీతాతీర్థేన గోదావరీమవతీర్య సంభావయతు దేవ్యాః పుత్రకం
దేవః.

సీతా—³హీతాద జడాఉసుణ్ణంతు ఏవిణాశమం జజటాణం.

రామః—(౨)అహహ హృదయమర్తావిధః ఖల్వమీ కథోద్ఘాతాః.

వాసంతీ—ఇతఇతో దేవః.

సీతా—⁴భలవదితమసేసచ్చం వణదేవదావిమంజవేక్షది.

తమసా—(౩)అయి వత్సే సర్వదేవతాభ్యః ప్రకృష్టమైశ్వర్యం భగవ
త్యా మందాకిన్యాః తత్కిమిత్యాశంకసే?

సీతా—⁵తదోఅణుసరమ్మ. (పరిక్రమతః)

రామః—భగవతి గోదావరి! నమస్తే.

వాసంతీ—దేవ! మోదస్య విజయినా వధూద్వితీయేన దేవ్యాః పుత్ర
కేణ.

రామః—విజయితా మాయుష్షాః.

సీతా—⁶అమ్మ హేవరీసోసోసంపుత్రో.

ఛా. ¹కథం ప్రియసఖి మే వాసంతీ?

ఛా. ²హీతాత జటాయో! శూన్యం త్వయా వినేదం జనస్థానం.

ఛా. ³భగవతి తమసే సత్యం వనదేవతాపి మాం న వశ్యతి.

ఛా. ⁴తదోఽనుసరావః.

ఛా. ⁵అశ్చర్యమిదృశస్యసంపుత్రః.

౧. సీతాతీర్థేన తన్నామ్నాఽవతరణమార్గేణ;

౨. హృదయమర్తాణి విధ్యంతీతి విగ్రహః † కథోద్ఘాతాః పురాపుత్రోపన్యాసాః.

౩. ప్రకృష్టముత్కృష్టం; అత్ర ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధానరూపా ఉదాహృతిరుక్తా.

† నహివృత్తిత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘ ఇతి శేషః.

రామః—హం దేవి దిష్ట్యా వర్ధనే.

౪. యేనోద్గచ్ఛన్బిసకిసలయస్నిగ్ధదంతాంకురేణ

వ్యాకృష్టస్తే సుతనులవలీప్లవగి కర్ణపూరాత్,

సోఽయంపుత్రస్తవ మదముచాం వారణానాం విజేతా

యత్కుల్యాణం వయసి తరుణే భాజనం తస్య జాతః. ౧౫

సీతా—¹అవిజుత్తో దాణిందీహాడోఽథమా ఏసోమ్మదం సణావవహూవ హోదు.

రామః—సఖి వాసంతి పశ్య కాంతానువృత్తిచాతుర్యమపి శిక్షితం వత్సేన.

౪. లీలాఞ్ఞాతమృణాళ కాండకబళచ్ఛేదేషు సంపాదితాః

పుష్పృత్పుష్కరవాసితస్య పయసో గంధూషసంక్రాంతయః,

నేకశీకరిణా కరేణ విహితః కామం విరామేపున

ర్యతేన్న హదన రాళనాళనలినీపత్రాతపత్రం ధృతమ్. ౧౬

సీతా—²భావఇత్యమనేఅయందావవరిసో దేవుణణముణామికుసళవావ త్రివణకాళేణకేరిసాసంపు త్త? త్రి.

ఛా. ¹అవియు క్షణదాసిం దీర్ఘాయురనయా సౌమ్యదర్శనయా వధ్వా భవతు.

ఛా. ²భగవతి తమనే! అయం తావదీదృశః, తౌ పున ర్నజానామికుశలవౌ ఏతావతాకాలేన కీదృశా సంవృత్తా? వితి.

౧౫. యేనేతి. తరుణే వయసి యత్కుల్యాణం అంగనాపరివ్వంగరూపం మంగళం తస్య భాజనం పాత్రం జాతః.

౧౬. లీలేతి. లీలయాఉత్థాతా ఉద్భృతామృణాళకాండానివ కలహాః గ్రాసాః తేషాం ఛేదేషు అవసానేషు; పుష్పద్భిః వికసద్భిః పుష్కరైః పద్జైః వాసితస్య సురభి తస్య పయసో జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః గంధూషసంక్రమణాని సంపాదితాః నిర్వ్యాధాః; (ఆధవా; పుష్పృతి ఉపచయవతి పుష్కరే తుండాగ్రే వాసితస్య సంజా తవాసస్య పయసః జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః లీలాఞ్ఞాతమృణాళకాండరూపక బహిర్గఢండేషు; అధికరణే నత్తమీ; సంపాదితా నిర్వ్యాధాః; తత్ర హి అంతశ్చ ద్రాణి భూయాంసీతిభావః; అనరాళం అవక్రం.

తమసా—యాదృశోఽయం తాదృశౌ తావపి

సీతా—¹పరీసీలహంమందభామిణీ, జావణకేవళంజీసహోఅయ్యపుత్ర
విరహోవి.

తమసా—భవితవ్యతేయ మీదృశీ.

సీతా—(౧)²కింవామపవసూదావ, జావమహతారిసంవిపుత్తృణం ఇసి
విరళకుందధవళదసణజ్జళంసులోఅణం అణుబద్ధకాలీహసిదంజి
చ్చుజ్జళంముహపుందరి అజాలళంఅళంణపరిచుంబిలంఅయ్యపుత్రేణ.

తమసా—(౨)అస్తు దేవతాప్రసాదాత్.

సీతా—(౩)³భలవదితమసేవదేణ అపచ్చసమ్మరణేణపణ్ణుదత్తణీతాణంఅ
పిదుణోనంజిహోణేణఖణమేత్తసంసారిణిమ్మిసంపుత్తా.

తమసా—(౪)కిమతోచ్యతే? ప్రసవః ఖలు ప్రకర్షపర్యంతః స్నేహస్య,
పరం చైతదన్యోన్యసంక్లేషణం పితోః.

ప. అంతఃకరణతత్త్వస్య దంపత్యో స్నేహసంశ్రయాత్,

ఛా. ¹తాదృశ్యహం మందభాగినీ, యస్యా న కేవలం నిస్సహ ఆగ్యపుత్ర విర
హః; కింతు పుత్రవిరహోఽపి.

ఛా. ²కింవా మయా ప్రసూతయా? యస్యా మమ తాదృశమపి పుత్రకాణా
మిషద్విరళకుందధవళదశనోజ్జ్వలం సులూచన మనుబద్ధకాలీహసికం నిర్మోజ్జ్వలం
ముఖపుండరీకయుగళమలం నపరిచుంబితమార్గపుత్రేణ.

ఛా. ³భగవతి తమసే! ఏలేనావత్యసంస్తరణేన ప్రస్తుతస్తనీ తయోశ్చ పితృస్య
స్నిధానేన క్షణమాత్రసంసారిణిమ్మిసంపుత్తా.

౧. అనుబద్ధకాలీహసికం ఉత్పన్నసూక్ష్మమధురాస్ఫుటధ్వనియంతస్థితం;
అలం పర్యాప్తం.

౨. దేవతాప్రసాదాత్ దేవతానుగ్రహాత్.

౩. క్షణమాత్రసంసారిణీ క్షణమాత్రకుటుంబినీ.

౪. పర్యంతః పరాకోటిః; అన్యోన్యసంక్లేషణం అన్యోన్యవినిభావహేతు
భూతం; ఏతదితి సామాన్యే నపుంసకం; తదుభయమప్యాహ—

౧౭. అంతఃకరణతత్త్వస్యేతి. దంపత్యోర్భారాయాపత్యోః అంతఃకరణతత్త్వస్య
హృదయవస్తునః స్నేహసంశ్రయాత్, స్నేహః ప్రీతిః, సంశ్రయస్యమ్యక్ శ్రయణం

ఆనందగ్రంథిరేకోఽయ మపత్యమితి పత్యతే.

౧౭

వాసస్తీ—ఇతోఽపిదేవఃపశ్యతు.

ప. అనుదివసమవర్థయ త్ప్రియా తే
యమచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హమ్,
మణిమకుటఞ్చవోచ్ఛిఖః కదంబే
నదతి స ఏవపథూసఖ శ్శిఖండి.

౧౮

సీతా—(సకాతుకస్నేహః స్రం). ¹ఏసోసో.

రామః—మోదస్వ వత్స॥ వయ మద్య వర్ధామహే.

ప. భ్రమిషు కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షుః
ప్రచలితచటులభూతాండవై ర్నర్తయంత్యా,

ఛా. ¹ఏష సః.

అవిక్షేపఞ్చలి యావత్, స్నేహశ్చ సంశ్రయశ్చేతి సమాహరద్వంద్వః; తస్మాన్నిమిత్తా
దిత్యర్థః; అన్నాద్వసతీత్యత్ర యథాన్నఫలకో వాస ఞ్చి బోధస్తద్వదత్రాపి స్నేహసం
శ్రయఫలక ఆనందగ్రంథిరితి బోధః; ఏకః ముఖ్యః; ఏలేన దాంపత్యాపేక్షయాతైల
క్షణ్యం సూచ్యతే; తథావిధానందగ్రంథి రానందమయగ్రంథిః ఆనందపదేన గ్రం
థ్యంతరవ్యావృత్తిః; అపత్యమితి పత్యతే పరిభాష్యతే; పరిభాషాచేహ యోగరూపిః;
తత్ర నపతితో న విల్లివ్యతో దంపతీ అనేనేత్యయం యోగాగ్ధో వివక్షితః.

౧౮. అనుదివసమితి. ఆచిరనిర్గతముగ్ధలోల బర్హం ప్రత్యగ్రోత్సన్నసుందరచల
త్పింఢం యమవర్థయత్ సవిష శిఖండి వధూసఖస్య కదమ్బేవృక్షే మణిమకుటఞ్చవ,
అనుత్రావ్యా పృథుకృత్యాన్నానా వర్ణ త్యాచ్చ రత్నమయశీరీటాదృశ్యమ్; నదతి
శేకాం కరోతి.

౧౯. భ్రమిష్యితి. మండలం యథా తథా ఆవృత్తిః మండలావృత్తిః; పుటే
అంతఃపుటాంతః పుటాంతః మండలావృత్తిః పుటాంతర్తండలావృత్తిః భ్రమిషు భ్రమ
శేష మయూరస్య మండలాకారనాట్యచారేష్యితి యావత్; కృతా రచితా పుటాం
తర్తండలావృత్తిర్యయో ర్నభోక్తే చక్షుషీ యేష తథోక్తాని కృతపుటాంతర్తండలావృ
త్తిచక్షూంషి, ప్రచలితయోః చటులయో స్సుందరయోః భ్రువో స్తాండవాని నర్త
గాని కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షూంషి చ తాని ప్రచలితచటులభూతాండవాని
శ్చలి విగ్రహః తైః; తదుక్తం ఘనకవినా; 'కించాధస్తాదుపరిచనయంత్యానతో న్నిద్ర

కరకిసలయతాఽశ్చై ద్దుగ్ధయా నర్తమానం
సుతమివ మనసా త్వాం వత్సలే న స్మరామి.

౧౯

(౧) హంతరిర్యంచోఽపి పరిచయశునుబంధతే.

ప. కలిపయకుసుమోద్గమః కదంబః

ప్రియతమయా పరివర్ధితోయ ఆసీత్,
సీతా—(నిశ్విస్య సాస్రమ్).¹సుట్టు పచ్చహిజాణీఅదిఅయ్యవు త్తేణ.

రామః—స్వరతి గిరిమయూర ఏష జీవాః

స్వజన ఇవాత్రయతః ప్రమోదమేతి.

౨౦

వాసస్తీ—అత్రతావదాననపరిగ్రహం కరోతు దేవః ఏతత్తు దేవస్యా
శ్రమపదం.

ప. (నీరంద్రబాల)(ఏతత్తదేవ)కదలీవనమధ్యవర్తి

కాంతాసఖస్య శయనీయశిలాతలం తే,

అత్రస్థితా తృణమదాద్వనగోచరేభ్య

స్సీతా తతో వారిణకై ర్న విముచ్యతేన్న్య.

౨౧

రామః—ఇదమశక్యం ద్రష్టుమిత్యన్యతో రుదన్ను పనిశతి.

సీతా—(3)సహివాసంతి! కింతుఏకదంఅయ్యవు త్తస్సమహిషదందంసయం

తీవ, హద్ధి౨, సోఏవ్వఅయ్యవుత్తో, తంఏవ్వపంచవజీవణం. సా

ఛా. ¹సుప్తప్రత్యభిజ్ఞాయతేఆర్యపుత్రేణ.

ఛా. ²సఖివాసంతికిం త్వయా కృతమార్యపుత్రస్య? మమాప్యేతద్దర్శయంత్యా
హంతానవివార్యపుత్రః, తదేవ పంచవజీవనమ్, నైవ ప్రియసఖి వాసంతీ, తవీవ వివి

వత్త్వాచక్రాకారం భ్రమయతి ముహూర్విశ్వమాపర్తయం తీ'లి; కరకిసలయతాఽశ్చై కరసం
ఘట్టనజాతతాళధ్వనిభిః; జాలిభేదాభిప్రాయకంబహువచనమ్; తాశ్చ మిత్రాదయో
గ్రాహ్యః.

౧. అనుబంధతే అనుసరంతి.

౨౦. కలిపయేతి. కలిపయకుసుమానా ముద్గమాయస్మిన్నితి విగ్రహః.

ఏష గిరిమయూరః గిరిప్రియో మయూరః శాకపార్థివవల్; గిరేః ప్రియ
త్వమున్నతత్వనిరుపక్షపత్వాదినా; అత్రఆస్తిక్ ప్రియతమాపరివర్ధితకదంబవృక్షే.

స్వజనే ఇవ స్వబంధువిషయఇవ యతః యస్తాల్ కారణాల్ ప్రమోదం ప్రీతిం
ప్రాప్నోతి; తస్మాదేవజీవ్యా స్వరతి సీతాం స్వరతీత్యర్థః.

౩. జాతనిర్విశేషః సుతనిర్విశేషః పరివృత్తః విపర్యస్తః.

ఏవ్యతిలసహీవాసంతీ, తేఏవ్యవివిహవీసంభస్థాగోతవరీకాణ
 ణుద్దేసా, తేఏవ్యజాదణివిసేసామలపక్షిపాలవాఅ, మహాపుణ
 మంభామిణీదీసంతంవిసవ్వంపదంభి, ఏరిసోజీవలోటపరివ్రుత్తే.
 వాసస్తీ—(అపవార్య). సఖ సీతే కథం న పశ్యసి రామభద్రస్యా
 వస్తామ్?

ప. నవకిసలయస్మిగ్ధై రంగై ర్దదన్నయనోత్సవం

సతతమపి న స్వేచ్ఛాదృశ్యో నవోనవ ఏవ యః,

వికలకరణః పాండుచ్ఛాయ శ్శుచా పరిదుర్బలః

కథమపి స ఇత్యున్నేతవ్య స్తథాపి దృశ్యో ప్రియః. ౨౧

సీతా—¹పేక్షామిసహిక్వామి.

తమసా—పుత్రి పశ్యప్రియం భూయః.

సీతా—(౧) ²హాదేవ్యవసోమఏవిణాఅహంవివదేణవిణత్తికేణసంభావిదం
 అసీ. తాముహుత్తంవిజమ్మంతరాదోవిలతుశ్శగ్ధదంసణం బాహ
 సళిళందరేసుపేక్షామిదావవచ్చళంఅయ్యపుత్తం.

ధవిస్తంభసాక్షిణో గోదావరీకాననోద్దేశాః, తవీవ జాతనిర్విశేషా మృగపక్షిపాద
 పాశ్వ, మమ పునర్నందభాగ్యాయా దృశ్యమానమపి సర్వమేతన్నాస్తి, ఈదృశోజీవతా
 కః పరివృత్తః.

ధా. ¹ప్రేక్షే సఖ ప్రేక్షే.

ధా. ²హాదేవ ఏవ మయా విచా అహమప్యేతేన వివేతి కేన సంభావిత
 మాసీత్, తస్మాన్మహూర్తమపి జన్మాంతరాదివ యదృచ్ఛాల్బద్ధదర్శనం బాష్పసలిలాంత
 రేషు పశ్యామి తావ ద్వత్సలమార్గపుత్రమ్.

౨౧. నవేతి. వికలకరణః శూన్యచక్షురాదికరణః; శుచా దుఃఖేన పరిదుర్బలః
 స్వధారణేఽవ్యసమర్థః. బలం హి ధారణసామర్థ్యం; ఉన్నేతవ్యః అనుమేయః తథాపి
 దృశ్యో ప్రియః అనుపహతలావణ్యకత్వాదితి భావః.

౧. కేన సంభావితమాసీత్; కేన హేతునా సంభావితం ఉత్పాదితం; త్వ
 యేతి శేషః; యదృచ్ఛాశబ్దస్య తుశ్శగ్గేతిదేనీయోనిపాతః; తుశ్శగ్గలబ్ధదరణం యదృచ్ఛ
 యాలబ్ధదర్శనమితి వ్యాఖ్యాతారః.

తమనా—(సన్నేహాస్రం పరివృజ్య.)

ప. విలులితమతిపూరై రాబ్బమ్మామానందశోక

ప్రభవమవసృజంతీపత్తులోత్తానదీర్ఘా,

న్నపయతి హృదయేశం న్నేహనివ్యందినీ తే

ధవళమధురముగ్ధాదుగ్ధకుల్లేవ దృష్టిః.

౨౨

వాసస్తీ—ప. దదతు తరవః పుష్పై ర్ఘ్నం ఫలైశ్చ మధుశ్చ్యుత

స్ఫుటితకమలామోదస్త్రాయాః ప్రయాంతు వనానిలాః,

కలమవిరళం రజ్యత్కంఠాః క్వణంతు శకుంతయః

పునరిదమయం దేవోరామ స్వయం వన మాగతః.

౨౩

రామః—ఏహిసఖివాసంతి! నన్వితస్థీయతామ్.

౨౨. విలులితమతి. అతిపూరైరతిశయతస్రోతోభిః విలుళితం వికీర్ణం ఆనందశోక ప్రభవం ఆనందశోక హేతుకం బాష్పం ఆశ్రు ఆవసృజంతీ పాతయస్తీ, పత్తుళా చ సా ఉత్తానా చ సా చ సాదీర్ఘ్యాచేతి విగ్రహే విశేషణసమాసః; ఉత్తానా విపులా; న్నేహ స్య అనురాగస్య నివ్యందితోస్త్యామస్తీతివిగ్రహః; అత ఇనితనావిత ఇనిః; దుగ్ధకుల్లేవ సుధామయకృత్రిమాల్పసరిదివ స్నపయతి స్నాతం కరోతి; ఆదంతత్వాత్పుగాగమే మిత్వా ధృస్యః.

౨౩. మధుని మకరందాన్ శోఛ్యంతి తరంతీతి విగ్రహః; 'శ్చ్యుతిర్తరణ' ఇత్యస్తాత్కర్తరి క్షిప్రత్యయః. యద్వా మధుభి ర్మకరందైశోఛంతి ఆదీర్ఘ్యం తీతి విగ్రహః; 'స్పృహోనేచన' ఇత్యస్తాత్కర్తృత్వం; ఇదం చ వనానిలానాం విశేషణం; తృతీయాంతహతే ఫలవిశేషణం పుష్పవిశేషణం వా; 'చ్యుచ్యవనే' † ఇత్యస్తాద్భావేక్త ప్రత్యయే మధునాం చ్యవనం యేభ్యఇతి పుష్పవత్తే; ఫలవత్తే కర్తృణిక్త ప్రత్యయేన మధుభిశ్చ్యుతైరితి తృతీయాంతత్వము; పుష్పరసమృద్ధా తాత్పర్యం; తదేవం పక్షత్రయే ఆద్యః శకారచకారయకారైర్మత్తః పాతః ద్వివీయశ్శకారచకారా భ్యాం యుక్తః; తృతీయస్తు చకారయకారాభ్యామితి వివేకః. రజ్యత్కంఠాః రగ యుక్తకంఠాః; క్వణంతు గీతభేదేన శబ్దం కుర్వంతు; అతఏవ మాజంత్యితి నోక్తం.

† నాయం ధాతుః ధాతుపాతే దృశ్యతే; క్తిప్త, 'చ్యుజ్గతావతి' భావాదిశో ధాతు ర్శోధ్యః.

వాస స్తీ—(ఉపవిశ్యసాస్రం మహారాజ అపి కుశలం కుమారలక్షణస్య?)

రామః—(౧) (ఆశ్రుతిమభినీయ.)

ప. కరకమలవిలీచైరంబునీవారశమై

స్తరుశకునికురంగాన్తైధిలీయా న పుష్కత్,

భవతి మమ వికారస్తేషు దృష్టేషు కోఽపి

ద్రవ ఇవ హృదయస్య ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః †

౨౪

వాస స్తీ—మహారాజ నను పృచ్ఛామి కుశలం కుమారలక్షణస్య?

రామః—(౨) (ఆత్మగతం) అయే మహారాజేతి నిష్ప్రణయమామంత్రణ

పదం, సౌమిత్రిమాత్రకే బాష్పస్థలితాక్షరః కుశలప్రశ్నః, తథా

మన్యే విదితసీతావృత్తాంతేయమితి. (ప్రకాశం) ఆం, కుశలం

కుమారలక్షణస్య.

వాస స్తీ—రుదతీ అయి దేవకిమితి పరం దారుణః ఖల్వసి?

సీతా—¹సహివాసంతికి సతుమంపవ్వం నాదిణి! పూతరుహోః ఖుసవ్వస్స

అయ్యవృత్తో వినోదో మహాపుణని అసహీవ.

ఛా. ¹సఖ వాసంతి! కస్తాత్వమేవంవాదిసి? పూర్వార్హః ఖలు సర్వస్యార్థ
పుత్రః విశేషతో మమ పుత్రః ప్రియసఖ్యాః.

౧. ఆశ్రుతిం ఆకర్షణాభావం;

౨౪. కరేతి. కరకమలేన విలీచైః దత్తైః అంబునీవారశమైః సీవారో ధాన్యవి
శేషః; శవ్పం బాలత్పణం; తైరపుష్కల్ అవర్ధయత్; ఆత్రాంబునా అయాక్ అంబు
నీవారాభ్యాం శకునిక్ అంబునీవారశమైః కురంగానితి వివేకః; తేషు దృష్టేషు
సత్సు ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః ప్రసరేనోత్పత్తియోగ్యోద్రవ ఇవ కోఽపి వికారో
మమ హృదయస్య భవతి ఉత్పద్యతే.

౨. అమంత్రణపదం సంబోధనశబ్దః; ఆం కుశలమితి; ఆమిత్యంగీకారే.

† అత్ర ప్రస్తరోద్భేదయోగ్య ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; ప్రస్తరస్య పాశుణస్యో
ద్భేదే దలనీ యోగ్యః; మమ వికారశ్రవణే ప్రస్తారోఽపి దలతీత్యర్థః; అసిగ్రావారో
దితీతి పద్మస్సహశ్వాతిశయప్రతిపాదనపరమిదమ్.

వాసంతీ—ప. త్వంజీవితం త్వమసి మే హృదయం ద్వితీయం
 త్వం కౌముదీ నయనయోరవృతం త్వమంగే,
 ఇత్యాదిభిః ప్రియశ్చై రనురుధ్యముగ్ధాం
 తామేవ, (ఇతి ముహ్యతి).

తమసా—(౧) స్థానే వాక్యనివృత్తి ర్లోహశ్చ.

వాసంతీ—(౨) శాంత మథవా కిమతఃపరేణ ?

౨౨

రామః—సమాశ్వాసిహి౨.

వాసంతీ—(సమాశ్వాస్య) తత్క్రిమిదమకార్యమనుష్ఠితం దేవేన ?

సీతా—సఖి వాసంతి! విరమ౨.

రామః—లోకో న మృష్యతీతి.

౨౨. త్వమితి. త్వం జీవితం ప్రాణాః; త్వం మే ద్వితీయం హృదయమసి; త్వం
 నయనయోః కౌముదీ తద్వదానందినీ; 'కౌ మోదంతే జనా యస్తాల్లేనేయం కౌముదీమ
 లే'తి కౌముదీపదనిరుక్తే; త్వమంగే విషయే అమృతం పీయూషం తద్వజ్జరాప్రతిబం
 ధేన నిత్యయావనావహేత్యర్థః; అత్ర ప్రాణాః ప్రాణావీపహృదయం హృదయమేవ;
 కౌముదీ కౌముద్యేవ; అమృత మమృతమేవ; త్వం తు ప్రాణాహృదయం కౌముగ్యమృ
 తమిత్యేకత్వర్వమితి ప్రాణాద్యపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి సూచ్యతే; దేవతాయా స్వ
 స్వాపి జ్ఞాతుం వత్తుం చాశక్యత్వాదాహ-ఇత్యాదిభిః. ప్రియాణాం ప్రియవచనానాం
 శత్రైః; ఆనంత్యవాచ్యయం శతశబ్దః; 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్య వాచకమి'
 త్యుక్తే; ముగ్ధాః; ఉదయద్యౌవనాముగ్ధేతి లక్షణలక్షితం సుందరీ; త్వక్క్రియమ
 జానతీమితి వార్థః; అనురుధ్య అనునీయ; తామేవ త్రారోక్తానునయవిషయభూ
 తామేవ; అత్ర కథం త్యక్తవానసీతి కథం నాశితవానసీతి వా వాక్యశేషస్య దుఃఖాతి
 శయన వత్తుమశక్యతయా ప్రకరణాద్యనుగ్రహేణార్థాధ్యాహరవాచే వివక్షితార్థలాభ
 సంభవాత్ శబ్దాధ్యాహరవాచే సులభత్వాత్ ప్రయోగహేతుభూతతత్త్వనిరణేన
 మూర్ఛితృప్తేశ్చ ప్రయోగ ఇతిబోధ్యమ్; అతఏవాహ—ఇతి ముహ్యతీతి.

౧. స్థానే ఖలు వాక్యనివృత్తిర్లోహశ్చ. వాక్యనివృత్తిః వాక్యసమాప్తిః మో
 హోమూర్ఖా ఉభయమపున్తరీత్యా యుక్తమేవేత్యర్థః.

౨. అధవా శాంతం. అధవేతి పూర్వోక్తాక్షేపే; శాంతం తాన్మమపాలభ్యాం;
 అతః పరేణ కిం అతిక్రంతత్వాదితి భావః.

వాసంతీ—తత్కస్య హేతోః?

రామః—సవ జానాతి కిమపి.

తమసా—(చి రామ) (ఉచితఉ) పాలంభః.

వాసంతీ—ప. అయి కఠోరయశఃకిల తే ప్రియం

కిమయశోనను ఘోరమతః పరం?

కిమభవద్విపినే హరిణీదృశః

కథయ నాథకథం బతమన్యసే?

౨౩

సీతా—¹సహివాసంతితుమంపవ్వదారుణాకంఠోరాళి, జావవ్వంవిలపం
తీపరుదంతంలావేసి.

తమసా—ప్రణయ ఏవంవ్యాహరతి శోకశ్చ.

రామః—సఖి కిమత్ర మంతవ్యం?

ప. త్రస్తైకహాయనకురంగవిలోలదృష్టే
స్తస్యాః పరిస్ఫురిత గర్భభరాలసాయాః,
జ్యోత్స్నామయీవ మృదుబాలమృణాళకల్పా
క్రవ్యాద్భిరంగలతికా నియతం విలుప్తా.

౨౪-౨౫

సీతా—(౧)²ధరామిఅయ్యపుత్తపసా.

రామః—హా ప్రియే జానకి క్వాసి?

సీతా—(౨)³హద్ధిఅల్లోవిఅయ్యపుత్తోవిపముక్కకంఠంపరుణ్ణో.

ధా. ¹సఖి వాసంతి! త్వమేవ దారుణా కఠోరా చ, యా ఏవం విలపంతీ
ప్రరుదంతం ప్రలాపయసి.

ధా. ²ధరామ్యర్థపుత్రైషా.

ధా. ³హంత౨, అన్యథావ్యభుక్తోఽసి ప్రముక్తకంఠం ప్రరుదితః.

౨౩-౨౪. జ్యోత్స్నామయీవ జ్యోత్స్నావికృతిప స్థితా; క్రవ్యాద్భిః
వ్యాఘ్రాదిభిః; విలుప్తానాశితేతి భావః; నియతమితి సంభావనాయాం.

అత్ర ప్రకరణే ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం కార్యసంభవమూపాప్రాప్త్యాశా
ప్రతిపాదితా;

౧. ధరామి సప్రాణాస్తి;

౨. అన్యథావ కృష్ణగర్భావ.

తమసా—సాంప్రతికమేవైతత్, కర్తవ్యానిఖలు దుఃఖితై ర్దుఃఖానిర్వ
ప. పూరోత్పిడే తటాకస్య పరివాహః ప్రతిక్రియా, [రణాని.

శోకక్షోభే చ హృదయం ప్రలాపై రేవ ధార్యతే. ౨౫

(౧) విశేషతో రామభద్రస్య, యస్య బహుప్రకారకష్టో జీవలోకః.

ప. ఇదం విశ్వం పాల్యం విధవవభియుక్తేన మనసా

ప్రియాశోకో జీవం కుసుమమివ ఘర్తో గ్లపయతి,

స్వయం కృత్వా త్యాగంవిలపనవిరోదోఽస్య సులభ

స్తదద్యాప్యచ్చాప్సో భవతి నను లాభోహి రుదితం. ౨౬

రామః—కష్టం భోః కష్టం.

ప. దశతి హృదయం గాఢో(తృంతం) (దేవగం) ద్విధాతునభిద్యతే

వహతి వికలః కాయో మోహం నముంచతి చేతనాం,

జ్వలయతి తనూమంతర్దాహః కరోతి సభస్త్వనా

త్ప్రిహరతి విధిర్త్వ ర్త్తచ్ఛేదీ న కృంతతి జీవితం. ౨౭

ఏవం చ హే భగవంతః పారజానపదాః.

ప. న కిల భవతాం దేవ్యాస్థానం గృహేభిషతంతత

స్తృణమివ వనే శూన్యే త్యక్తానచాన్యనుశోచితా,

చిరపరిచితాస్తేతే భావా సథా ద్రవయంతిమా

మిదమశరణైరద్యాస్థాభిః ప్రసీదత రుద్యతే. ౨౮

౨౫. పూరోతి. పూరోత్పిడేస్తోభూయస్త్యై పరివాహః జలనిస్సారణం ప్రతి

క్రియా ప్రతీకారశ్చికిత్సా; శోకక్షోభే శోకాధిక్య ప్రయుక్తప్రకృతివిపర్యాసే
ప్రలాపైరేవ పరిదేవనైరేవ.

౧. బహుప్రకారాణి బహువిధాని కష్టాని దుఃఖాని యస్మింస్తథోక్తః.

౨౬. ఇదమితి. అభియుక్తేన శతృరేణ; విధివత్ యథాకాస్త్రం; విలపనంచాసౌ
విరోదశ్చేతి విగ్రహః; ఉచ్చాప్సః ప్రాణధారణం.

౨౭. దలతీతి. దశతి స్ఫుటతి. ద్విధానభిద్యతే పృథగ్గ్రహణయోగ్యశకల
స్వయం న భవతీత్యర్థః; నకృంతతి న చ్ఛినత్తి.

౨౮. నేతి. దేవ్యా స్థితాయాః గృహే స్థానం స్థితిః; నచాప్యనుశోతాతి
త్యాగ మేతుకశోకోఽసి నకృత ఇత్యర్థః; భావాః పదార్థాః కథా ద్రవయంతి
చా మగోచరం యథా కథా విలాపయంతి; పరిభ్రమయంతీత్యపి పాఠః; రుద్యతే
దనం క్రియతే; భావో లబ్ధిః; ప్రసీదత ప్రసాదం కురుత; ఇదమితి విభక్తిప్రకారా

తమసా—(స్వగతం) (౧) అతిగంభీరమారూఢం మమ్యుభరస్య.

వాసంతీ—(౨) దేవ అతిక్రాంతే ధైర్య మవలంబ్యతాం.

రామః—సఖి కిముచ్యతే ధైర్య మితి.

ప. దేవ్యా శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః,

ప్రణప్తమివ (లుప్తం సీతేతి) నామాపి నచ రామో నజీవతి. ౨౯

సీతా—'మోహిదావిలపదేహిం అయ్యపుత్తవలగేహిం.

తమసా—ఏవం వత్సే

ప. నైతాః ప్రియతమావాచ స్నేహార్థా శ్శోకదారుణాః,

ఏతా స్తామధునోదారా శ్శోకంతి సవిషా స్త్వయి. 3౦

రామః—అపి ఖలు మయా.

ప. యథా తిరశ్చీనమలాతశల్యం ప్రత్యుత్తమంతస్సవిషశ్చదంశః,

తథైవ తీవ్రో మృది శోకశంకు ర్మర్తాణి కృంతన్నపి కిం నసోధః?

భా. 'మోహితైవైతై రార్యపుత్ర వచనైః.

పకమవ్యయం అత ఇత్యర్థం; ఇదం అన్తాద్దేవోః ప్రియాశోకవికలచిత్రత్వాదిత్యర్థః; ఇదం ప్రతి ఉక్తమేతత్సర్వముద్దిశ్యేతి వార్థః.

౧. మమ్యుభరస్య ఆరూఢ మవిమర్శణం; అతిగంభీరమరిగూఢం;

౨. అవలంబ్యతా మశ్రీయతాం; త్వయేతి శేషః.

౨౯. దేవ్యేతి. ద్వాదశానాం పూరణః; తస్య పూరణే డట్; పరివత్సరః సంవత్సరః; రామో నజీవతీతి న, జీవత్యేవేత్యర్థః; జీవనభావో నన్యాయ్య ఇతి వ్యజ్యతే,

3౦. నైతా ఇతి. ప్రియతమాః ఇష్టతమాః స్నేహార్థా అమరాగతీతలాః శోక దారుణాః దుఃఖేన రూఢాః ఏతాః వాచో న; కింతు తా ఏతా స్సవిషా మధునో భారాశ్శోకంతి స్తవంతి; అత్రాపన్నవాలంకారః.

3౧. యథేతి. తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం ప్రత్యుత్తం నిభాతం అలాతశల్యం ఉల్కామయలాహకిలాద్యగ్రంథస్తామఃకిలాద్యగ్రమిత్యర్థః; సవిషదంశశ్చ యథా తీవ్రః తథైవ తీవ్రో మర్తాణి మృదయాదీని కృంతన్నపి ఛిందన్ సన్నపి మృది శోక శంకుః దుఃఖాత్తకకీలః నసోధః కిం నవ్యవహ్యతకిం; సహతేః కర్తృణిక్తః; సహివ హారివోక్త్యం.

సీతా— (౧) 'ఎవ్వంమందభామిణీ అహంపుణోపుణోవి ఆఆసఆరిణీ
అయ్యపు త్రస్స.

రామః—(౨) ఏవ మతిగూఢస్తస్మి తాంతఃకరణస్యాపి మమ సంస్తుత
త త్తద్వస్తు వర్గదర్శనాదద్యాయమావేగః, తథాహి.

ప. వేలోల్లోలక్షుభితకరుణో జ్ఞప్తస్థానస్తమ్భనార్థం
యో యో యత్నైః కథమపి సమాధీయతే ఫీ తంత మంతః,
భిత్వా భిత్వా ప్రసరతి బలాత్కృపి చేతోవికార
స్తోయస్యేవాప్రతిహతరయస్సై స్సకతం సేతుమోఘః. 3౨

సీతా—(౩) 'అయ్యపు త్రస్సవదేణ దుర్వారదానకారంభేణ దూహ
సంభోహేణ పరిమునీలణిఅదూహం పుగభిమే హిఅలం.

ఛా. 1. ఏవం మందభాగిన్యహం పునః పున రప్యాయాసకారణ్యార్థపుత్రస్య.

ఛా. 2. ఆర్యపుత్రస్య ఏతేన దుర్వారదానకారంభేణ దుఃఖసంక్షోభేణ పాముషి
తనిజదుఃఖం స్ఫుటతి మే హృదయం.

౧. పునః పునరప్యాయాసకారణీలం కావాస విరహదశాయామద్యచేత్కర్మ;

౨. అతిగూఢమత్యంత సంవృతం యథా తథా స్తంభితం ప్రతిహతం అంతఃకర
ణం హృదయం యేన తథోక్తస్య సంస్తుతానాం పరిచితానాం త త్తద్వస్తూనాం వర్గస్య
సమాహస్య దర్శనాదయమావేగశ్చిత్తసంభ్రమః.

3౨. వేలేతి. వేలాయా మర్యాదాయాః ఉల్లోల ఉద్గతః అతివేల ఇత్కర్మ;

క్షుభితః ప్రవాహభూయస్తయా సదీపత్ క్షోభవాంశ్చ యః కరుణః ప్రియజనవిక్షే
షజన్యదుఃఖాతిశయఃతస్మాజ్జ్ఞాంభణం అతివృద్ధిః తస్యస్తమ్భనం ప్రతిహతి స్తదర్థం;
కరణోజ్జ్ఞాంభణస్తమ్భనార్థమితిపాతే, వేలోల్లోలం వేలాతిక్రంతం క్షుభితం క్షోభో
యస్య తథోక్తస్య కరణస్య హృదయాదేత్కర్మ; కథమపి ప్రయాసేన సమాధీయతే
సమ్యగాధీయతే ఉత్పాద్యతే; చేతోవికారశ్చిత్తసంభ్రమః; రయః వేగః ఓఘః
ప్రవాహః.

3. దుర్వారో దుర్నివర్త్యో దారుణానాం మూర్ఛాసంతాపాదీనామరమ్భః
ప్రాదుర్భావో యస్మిన్నితి విగ్రహః; పరిముషితమభిభూతం నిజదుఃఖం యస్య తత్త

థి "అత్ర యాయ ఇతి వ్యాప్తివిశిష్టలేవనోద్దిష్టస్యైవ తచ్చక్షేన పరామర్శాత్త
చ్చబ్ధానరమనపేక్షితమితి శ్రుతోఽన్యస్తచ్చబ్ధః ప్రకాంతత్వాద్యర్థానరపరో వ్యా
ఖ్యేయః ఇతి కేభరాదౌ స్పష్ట' మితి తచ్చబ్ధస్యాన్యస్యార్థానరపరతయా వ్యాఖ్యాం
తచ్చిల్ కృతా.

వాసంతీ—(స్వగతం) కష్టమత్యాసక్తో దేవః. తదాక్షిపామి తావత్.
(ప్రకాశమ్)—చిరపరిచితానేతా జనస్థానభాగానవలోకనేన మాన
యతు దేవః.

రామః—ఏవమస్తు. (ఉభాపుణ్ణాయ కరిక్రమఃతః)

సీతా—¹సందీపణోఎవ్వదూహస్సుపి అసహీవిణోదణోవా ఓ త్తిశక్కేమి.
వాసంతీ—(సకరుణం) దేవ ౨.

ప. అస్తిన్నేవ లతాగృహే త్వ మభవ స్తన్తార్థద త్తేక్షణ
స్సాహంనైః కృతకాతుకాచిరమధూ ద్గోదావరినైకతే,
ఆయాంత్యా పరిదుర్తనాయిత మివ త్వం వీక్ష్య బద్ధస్థయా
కాతర్యాదరవిందకుట్టలనిభో ముగ్ధః ప్రణామాంజలిః. 33

శ్లా. ¹సందీపనవివ దుఃఖస్య ప్రియసఖివినోదనోపాయ ఇతి తర్కయామి.

భోక్తం స్ఫుటతదశతి. ప్రియసఖ్యాః వాసంత్యాః వినోదనోపాయః చిరపరిచితజనస్థా
నభాగావలోకనరూపః దుఃఖస్య సందీపనవివ ఉపచయహేతురేవేతి తర్కయామి
జానామి.

33. అస్తిన్నేవేతి. త్వమస్తిన్నేవ లతాగృహే అభవః స్థితవాన్; తచ్చాగ్నే
సీతాయా ఆగమనమార్గేదత్తే ఈక్షణే నేలే యేన సతభోక్తః; హంనైః కృతముత్సా
దితం కాతుకం హర్షో యన్యాః సా తథోక్తా సతీ గోదావరీనైకతే గోదావరీపులినే;
ఆయాంత్యా ఆగచ్ఛంత్యా తయా సీతయా పరిదుర్తనాయితమివ పరికుపితమనస్కుమివ
స్థితం న తు వస్తుతః కుపితమనస్కుమిత్యర్థః; త్వం వీక్ష్య కాతర్యా దవరాధప్రతిసం
ధానజనితసాధ్యసాత్ అరవిందకుట్టలనిభః పద్మకోశనిభః ప్రణామాంజలిః మస్తిష్క
సంపుటకాదిప్రణామాంగభూతాంజలిత్యర్థః; అథవా, 'నామయత్యపి వా దేవం ప్ర
హ్నిభావయతి భువం; ప్రహ్నిభవతి నీచే హి పరో నైచ్యం విలాకయన్; అథో
నామ నమద్దిష్టం యత్తన్నామయతి స్వయం; వాచా నమ ఇతి ప్రోచ్య మనసా వపు
షాచ యదీత్యాదిభగవచ్చాప్రోక్తరీత్యా ప్రణమయతీతి ప్రణామః కోపాద్ధతరామచ్చ
దయనమనహేతుభూతోఽంజలిత్యర్థః; ఉక్తంచ; 'అంజలిః పరమా ముద్రాక్షిప్రం
దేవప్రసాదిసీతి; అతఏవ రామాయణే; 'కృతావరాధస్య హి లే నాన్యత్పశ్యామ్యహం
క్షమం; అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదిత్యుక్తం; బద్ధః కుటితః.

సీతా—(౧)¹దారుణాసిసహివాసంతి జావదేహింహిఅమమృతశ్చ సంఘ
ట్టణేహిం పుణోమందభామిణి ఆయ్యపు త్తం సుమరావేసి †.

రామః—(౨)చండి జానకి! ఇతస్తతోదృశ్యనే నచానుకంపనే.

ప. హాహా దేవి స్ఫుటతి హృదయం ధ్వంసతే దేహబంధ
శూన్యం మన్యేజగదవిరళజ్వాలమంతర్జ్వలామి,
సీదన్నంధే తమసి విధురో మజ్జతీవాంతరాత్మా
విష్వజ్జోహస్థగయతి కథం మందభాగ్యః కరోమి ? 3౪

ఛా. ¹దారుణాసిసహివాసంతి యావత్తైర్నృదయశల్యసంఘట్టనైః పునర్నాం
మందభాగినీమర్యపుత్తం స్థారయసి.

౧. హృదయమర్తతి స్థితస్య శల్యస్య కీరార్ద్యగ్రస్య సంఘట్టనైః సంచలనైః
ఏతైః పురావృత్తాంతకథనైః ఆర్యపుత్తం మాం స్థారయసి మద్విషయకస్తృలిమర్య
పుత్రస్య జనయసీత్యర్థః. యాస్థారయసి సాత్త్వం దారుణేతి పూర్వేణాన్వయః.

౨. చండి కఠినే జానకి జనకపుత్రి; నానుకంపనే దయాం న కరోషి; జానకీ
త్యుక్త్యా పరమదయాభుజనకరాజపుత్ర్యాస్తవేవం సిద్ధయత్త్వం నోచితమితి వ్యభిచే.

3౪. హాహాదేహితి. హాహాశబ్దో దుఃఖాలిశయద్యోతకః; హృదయం స్ఫుటతి
దళతి; దేహబంధః శరీరావయవానాం సంధిః; జాతావేకత్వం; ధ్వంసతే విశిష్టో భవతి;
జగత్ లోకం శూన్యం అనత్కల్పం అభావప్రతియోగీతి యావత్; మన్యే జానామి;
అనిరళాః అవిచ్ఛిన్నాః జ్వాలాః యస్మిన్ కర్తవీ తత్తథోక్తం యథా తథా అంతఃశరీ
రాంతః జ్వలామి, కాష్ఠం జ్వలతీతివదుపపత్తిః; విధురః జ్ఞానాదిశూన్యః సీదన్ విశిష్టి
భవన్ అంతరాత్మా అంధే అంధయతి లోకానిత్యంధం తస్మిన్ తమసి మజ్జతి అవ
గాఢం భవతి; మోహో మూర్ఛా విష్వక్పరితః స్థగయతి సంఘాదయతి; కథం

† మంమందభామిణిఅయ్యపుత్తేణ సుమరావేషి, ఇతి యుక్తమ్; గతిబుద్ధితి
సూత్రే బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణేన స్మరలేర్థానవిశేషార్థకత్వా
దణ్యంతావస్థాయాం కర్తుర్ణ్యంతావస్థాయాం కర్తవ్యాప్రాప్తేః; తదుక్తం సిద్ధాంతకా
ముద్ధ్యంతాం కారకప్రకరణే, సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం న తు తద్వి
శేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే; లేన స్మరతి జీఘ్రతీత్యాదీనాం న, స్థారయతి ఘోర
యతి దేవదత్తేనీతి,

ఇతి (మూర్ఖతి.)

సీతా—(౧) ¹హద్ది ౨. పుణోవిమూఢోఅయ్యపుత్తో.

వాసంతీ—దేవ సమాశ్వాసిహి ౨.

సీతా—(౨) ²అయ్యపుత్తమం మందభామిణిం ఉద్దిసిఅసలశలోఅమంగ
భాధారస్యదే జమ్మభాహస్సవారంవారం సంశయదజీవిదోదారుణో
దసాపరిణామోత్తిహోహోహదమ్మి. ఇతి (మూర్ఖతి.)

తమసా—వత్సే సమాశ్వాసిహి ౨. పునస్త్యత్వాణిస్పర్శవప సంజీవనో
పాయో రామభద్రస్య.

వాసంతీ—(౩) కష్టమద్యాపి నోచ్ఛ్వసితి, హాప్రియసఖ సీతే! క్వాసి
సంభావయాత్తనో జీవితేశ్వరం.

సీతా—(౪) ససంభ్రమ ముపస్పృత్యహృది లలాటే చ స్పృశతి.

వాసంతీ—(౫) దిష్ట్యా ప్రత్యాపన్నచేతనో రామభద్రః.

భా. ¹హంత ౨ పునరపి మూఢ ఆర్యపుత్రః,

భా. ²ఆర్యపుత్ర మం మందభాగినీముద్దిశ్య సకలలోకమంగభాధారస్య తే
జన్మలాభస్య వారం వారం సంశయిత జీవితో దారుణో దశాపరిణామ ఇతి హోహో
హతాస్మి.

కరోమి కింకరోమి? కింహృదయస్ఫీటాదీని నివారయామి? ఉత త్వదాగమనార్థం
లోకాననునయామి? అథవా తాన్నిగృహ్యత్వా మానయిష్యామితి భావః.

౧. పునరపి మూఢో మూర్ఖితః;

౨. వారం వారం పదేపదే సంశయితం సంశయవిషయః జీవితం యన్తిక్ సత
భోక్తః; మరణపర్యవసాయాతి భావః; దశాపరిణామః దశాపరిపాకః.

౩. జీవితేశ్వరం ప్రాణనాథం రామం సంభావయ సంభవంతం కురు రామ
సంభవం పరిహరన్వేత్సర్థః.

౪. హృది లలాటే చ స్పృశతీతి; ఇదం చ లోకానుభవసిద్ధం.

౫. దిష్ట్యాప్రత్యాపన్నచేతనో రామభద్రా చ తేనా ప్రజ్ఞా యస్య స
తథోక్తః.

రామః—ప. ఆలింపన్నమృతమయైరివ ప్రలేపై
రంతర్వా బహిరపి వా శరీరధాతూః,
సంస్పర్శః పునరపి జీవయన్నకస్తా
దానందాదపరమివాదధాతి మోహమ్.

౩౯

(౧) సానందం మిలితాత్వేవ సఖి వాసంతి దిప్త్యా వర్ధనే?

వాసంతీ—కథమివ?

రామః—సఖి కిమన్యత్? ప్రాప్తా జానకీ.

వాసంతీ—అయి దేవ రామభద్ర! క్వసా?

రామః—(స్పర్శసుఖమభినీయ) పశ్య నన్వియం పురతపవ.

వాసంతీ—(౨)అయి రామభద్ర కిమతి మర్త్యేదదాదుడైరతిప్రలాపైః
ప్రియసఖివిపత్తి దగ్ధామపి పునర్దాం మందభాగ్యాం దహసి?

౩౯. ఆలింపన్నితి. ఆమృతమయైరమృతస్వరూపైః చిన్తయమిత్యాదావివ స్వార్థకో మయట్పుత్ర్యయః; ప్రకృష్టో లోకః మైత్రైశ్చ సాధనద్రవ్యైః; అంతర్వా బహిరపి వా అంతర్భూతాశ్చ శరీరం దేహం ధాతూశ్చ నాడీశ్చ, అంతర్నాడీర్బహిరపి మితి విచేకః; ఆలింపన్నివ సర్వాంగజలేపనకరేణిసంభాషణీయః జీవయన్ ప్రాప్తాప్రతిష్ఠాహేతు భూతః ఆకస్మాత్ నిర్దేతుః సంస్పర్శః పునఃపూనందాత్ ఆనందముత్పాద్య అపరం మోహం దుఃఖహేతుః పూర్వమూర్ఛాతిరిక్తమూర్ఛాం. ఆనందాదితిల్లబ్ధోపే పంచమీ; యద్వా ఆనందాదితి హేతుః పంచమీ; తథాచ దుఃఖజన్యత్రార్వ మూర్ఛాతిరిక్తాం ఆనందహేతుకాం మూర్ఛాం ఆదధ తీవ ఉత్పాదయతీవ; అన్యేతువతో న భవతీత్యవరః అనన్యత్యవర్థః. ఆనందాదపరం మోహం ఆనందాత్కమూర్ఛామిత్యాచూః.

౧. మిలితాత్వః మమభితసేత్ర ఏవ; ఉన్తిలితాత్ ఇతి పాతే ఉన్తిలితేత్యుక్తముకుళీభావే అతీణి యస్య సత్యోక్తః; ఉభయత్ర బహువ్రీహా సత్త్వజ్ఞోతిషచ్; అత్రహృది లలాటే చేత్యాదినా ఇష్టార్థోపాయసరణాత్త కామేవ ఉక్తః.

౨. మర్త్యేదదవత్ హృదయాద్యవయవక్షుతిత్ దారుడైర్దృశ్యమైః ప్రలాపై రనర్థకవచోభిః దహనీత్యన్వయః; ప్రియసఖ్యాస్మితాయాః విపత్త్యా వివదాదగ్ధాం భస్మీక్రియమాణాం;

సీతా—(౧) ¹ఓసరిదుమిచ్చుమి, ఏసోవుణచిరప్పణ అసంభారసామ్యసీతలేణ
అయ్యవు త్తఫం నేణదీహదారుణంవిరు త్తినందాపం శహాం లేణ
వజ్జలేవో వణధోవి అపశ్శతవ్యావారో ఆసంజిదోమేహత్తో.

రామ:—(౨) సఖి కుతః ప్రలాపాః?

ప. గృహీతో యః పూర్వం పరిణయవిధౌ కంకణధర
స్సుధాసూతేః పాదై రమృతశిశిరైర్యః పరిచితః †.

సీతా—(3) ²అయ్యవు త్తసో ఎవ్వ దాణింసితుమం.

రామ:—నపివాయం తస్యా స్తదితరకరౌపమ్య సుభగో

మయాలభ్యః పాణిర్లలితలవలీకందశనిభః.

౪౦

ఛా. ¹అవసద్దుమిచ్చుమి, ఏవ పునశ్చిరప్రణయసంభార సౌమ్యశీతలేన ఆర్యపు
త్రస్వచ్ఛేన దీర్ఘదారుణమపి రుడితి సంతాపం లఘయతా వజ్రలేపోపనద్ధఇవ వర్య
స్తవ్యాపార ఆసంజిదో మే హస్తః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర సవివేదానీమసిత్వం.

౧. చిరస్య బహుకాలరూఢస్య ప్రణయస్య స్నేహస్య సంభారేణ అతిశయేన
హేతునా సౌమ్య అష్టాదశర స్త్రీతలస్మిశ్శ్చ తథావిధేన, దీర్ఘశ్చసౌదారుణశ్చైతి
విగ్రహే ఖంజకుబ్జాదివత్సమానుః; తథావిధం సంతాపం రుడితి లఘయతా లఘూరు
ర్వతా ఆర్యపుత్ర స్వచ్ఛేన వజ్రలేపోపనద్ధఇవ ఖటిత ఇవ వర్యస్తవ్యాపారో నిష్పం
ద ఇత్యర్థః. మే హస్త ఆసంజితః ఆలగ్నః.

౨. ప్రలాపైతి వాసంతీవాక్యస్య ఉత్తరమాహ—సఖి కుతః ప్రలాపా ఇతి.

౪౦. గృహీతఇతి. యః కరః పరిణయవిధౌ వివాహవిధౌ కంకణధరస్య
గృహీతః; యః కరః సుధాయా అమృతస్య సూతిరుత్పత్తి ర్యస్తా తస్య చంద్రస్య
అమృతశిశిరై స్సుధాసూతైః పాదైః శిరఃపరిచితః సంజ్ఞిప్తః;

3. ఉత్తవిశేషణసామ్యదాహ-ఆర్యపుత్ర సవివేదానీ త్వమసీతి; యః కంకణ
ధరో గృహీతః య స్సుధాసూతేః పాదైః పరిచితః సపివ త్వమిదానీమిత్వర్థః. ఉభ
యత్రాపి పరిణయవిధౌ కంకణధరత్వం లావణ్యసంజ్ఞిప్తత్వరూప సుధాసూతికిరణ పరిచ
ితత్వం చావిశిష్టమితి కృత్వా సీతావాక్యం ప్రవృత్తం;

రామస్తావా—నపివాయమితి. లలితేన సుకుమారేణ లవలీకందశేన లవలీనా
మకలతాంకురేణ నదృశః తదితరకరేణ గృహీతాన్యకరేణ నత్వస్యేన ఔపమ్యేన

† 'చిరం స్వేచ్ఛాస్మర్తృరమృతశిశిరైర్యః పరిచిత' ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

(౧) (గృహ్యతి) సీతా—¹హద్ధి ౨. అయ్యపు త్తఫం సమోహిడా
ఏవమాదోఖుసంపుత్తో.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి! ఆనందనిమిలితః ప్రియాయా స్సవర్ష
సాధ్వసేన పరవాసస్తి, తత్త్వమేతం ధారయ.

వాసంతీ—(3) కష్టమున్నాద ఏవ.

సీతా—(ససంభ్రమం హస్త మాక్షిప్యపసర్పతి)

రామః—(౪) హా ధిక్పరమాదః.

ప. కరపల్లవస్సతస్యాస్సహ నైవ జడాత్తనః పరిభ్రష్టః,
పరికంపినః ప్రకంపీ కరికరభవ పీవర స్పిద్యత్ †.

౪౧

సీతా—(౫) ²హద్ధి ౨. అజ్జవిఅణుబద్ధబహుఘుణ్ణంతవే అణంణాంతా
వేమిఅత్తాణం.

ఛా. ¹హంత ౨. ఆర్యపుత్రస్పర్శమోహితాయాః ప్రమాదః ఖలు సంవృత్తః.

ఛా. ²హంత ౨. ఆద్యాప్యనుబద్ధ బహుఘూర్ణ మానవేదనం న సంస్థాపయా
మృత్తానం.

సాదృశ్యేన సుభగః మనోజ్ఞః; సవ్యకరసాదృశ్యం దక్షిణకరస్య దక్షిణకరసాదృశ్యం
సవ్యకరస్యేతి భావః; తస్యాస్సనివ పాణి ర్తయా లభ్యః.

౧. గృహ్యతి గ్రహణ మభినయతి. ప్రమాదోఽనవధానం.

౨. ప్రియాయా సీతాయా స్సవర్షేన యతాస్సభ్యసం శృంగారజంభయం లేన
పరవాక్ వివశః;

౩. ఉన్నాదఏవ చిత్తవిభ్రమఏవ;

౪. హస్తమాక్షిప్య; రామహస్తం నిరస్య.

౪౧. కరేలి. ప్రకంపీ చంచలః; పీవరః పీనః స్పిద్యత్ స్పేదవాక్; కరికరః గజ
శండా; పరికంపినః చంచలాత్; మత్కరాదిత్యస్యాధ్యాహరః; తస్యా స్వకరపల్లవః
జడాత్తనోఽనవధానవతో మమ కరాల్ సహసా పరిభ్రష్టః పరిచ్యుతః.

౫. అనుబద్ధా ఉత్పన్నా బహ్వీ ఘూర్ణమానా ఉద్గచ్ఛంతి వేదనా యస్యత
మృత్తానం నసంస్థాపయామి న స్థిరం కరోమి.

† జడాజ్ఞడః పరిభ్రష్టః, ఇలి, ప్రకంపీకరాస్తమస్పిద్యత స్పిద్యత్ ఇలిచ
ప్రాచీనః పాఠః.

తమసా—(సన్నేహకాతుకస్థితం నిర్వర్ణ్య)

ప. ప్ర స్వేదరోమాంచిత కంపితాంగీజాతాప్రియస్పర్శసుఖేన వత్సా,

మరున్న వాంభః పరిధూత సిక్తా కదంబయప్తిస్సస్ఫుటకోరకేవ. ౪౨

సీతా—(స్వగతం) (౧) 'అవశంగదేణ అప్పణాశజ్ఞావిదమ్మిభఅవదీపతమ

సావి, కింకిశసామణ్ణిస్సది, ఏసోపరిచ్ఛాట ఏసోఅఅసంగాత్రి.

రామః-(౨)(సర్వతో౨వలోక్య)హా కథం నా స్త్యేవ? నన్వకరుణే వై దేహి.

సీతా—(3) 'సచ్చంఅకరుణమ్మి. జావవ్వం విహంతుమం పేక్షంతీజీవామి.

ఛా. 'అవశంగతేనాత్తనా లజ్జాపితాస్తి భగవత్యా తమసయా, కింకిరైమమం
స్యలే? ఏష పరిత్యాగః ఏషచాసంగఇతి.

ఛా. 'సత్యమకరుణాస్తి, యా ఏవంవిధం త్వం పశ్యంతీ జీవామి.

౪౨. ప్ర స్వేదేతి. ప్రియస్పర్శసుఖేన రామస్పర్శజన్యసౌఖ్యేన ప్రకృష్టాని స్వేదః
ఘర్తజలం రోమాంచితం పుళికః కంపితం వేషభుః ఇత్యేతాని యస్య తత్ ప్ర స్వేదరో
మాంచితకమ్మితం తథావిధమంగం యస్యాస్మా తథోక్తా వత్సా సీతా మరున్నవాంభో
భ్యాం పవనవర్షబిందుభ్యాం పరిధూతా కంపితా సిక్తా ఆద్రికృతా చ; మరుతా పరి
ధూతా నవాంభసా సిక్తేతి వివేకః; అతఏవ స్ఫుటాః వ్యక్తాః కోరకా యస్యాస్మా
తథావిధా కదంబయప్తిరివ కదంబస్తమ్మిఇవ జాతా ఆసీత్.

౧. అవశం గతేన పరవశేన ఆత్మనా హేతునా తమసయా కర్త్యా లజ్జాపి
తాస్తి సంజాతలజ్జా కృతాస్తి. † ఏష పరిత్యాగః నిర్మిమిత్తకః పరిత్యాగ ఇత్యర్థః;
ఏషచాసంగః దుర్నివర్త్యా చాత్యాసక్తిత్యర్థః; ఇతి మంస్యలే కిమితి యోజనా;
యద్వా ఏషపరిత్యాగ ఏష ఆసంగ ఇతి ఏతస్మిన్ విషయే ఏష తమసా కిం మంస్య
లే? కిన్న మంస్యలే;

౨. కథం నా స్త్యేవ? కథమితి విస్తయే; స్పృశంత్యా ఆత్ర నాస్తి త్వం విస్త
యసీయమిత్యర్థః; అకరుణే నిర్దయే;

౩. ఆకరుణాస్తి తి. యా ఏవంవిధం త్వం ప్రేక్షమాణా జీవామి ప్రాణా
ధారయామి సాహమకరుణాస్తి త్యర్థః;

† చింత్యమిదమ్. ఇతచ్ఛ్రుత్యయేలజ్జిత ఇతి రూపావర్తే. తస్మాత్ లజ్జాం ఆపితా
ప్రాపితా లజ్జాపితేతి ప్రక్రియా యుక్తా.

రామః—(౧) క్వాసిదేవి? ప్రసీద, న మామేవంవిధం పరిత్యజ్య గంతు
మర్హసి.

సీతా—(౨) 'అయ్యపుత్రవిప్పదీవం విఅదేనలంబం.

వాసంతీ—(౩) దేవ ప్రసీద స్వేనైవ లోకోత్తరేణ ధైరేణ సంస్తంభ
యాతిభూమిం గతమాత్మానం, కుతోఽత్ర మే ప్రియసఖి?

రామః—(౪) వ్యక్తం నాస్త్యేవ, కథమన్యథా వాసంత్యపి న పశ్యేత్?
అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాత్? న చాస్మి సుప్తిః, కుతో రామస్య
నిద్రా? సర్వథాపి సవ్వైష భగవాననేకవారఃకల్పితో విప్ర
లంభః పునఃపునరనుబధ్నాతి మాం.

భా. 'ఆర్యపుత్ర విప్రతీపమివ తే వచనమ్.

౧. ప్రసీద కాలుష్యం జహి; నమామేవంవిధం పరిత్యజ్య గంతుమర్హసి; ఏవం
విధం దుఃఖాలితయేనాతిశయం; నార్హసి న యోగ్యాసి; అహంత్వపరాధవానేవ తథాపి
మత్పరిత్యాగో నత్యత్స్వభావస్యోచిత ఇతి భావః;

౨. విప్రతీపం ప్రతిలామం విరుద్ధమితి యావత్; త్వమేవ మాం శ్యక్తవాన్
నాహం త్వమితి భావః;

౩. స్వే నైవ స్వీయేనైవ లోకోత్తరేణ లోకప్రకృప్తేన; సంస్తంభయ స్థిరం
కురు; అతిభూమిం గతమాత్మానం దుఃఖాలిప్రసక్తిం గతం స్వమిత్యర్థః.

౪. వ్యక్తం నాస్త్యేవ; నాస్త్యేవేతివ్యక్తం స్ఫుటమిత్యర్థః; కథమన్యథావాసం
త్యపి న పశ్యేత్; అన్యథా సీతాయా అస్తిత్యే వాసంత్యపి కథంకన్తాదేలోః న పశ్యేత్;
స్వస్య భ్రాంలిశంకయా వనదేవతాయాం ప్రమితి ప్రకర్షం విభాష్య వాసంత్యపీత్యు
క్తమ్; ఏవం యోగ్యామవలంభేన సీతాయా నాస్తిత్వం నిశ్చిత్య తారోక్తిక్రస్పార్శ
నస్య భ్రమరూపత్వం మీమాంసతే; అపిఖలు స్వప్న ఏష స్యాదితి; ఏష సీతాస్పృశ్యస్వ
ప్నస్యాత్ స్వాప్నికజ్ఞానే విషయ స్పృశితి సంభావనా; యద్వా ఏష సీతాస్పృశ్యః
స్వప్నస్యాత్ స్వప్నావస్థోత్పాదితః కిమి; స్వప్నావస్థాయాం హి “సంభ్యేస్పృష్టి
రాహహి” ఇతి సూత్రప్రామాణ్యా తత్తత్పురుషేనుభావ్య తత్తద్దాధస్పృష్టిః పరమా
త్మకర్తృకాభ్యుపగమ్యతే; విస్తరస్తాక్షరమీమాంసాయాం ద్రవ్యవ్యతి; స్వప్నం ప్రతి
సుప్తేః కారణత్వాదాహ-నచాస్మి సుప్తః; తదుపపాదయతి-కుతో రామస్య నిద్రేతి;
అనిద్రస్థితం రామ ఇతి రామస్య నిద్రానాస్తితి ప్రసిద్ధమేవేతి నానుబవతితి

సీతా—(౧) ¹మవపుణదారుణం విప్పశద్ధోఽయ్యవ్రత్తో.

వాసంతీ—దేవ వశ్య ౨.

ప. పౌలస్త్యస్య జటాయుషా విఘటితః కార్ణాయసోయంరథ

స్తే చైతే పురతః పిశాచపదనాః కంకాళశేషాః ఖరాః,

ఖడ్గచ్ఛిన్నజటాయుషక్షతి రితస్సీతాం చలంతీంవహ

న్నంతర్వాప్యతవిద్యుదంబుద ఇవ ద్యామఘ్నదస్థాదరిః. ౪౩

సీతా—(సభయమ్) ²అయ్యవ్రత్తతాదోవావాదీఅది, తావరిత్రాఅహి ౨.

అహంవి ఓహరిజ్జామి.

[తిష్ఠ ౨.

రామః—(౨)(సావేగ ముత్తాయ) ఆః పాప తాత ప్రాణ సీతాపహరిక!

ఛా. ¹మయా పున దారుణయా విప్రలబ్ధ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర! తాతో వ్యాపాద్యతే తస్మా త్పురిత్రాయస్వ ౨, అహమగ్న్య పరిహరిష్యే.

భావః; పర్యవసితమాహ-సర్వశేత్యాది; మమ వాసంత్యాశ్చమవలంభాత్ నిద్రాయా
అభావేన స్వాత్మతాపవలైశ్చ సర్వప్రకారేణాపి సీతాస్పర్శనం భ్రమరూపమేవేతి
భావః; విప్రలంభః భ్రమః; భగవానిత్యలంఘనీయత్వభ్యావనార్థం; అనుబధ్నాతి
అనుసరితి.

౧. దారుణయా కఠినయావిప్రలబ్ధః పంచితః.

౪౩. పౌలస్త్యస్యేతి. ఆయం దృశ్యమానః ఉద్దేశ్యసమర్పకమిదం; కృష్ణాయసో
వికారః కార్ణాయసః లోహమయ ఇత్యర్థః; జటాయుషా విఘటితః ప్రధ్వంసితః పౌల
స్త్యస్య రావణస్య రథః స్థందనః, విభేయసమర్పకమిదం; ఏతే పురతః పురోవర్తమా
నాః కంకాళశేషా కాయాస్థిరూపశిష్టాంశాః తే పిశాచపదనాః ఖరాః రావణస్థంద
నీయాః పిశాచముఖాః రాసభాః; అంశాశిభావాత్సామానాధికరణ్యం; ఖడ్గేన ఛిన్నా
కృతా ఖడ్గచ్ఛిన్నా సా చ సా జటాయుషక్షతిశ్చేతి ఏగ్రహే సమానాధికరణ సమా
నఃపక్షతిః పక్షమూలం; ఇతః ఆత్ర; అంతర్వాప్యతా అంతశ్చలంతీ విద్యుత్తటిత్
యస్య స తపోక్షి; అనేన దృష్టాంతేన రావణస్పర్శవశదోషానాస్తీతి సూచితం,
అరిః రావణః ద్యాంఖం ఆఘ్నదస్థాత్ ఆఘ్నదగతవాక్; ఇత ఇత్యస్తాద్దేశాదితి వా.

౨. ఆపాపేత్యాది. ఆత్ర రోషసంభ్రమవచనరూపం తోటకం నామ సంధ్య
జ్జముక్తం.

వాసంతీ—(౧) అయి దేవరాక్షసకుల ప్రళయధూమకేతో కిమద్యాపి
తే మన్యవిషయః?

సీతా—¹అబోభ్రుణ్భంతమ్మి.

రామః—(౨) అన్య ఏహాయ మధునా విపర్యాసో వర్తతే.

ప. ఉపాయానాం భావా దవిరతవినోదవ్యతికరై

ర్విమర్దై ర్వీరాణాం జనితజగత్యద్భుతరహః,

వియోగో ముగ్ధాత్యై స్సఖిలు రిపుఖాతావధిరధుః

త్కటుస్తూష్ణీ సహ్యో నిరవధిరయం తు ప్రవిలయః † రర

హ. ¹అహహ ఉద్భృంతాన్తి.

౧. ప్రళయసూచకధూమకేతునామకగ్రహవృక్షేతి సంబుద్ధిః; యద్యా ధూమ
కేతుర్నిః ప్రళయే ధూమకేతుః ప్రళయధూమకేతుః రాక్షసకులస్య ప్రళయధూమ
కేతురితి విగ్రహః. రాక్షసకులదాహే ప్రళయకాలాగ్నిసదృశేత్యర్థః; మన్యవిషయః
కోపవిషయః.

౨. ఆన్యఏవ పూర్వసీతావియోగా ద్విలక్షణవివ వివర్యయః సీతావిరహరూప
విపర్యాస ఇత్యర్థః.

వైలక్షణ్యమేవాహ. —

రర. ఉపాయానామితి. ఉపాయానాం సేనాసన్నాహసేతుబంధాదిసాధనా
నాం భావాత్ సత్త్వాత్ ఆవిరతాః సంతతాః వినోదానాం దుఃఖవిస్తరణహేతునాం
వ్యతికరా స్సంబంధాః యేషు తే తథోక్తాః తథావిధైః వీరాణాం సుగ్రీవప్రభృతీనాం
విమర్దైః పరస్పరసంప్రహారైః జనితకత్వాదితోజగతా మత్యద్భుతరసో విస్తయరసో
యేన స తథోక్తః; వీరసాదద్భుతరసస్యోత్పత్తిరితి రసవిదః; తదుక్తం; 'హస్యో భవతి
శృంగారాత్కరుణో రాద్రకర్షణః; అద్భుతశ్చ శభావీరాద్వీభత్వాచ్చ భయానక'
ఇతి; ముగ్ధే సుందరే ఆక్షిణీ యస్యా ఇతి బహుప్రీహిః; తస్యాః సవియోగః పూర్వ
కాలికో విరహః రిపుఖాతావధి రభూత్ రావణసంహారవర్ధంతోఽభూత్; కటుః
కూరః తూష్ణీ సహ్య ఉపాయాద్యభావాత్ బోషంభావేన సహనీయః ఆయం తు
వియోగః ప్రవిలయః పునర్దర్శనాభావాభిప్రాయేణ వియోగస్య ప్రవిలయత్వోక్తిః;
నిరవధిః యావజ్జీవభావిత్యర్థః.

† కథం తూష్ణీ సహ్యోనిరవధియం త్వప్రతివిధిః, ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

సీతా—(౧) 'బహుమాణిదమ్ని పువ్వవిరహేణ, నిరవహిత్తిహహదమ్ని.
రామః—కష్టంభోః ౨.

ప. వ్యర్థం యత్ర కవీంద్ర సఖ్యమపి మే వీర్యం హరీణాం వృథా
ప్రజ్ఞాజాంబవతోఽపి యత్ర న గతిః పుత్రస్య వాయోరపి,
మార్గం యత్ర న విశ్వకర్మతనయః కర్తుం సలోఽపి క్షమ
సౌమిత్రేరపి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే? ౪౫
సీతా—'బహుమ (న్యైది)న్యై పువ్వవిరహం.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి దుఃఖాయైవ సుహృదా మిదానీం రామదర్శ
నమ్, కియచ్చిరం త్వం రోదయిష్యామి? తదనుజానీహి మాం
గమనాయ.

ధా. 'బహుమానితాన్తి పూర్వవిరహేణ, నిరవధిరితి హహతాన్తి.

ధా. 'బహుమ (న్యైతే) న్యై పూర్వవిరహమ్.

౧. బహుమానితాన్తి పూర్వవిరహేణ; పూర్వవిరహహేతుకబహుమానవత్పన్తి;
రిపుసూతావధిరితి రావణసంహారస్య తన్మూలకత్వోక్తేరితి భావః; నిరవధిరితి హహ
తాన్తి; ఆస్య వియోగస్య నిరవధిత్వోక్తేః ప్రత్యాకాచ్చిన్నేతి భావః.

౪౫. వ్యర్థమితి. యత్ర ప్రదేశే కవీంద్రసఖ్యం సుగ్రీవమైత్ర్యం; ఇదమవల
క్షణం సుగ్రీవాపేక్షయా ఉపసర్జనత్వస్యాపి; తదుక్తం రామాయణే; 'లోకనాథః పురా
భూత్వా సుగ్రీవం నామిచ్చసి'తి; స రామో వానరేంద్రస్య ప్రసాదమభికాంక్షతీ'తి
చ వ్యర్థం నిరర్థకం; హరీణాం వానరాణాం వీర్యం పరాక్రమః యత్ర వృథా నిష్ఫు
యోజనకః; జాంబవతః ప్రజ్ఞా యుక్తాయుక్తగుణతాపి యత్ర వృథేతి సంబద్ధతే;
వాయోః పుత్రస్య హనుమతో గతిరపి యత్ర న; మార్గం నేతుం; క్షమ యోగ్యః,
సౌమిత్రేరపి లక్షణస్యాపి అపిశబ్దాత్పస్య పత్రిణాం బాణానా మవ్యవిషయే ఆగో
చరే; తత్ర తథావిధే క్వ కన్తి దేశే అసి భవసి.

౨. సుహృదాం మిత్రాణాం రామదర్శనం దుఃఖాయైవ దుఃఖఫలకమేవ;
రోదయిష్యామి రుదతీం కరోమి; అనుజానీహి అనుజ్ఞాం కరు;

† అత్ర న్వబాణాపేక్షయా సౌమిత్రిబాణేషు నిరర్థకత్వమనుసంధాయ సౌమి
త్రేరపీత్యుక్తమితి భావవర్ణనం యుక్తమ్.

సీతా—(సోద్యేగం) తమసా మాశ్లిష్య, ¹హాభలవదితమనే గచ్ఛది
దాణిం ఆయ్యవుత్తో.

తమసా—(౧) వత్సే సమాశ్వసిహి ౨. నన్వావామాప్యాయుష్షతోః
కుశలవయో ర్వర్షర్షి మంగళాని సంపాదయితుం భాగీరథీపా
దాంతిక మేవ గచ్ఛావః.

సీతా—²భలవదివసీద ౨. ఖణమెత్తం విదుశ్శహదంసణం వేక్షామి.

రామః—(౨) ఆ స్తిచేదానీనుశ్వమేధ సహధర్మచారిణీ మే.

సీతా—(౩) (సాక్షేపమ్) ³ఆయ్యవుత్తకా.

వాసంతీ—(౪) హా పరిణీతమపి.

ఛా. ¹హాభగవతి తమనే గచ్ఛతీదానీ మార్యపుత్రః.

ఛా. ²భగవతి ప్రసీద ౨, ఉణమాత్రమపి దుర్లభదర్శనం పశ్యామి.

ఛా. ³ఆర్యపుత్రకా.

౧. వర్షర్షి మంగళాని ద్వాదశవర్షపూర్తి మంగళాని దేవతాపూజాదీని వర్ణన
ఆయుష్షతోః కుశలవయోః కుశలవోద్దేశేన సంపాదయితుం మత్పాదయితుం భాగీరథ్యాః
గంగాయాః పాదాంతికం చరణసమీపం; (భాగీరథ్యాస్సీతాయాశ్చ సంబంధద్యోత
నాయేత్కముక్తిః);

౨. ఆశ్వమేధస్య సహధర్మచారిణీ¹స్త్రీయోః; దంపత్యో స్సహాధి-
మేధ నిరూపితకర్తృత్వవతీ జాయాస్తీలి భావః;

౩. ఆక్షేపం; ఆక్షేపశ్చోదనం లేన సహవర్తనం యస్మిన్నిత్యర్థః; క్రియావిశే
షణం. ఆర్యపుత్రకా. సహధర్మచారిణీతి శేషః;

౪. పరిణీతమితి భావేత్తః; పరిణయోఽపి కిమితి కాక్వా యోజనీయం; సీతా
పరిత్యాగానంతరం న కేవలం శరీరధారణం కింతు పరిణయోఽపి జాతః కిమితి సముచ్చ
యార్థః; సీతావియోగే రామస్యశరీరధారణమాశ్చర్యమితి ప్రసిద్ధిః. తదుక్తం హమా
మతా; 'దుష్కరం కృతవాణ్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః; ధారయత్థా
త్తనో దేహం న శోకేనావసీదతీ'తి; 'దుష్కరం కురుతే రామో య ఇహం మత్త
కాశినీం, సీతాం వినా మహాబాహుదుష్కార్తమఃకీదతీ'తి చ. †

† ఆత్ర, న కేవలం సీతాపరిత్యాగః కింతు పరిణయోఽపీత్యర్థవర్ణనం యుక్తమ్.

రామః—(౧) న హి న హి. హిరణ్మయీ సీతా ప్రతికృతిః.

సీతా—(౨) (సోచ్చాసా స్రమ్) 'అయ్యపుత్తోదాణింసితుమం, అష్ట
హే ఉక్థాదందాణింమేపరిచ్చా అసశ్యమయ్యపుత్తేణ.

రామః—(౩) తత్రాపి తావద్బాష్పదిగ్ధం చక్షుర్విద్యోదయామి.

సీతా—(౪) 'ధన్యాఖుసా, జాఎవ్వం అయ్యపుత్తేణ బహుమణ్డీఅది, జాఎవ్వం
అయ్యపుత్తం విణోదయంతీ ఆసాబంధణం ఖుజాదాజీవలోఅస్స.

తనుసా—(౫) (సస్తితన్నేహా స్రంపరివ్వజ్య) అయి వత్తే ఏవమాత్తా
సంస్తూయతే.

భా. ¹ అయ్యపుత్ర ఇదాసీ మసి త్వం, హంత ఉత్థాతమిదాసీం మే పరిత్యాగశల్య
మార్యపుత్రేణ.

భా. ² ధన్యాఖులు సా, యైవ మార్యపుత్రేణ బహుమన్యతే, యైవ మార్యపుత్రం
విదోదయంతీ ఆశాబంధనం ఖు జాతా జీవలోకస్య.

౧. న హి న హి. పరిణయప్రసక్తిరప్యనిష్టేతి వీచ్ఛయావ్యజ్యతే;

౨. ఇదాసీమసి త్వం; రామబాహురనుసాశ్రితోఽన్యయేత్యుక్తరీత్యా ఏకదార
వ్రతత్వంతవేదాసీమేవ వ్రకటితమితి భావః; పరిత్యాగవివశల్యం పరిత్యాగశల్యం;
నిహగ్రహపరిత్యాగస్య డుఖజన్మవిచ్ఛలత్వయఃపణం; నను ప్రాప్తవదోహభావేఽపి
ఎవమాత్తాప్రధనరూపమిథ్యాభిశస్తిమతాం పరిత్యాగో ధర్మకాస్తసిద్ధ ఇతిచేచ్ఛేవం;
అగ్నిప్రవేశాదినా మిథ్యాభిశస్తే రనవకాశాత్; ఉత్థాతం ఉద్ధృతం;

౩. తత్రాపి హిరణ్మయసీతా ప్రతికృతౌ; బాష్పదిగ్ధం అశ్రుణా లిప్తం;
విదోదయామి విస్తృతదుఃఖం కరోమి; ఏవం చ సీతాప్రతికృతే రశ్యమేధ సహధర్మ
చారిణీత్వ మానుషంగికం; ముఖ్యం తు చక్షుర్విద్యోదనమితి సూచితం;

౪. యైవం బహుమన్యతే చక్షుర్విద్యోదహేతుత్వప్రయుక్తబహుమాన విషయా
క్రియలేయా ఏవమార్యపుత్రం విదోదయంతీ విస్తృత దుఃఖం కుర్వతీ జీవలోకస్య
ఆశాబంధనం రామజీవనప్రత్యాశాహేతుత్వాత్ స్వస్యవిషయకాశాహేతుర్హతా
సా ధన్యేత్యన్వయః;

౫. పరివ్వజ్య ఆలింగ్య; ఏవం ధన్యాఖు సేత్యాదిపూర్వోక్తరీత్యా ఆత్మానం
స్తూయతే స్తుతివిషయాక్రియతే; త్వయేతి శేషః;

సీతా—(సలజ్జం) (౧) ¹పరిహసిదష్టుభలవదీవ.

వాసంతీ—(౨) మహానయం వ్యతికరోఽస్తాకం ప్రసాదః, గమనం ప్రతి
యథా కార్యహాని ర్నభవతి తథా కార్యమ్.

రామః—తథాస్తు.

సీతా—²పడిడిఱామేదాణిం వాసంతీసంవృత్తా.

తమసా—వత్సే ఏహి గచ్ఛావః.

సీతా—(౩) ³ఏవ్వంకరేమ్మ.

తమసా—కథం వా గమ్యతే! యస్యాస్తవ.

ప. ప్రత్యుప్తస్యేవ దయితే తృష్టాదీర్ఘస్య చతుషః,

మర్తచ్ఛేదోపమై ర్యతైః సన్నికర్షో నిరుధ్యతే. † ౪౬

ఛా. ¹పరిహసితాన్తి భగవత్యా.

ఛా. ²ప్రతికూలా మే ఇదానీం వాసంతీ సంవృత్తా.

ఛా. ³ఏవం కుర్వః.

౧. భగవత్యా తమసయేత్యర్థః;

౨. ఆయం వ్యతికరః ఏవ సమాగమః అస్తాకం మహా ప్రసాదః ఆప్తద్విష
యానుగ్రహ ప్రయోజిత ఇత్యర్థః; యథా యేన ప్రకారేణ కార్యస్య కర్తవ్యస్య
హానిర్హోపో న భవతి తథా తేన ప్రకారేణ గమనం ప్రతి గమనముద్దిశ్య కార్యం
యత్నః కర్తవ్యః; ఇదానీం వాసంతీ మే ప్రతికూలా అనిష్టకాఙ్క్షీ సంవృత్తా జాతా;
రామగమనం ప్రత్యవజ్ఞాకరణాదితి భావః;

౩. ఏవం కుర్వః గచ్ఛావ ఇత్యర్థః;

౪౬. ప్రత్యుప్తస్యేవేతి. తృష్టయా అవలోకనస్పృహయా దీర్ఘస్య ఆయతస్య
దయితే రామే ప్రత్యుప్తస్యేవ కీలతస్యేవ స్థితస్య యస్యాస్తవ చతుషో నేత్రస్య సన్ని
కర్షః దయితే సంబంధః మర్తచ్ఛేదోపమై ర్మృదయాది ప్రదేశకృంతనసదృశైః య
త్యైః నిరుధ్యతే నివర్త్యతే తథానిధయా త్వయా కథం గమ్యతే ఇతి పూర్వేణా

† ఆకర్షో న సమాప్యతే, ఇతి చతుర్థచరణపాఠః ప్రాచీనః; ఆయమేవ
యుక్తః; కథం వా గమ్యతే, ఇతి పూర్వవాకార్థానుకూలత్వాత్.

సీతా—(౧) 'జమోసుకిదపుణ్యజణదం స చిజ్జాణం ఆయ్యపుత్తచలణ
కమళాణం.

ఇతి (మూర్ఛతి)

తమసా—వ తే సమాశ్వసిహి ౨.

సీతా—(౨) (సమాశ్వస్య) 'కే త్తిఅంచరంవామేహందరేణ పుణ్యచంద
దంసణం.

ఛా. 1 నమస్సుకృతపుణ్యజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్ర చరణకమలాభ్యాం.

ఛా. 2 కియచ్చిరంవామేహంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనమ్?

స్వయః; తృప్తాదీర్ఘస్యేత్సుక్త్యా దయితే ప్రత్యుప్తస్యేవేతి దయితపదవివక్షితరామ
స్యామృతసాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. నమస్సుకృతపుణ్యజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్రచరణకమలాభ్యాం; ప్రా
కృతే చతుర్థీస్థానే షష్ఠీ, ద్వివచనస్య బహువచనం చ ప్రాకృతవ్యాకరణానుశిష్టే;
సుకృతాని పుణ్యాని యైస్తే సుకృతపుణ్యాః సుకృతపుణ్యాశ్చ తే జనాశ్చేతి విగ్రహే
కర్తృధారయః; తైర్దర్శనీయాభ్యాం సేవితం శక్యాభ్యాం; నతు మాదృశపాపకృజ్జనదర్శ
నార్హాభ్యామిత్యర్థః; “నలే మనుష్యాదేవాస్తే యే చారుశుభకుండలమ్” ఇత్యాదిదశ
రథోక్తరీత్యా పుణ్యకృద్దర్శనీయత్వంరామచరణయోః, “మమైవ దుష్కృతం కించిన్త
పాదస్తి న సంశయః” ఇత్యుక్తరీత్యా స్వస్యాపి పాపకృత్త్వమితి తాత్పర్యం; అత్ర
సుష్టృకృతం యైస్తేసుకృతా ప్రభావిధాశ్చ తే పుణ్యజనా రాక్షసాశ్చేతి, తేచ విభీష
ణాదయః ఇతి చ కశ్చిత్, తన్న, ఉక్తరీత్యాశ్రయణేన తేహమపి సంగ్రహాదితి దిక్;
ఇతి మూర్ఛతి. మూర్ఛామభినయతి.

౨. మేహం తరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనం మేఘమధ్యస్థపూర్ణచంద్రదర్శనం.

† నన్వత్ర నాటకే; వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతేఇత్యే
త్సర్గికస్య శృంగారవీరాన్యతరప్రాధాన్యస్య వీరశృంగారోప్రాయికావిత్వపవాదేఽపి కరు
ణరసస్య ప్రాధాన్యకరణే మానాభావః, రసాంతరాణాం సత్త్వాత్; నన్వాత్ర వినిగమక
మస్తి, యేన కరుణరసస్య ప్రాధాన్యముపపద్యేత; కించ కరుణస్య దుఃఖాత్తకతేన రస
త్వమేవ నాస్తి, యేన రసప్రధానే నాటకే తస్మాక్తిసంభవస్సాన్నిధితి శంకాంక విస్త

† అత్ర యద్యత్తత్వం తత్సూర్యముక్తమ్.

తమసా—అహో సంవిధానకం.

ప. ఏకో రసః కరుణఏవ నిమిత్తభేదా

ద్భిన్నః పృథక్పృథగివాశ్రయతే వివర్తాత్,

మసా వాక్యవ్యాజేన పరిహరతి.—

అహో సంవిధానకమితి; సంవిధానకం కథాసన్నివేశః.

౪౭. ఏకో రసఇతి. రస్యతే స్వావ్యతే ఇతి రసః; కావ్యామసీలనాభ్యాసవశవిశదీ భూతవర్ణనీయతన్త యాధవనయోగ్యసామాజికమనోముకురభావ్యమానతయా నిర్భరానం దనంపిద్రూపః కరుణః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయః ఏకఏవ సన్నపి నిమిత్తభేదాత్ వ్యంజకవిభావాదివిచ్ఛిత్తివిశేషాద్భిన్నః విలక్షణః పృథక్పృథక్ వివర్తాత్ శృంగారాద్యాత్తనా పరిణామాత్; వ్యత్యస్తపరిణామస్వాస్యద్వివర్తఇతి కపిలః; యథా గోమయవృశ్చికాదిః; ఆశ్రయతే భజతి. ఏకస్యానేకధావికారమాత్రే దృష్టాంత మాన-ఆవర్తేతి. ఆవర్తో జలభ్రమః; బుద్బుదః కుట్టలాకారజలసంస్థానవిశేషః; తరంగః కల్లోలః; ఏతద్రూపాత్ వికారాత్ ఆవస్థాంతరాణీత్యర్థః; తత్సమస్తమావర్తాదికం సర్వం సలిలమేవ జలమేవ; తరంగాదీనాం జలవివర్తత్వాభావాద్వికారమాత్రే దృష్టాన్తోఽయమ్; అతఏవ వివర్తానిత్యనుక్తిః; ఇదమత్ర కవే ర్మతం; యద్యపి శృంగార ఏక ఏవ రస ఇతి శృంగారప్రకాశకారాదిమతం, తథాపి ప్రాచుర్యాత్ రాగివిరాగిసాధారణ్యాత్ కరుణ ఏకఏవ రసః, అస్మే తుతద్వికృతయ ఇతి; కరుణస్య అనుకార్యే రామాదౌ దుఃఖరూపత్వేఽపి “సమృదయే త్వమందానందాత్తా పరిణమతి” ఇత్యుక్తరీత్యా సామాజికే ఆనందరూపత్వమేవ; తస్మి భావకానాం కరుణాత్మక కావ్యశ్రవణే అశ్రుధారావిర్భావః కశమితి చేదత్రాహుః-సంభోగసమయే స్త్రీణామధరదంశనాదౌ కృత్రిమదుఃఖానుభవసీత్కారవదత్రాప్యుపపత్తిః; “సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారః కుట్టమితమితి తల్లక్షణాత్; యద్యస్య సహజదుఃఖాత్మకత్వం స్యాన్నకోఽపి సామాజికస్తత్ర ప్రవర్తేత; తతశ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనాముచ్చేదప్రసంగస్యాత్; తస్మాద్రసాంతర

పద్యేఽస్మిక్. విప్రలంభశృంగారస్యైవ ప్రాధాన్యముపపాదయతాంకేహం చన వ్యాఖ్యానాః పంక్తిరియం వైపుల్వేన సిద్ధాంతజ్ఞాపికా విభిన్నతే. “అతశ్చసమాగమానన్తరత్వేన ప్రథమానురాగే, మానరూపిపాథి విధురత్వేనేర్హ్యవిరహే, జేశాన్తరమాత్రవాసాభావేన ప్రవాసేచానన్తర్భవత్. ప్రకృతోనాయకయోర్విరహసమయవృత్తవర్ణనాత్తానమాగమావ సానశ్చకరుణ విప్రలంభశృంగార ఏవేతి రతేరంగిత్యమేవాత్ర నపునరంగత్వమితి నిష్కణ్ఠకోఽయం ఖట్వాపహః” ఇతి.

ఆవర్తబుద్ధుడతరంగమయా న్వికారా

సంభో యథా సలిలమేవ హి తత్సమస్తమ్.

౪౭

రామః—విమానరాజ! ఇతః ౨.

(సర్వేష్టత్తిష్ఠంతి)

(౧) తమసావాసంత్యో సీతారామా ప్రతి.

ప అవనిరమరసింధుస్సార్ధమస్తద్విధాభి

స్సచ కులపతి రాద్యశ్చందసాం యః ప్రయోక్తాః,

వత్కరుణస్యాప్యానందాత్మకత్వమేవేతి; ఏవం చ రసాంతరాపేక్షయా ప్రకృతిత్వ మేవ కరుణస్యప్రాధాన్యేవినిగమకం; శృంగారపీరయోః ప్రాయఃకల్పోక్తేః తదభావే అన్యైవోచితత్వాదితి; యద్వా ఏతో రస ఇత్యాది. రసః రసశబ్దవాచ్యః, ఆత్ర, హీద నం పచతి ఆస్య సూత్రస్య పటో వాతవ్య ఇత్యాదావివ భావీం వృత్తిమాశ్రిత్య రసశబ్దప్రయోగః; ఏవం పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రస ఇత్యత్రాపి బోధ్యుః; కరుణః అనుకార్యరామాదిగతేష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతికయః ఏక ఏవసన్నపి నిమిత్తభేదాత్ సఖిత్వపత్నీత్వపతిత్వాద్యుపాధిభేదాద్విన్నః విలక్షణఇవ పృథక్పృథక్ వివర్తనాశ్రయతే వాసంతీసీతారామప్రభృతిషు పరస్పరవిలక్షణావస్థావిశేషాన్ భజతి; ఆత్ర వివర్తజ్ఞోవికారమాశ్రయః సవివరీతపరిణామపరః; ఏవం చ దృష్టాంతసా మంజన్య మపుటపవద్యతే; శేషం పూర్వవత్; (అస్మిన్నక్షిరసాంతరసత్వేకరుణరసప్రాధాన్యముక్తయంత్యాగ్రంథా దృహిస్సమర్థసియం). తథాచ ఏతాదృశకరుణరసప్రధానత్వాదపూర్వోఽయం కథాసన్నివేశ ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

౧. తమసావాసంత్యో సీతారామా ప్రతి ఉద్దిశ్య యథాక్రమం ఉచతురితి శేషః.

౪౮. అవనిః భూమిః అమరసింధు ర్గంగా ఆస్తద్విధాభిః తమసాపక్షమురళా గోదావరీప్రభృతిభిః వాసంతీపక్షే అన్యాభి ర్దేవతాభి స్సార్ధంసహేత్యర్థః; యః ఛందసాం వేదానాం ప్రయోక్తాప్రవక్తాఆద్యః కులపతిః సచసూర్యశ్చ; మునీ మనసశీలః; సః ప్రసిద్ధః అనునూతా అనుగతా ఆరుంధతీయమితి విగ్రహేద్వితీయాబహూప్రీహిః. నూ; శేషాద్విధాపేతికవ్ + సకపీతిహ్రస్వప్రతిషేధః; తవ భూయసే ప్రచురాయ మంగళాయ భద్రం మంగళం వితరతు దదాతు ఇతి విభిన్నవాక్యతయా యోజనా;

† సద్యుతశ్చేతి కవ్, ఇతియుక్తమ్.

సచముని రనుయాతా రుంధతీతో వసిష్ఠః
తవ వితరతు భద్రం భూయసే మంగళాయ.

ఇతి (నిష్కాంతాస్పర్శే)

ఇతి తృతీయో ౭ జ్ఞాః.

విదధతు ఇతిపాతే కుర్వంత్యిత్వర్థః; యశోవిధాతుః కథయంతి ఖండితమిత్యాదావిన
బహుత్వోపపత్తిః; ఆత్ర గర్భబీజస్య ఋషిశ్రేయోవికరణరూపస్య ఉద్భేదనాదాత్మ
ప్రసాదమసంధ్యంగముక్తం భవతి. ప. *యదత్రోచ్చృంఖలం కించిత్క వినానేనబధ్యతే
నిరంకుశతయా తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః. భావస్యతుగభీరత్వాత్సకశ్చిదిహకన్యతే;
కోశవ్యాకరణే ప్రాయోనోచ్యేతే గ్రంథగౌరవాత్.

వాధూలవంశజమషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామవసిత స్తృతీయో ౭ జ్ఞాః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యానాం ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం
తృతీయో ౭ంకః.

* “ఆత్ర కేచిత్. “యదత్రోచ్చృంఖలం” మిలికారికయా కలేర్దోషము న్నాప
యన్తి. తత్తుతదనిర్దేశాదపూర్ణంవాక్యమితి న ప్రతిపచన్వార్హమ్” ఇతి కేచిదూఘ్నః,

శ్రీరామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

చతుర్థో ౭ జ్ఞాః.

(౧) తతః (ప్రవిశత స్తాపసా.

(౨) ఏకః-సాధాతకే దృశ్యతాం, అద్యభూయిష్ఠసన్నిధాపితా
తిథిజనస్య సమధికారం భరమణీయతాభగవతోవాల్మీకే రాశ్రమపదస్య.

ప. నీవారౌదనమండముష్ణమధురం సద్యః ప్రసూతప్రియా
పీతాదభ్యధికం తపోవనమృగః పర్యాప్తమాచామలి,

౧. తతః ప్రవిశతస్తాపసావలి. తాపసా తపశ్శీలా.

౨. ఏకః తయారన్యతరఇత్యర్థః; సుధాతురపత్యం సాధాతకీ. సూ. 'సుధాతు
రకశ్చే'తి అకణాదేకాశ్చ ప్రత్యయా; తస్య సంబుద్ధిః సాధాతకే ఇతి; అద్యమధ్యా
హ్నభూయిష్ఠం అధికం యథా భవతి తథా సన్నిధాపితో నికటం గమితోఽతిథిజనో
యస్మిన్ తథోక్తస్య; భగవతః జ్ఞానశక్త్యాదిత్రార్జ్వల్య వాల్మీకేః ప్రాచేతసస్య యత్
ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం తస్య, సమధికారం ధేణ ప్రచురతరమారభ్యమాణాతిథిస
త్కారాదినారమణీయతాహృద్యతా దృశ్యతాం చక్షుర్విషయాక్రియతాం; త్వయేతి
శేషః.

౧. నీవారేలి. తపోవనమృగః తపోవనాశ్రయో మునిసంవర్ధితహరిణః సద్యస్స
మానేఽహని తస్మిన్ దినఇత్యర్థః. ప్రసూతా ప్రసూతవలీ, కర్తరిక్తః; తథావిధయా
ప్రియయా ప్రేమవిషయహరిణ్యాపీతాత్సానంప్రాప్య, భావేక్తః; ల్యబ్ధోపేపంచమీ; +
అభ్యధికమవశిష్టం ప్రచురంవా; హరిణీకర్తృకాసానం ప్రాప్యాపి ప్రచురమిత్యర్థః.

+ అయం క్లేశో నిరర్థకః; యస్తాదధికమితి నిర్దేశేనాధికశబ్దయోగే పంచమ్యాః
జ్ఞాపితత్వాత్; తథాచోక్తం సిద్ధాంతకౌముద్యాప్-అధికశబ్దయోగే సప్తమీపంచమ్యా
విశ్యేతే; 'తనస్తిన్నధికః'ఇతి 'యస్తాదధికః'ఇతి సూత్రనిర్దేశాదితి; తథాచ పీతాల్
పానవిషయాత్ అభ్యధికమిత్యర్థో నిర్బాధఏవ.

గంధేన స్ఫురతా మవాగనుస్మతోభక్తస్య సర్విష్టతః

కర్మంధూఫలమిశ్రతాకవచనామోదః పరిస్తీర్యతే.

౧

సాధాతః:—(౧) 'సాఅదంఅణేఅప్పఅరాణం అణ్ణాఅకాలాణం జాణ్ణకుచ్చాణం.

ఛా. 'స్వాగతమనేకప్రకారాణాం అనధ్యాయకారణానాం జీర్ణహారానాం.

ఉష్ణం చ తన్నధురం మాధుర్యయుక్తం చేతి విశేషణసమాసః; తథావిధం నీవారాదన మండం, నీవారోధాన్యవిశేషః తత్సంబంధోదనస్య యన్తండం ఘనీభూతద్రవవిశేషః తల్ పర్యాప్తం యావదిచ్చానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; యద్వా సద్యః ప్రసూతప్రియాపీతాదితి హేతౌ పంచమి; సద్యః ప్రసూతప్రియాకర్తృకపానా ధేతో రభ్యధికం ప్రచురం యథా భవతి తథా ఉష్ణం మధురం చేత్యర్థః; అత్ర సద్యః ప్రసూతత్వం ఉష్ణత్వే హేతుః; ఉష్ణత్వం హి ప్రసవవిహ్వలశరీరలోదపరిహారకమ్; ప్రియత్వం చ మధురత్వే హేతుః, అతవివ మధురత్వోక్తిః ప్రయోజనవతీ; అన్యథా తస్య మాధుర్యావ్యభిచారాత్తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ; ఇదమేవాభిసంధాయ; అంబునీవారశమ్మైరిత్యత్ర అంబునా తమాత్ అంబునీవారాభ్యాం శకునీత్ అంబునీవారశమ్మైః కురంగానితి వివేక ఉక్తఇతి బోధ్యమ్; † అతవివ పర్యాప్తం యావదిచ్చానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; సర్విష్టతః ఘృతవకః; భక్తస్య అన్నస్య స్ఫురతాప్రసరతా గంధేన సౌరభేణ మనాగీషత్ అనుస్మతః అనుగతః; కర్మంధూఫలమిశ్రస్య కాకవచనస్య పచ్యమానకాకస్య; ‡ బదరీఫలాని హి అమృతసార్థం కాకిన్యా సహ పచ్యంతే; ఆమోదః సౌరభం పరిస్తీర్యతే విస్తీర్యతే వితతీక్రియతే; వాయుసేతి శేషః; యద్వా, పరిస్తీర్యతే విస్తీర్ణో భవతీత్యర్థః; లూయతే కేదారస్పృయమేవేత్యాదావీవ కర్తవద్భావాద్యగాత్తశేషజే. అథవా, సర్విష్టతో భక్తస్య స్ఫురతా గంధేన కర్తా అనుస్మతః అనుక్షణం ప్రసర్వ కర్మంధూఫలమిశ్రతాకవచనామోదః కర్త ఆభివ్యాఖ్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయం; పరిస్త్యాయత ఇతి సాతేఽప్యేవమేవ.

౧. సాఅదం స్వాగతం; గకారస్య 'ప్రాయోలుక్కగచజతదపయవామి'తి ప్రాకృ

† యద్వేత్వాదిరేతదంతో గ్రంథః ప్రకృతానుపయోగిత్యాద్భాధితార్థత్వాద సంబద్ధప్రలాపప్రాయః.

‡ కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే, ఇతి న్యాయోఽత్రబోధ్యః; కృద్వాచ్యో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యే స్వాశ్రయే ఇవ ద్రవ్యవత్, ద్రవ్యే యథా విశేషణతయా భాసతే తథేతి తదర్థః.

దాండాయనః—(౧) విహస్య, అపూర్వః కోఽపిహర్ష హేతు ర్దురుషు
సౌధాతకే.

సౌధాతకి—(౨) సోపహసం, ¹భోదండాఅణకింణామహేటవసోమహం
తస్య ఇత్థిఆసత్తస్య ధురంధరోఅజ్జఅదిహీఆఅదో.

దాండాయనః—(౩) ధిక్ప్రహసనం, నన్వయవృశ్యశృంగాశ్రమాదరుం
ధతీం పురస్కృత్యమహారాజ దశరథస్య ధర్మదానానధిష్ఠాయ
భగవాన్వసిష్ఠః ప్రాప్తః, తత్కిమేవంప్రలవసి?

సౌధాతకి—(౪) హుంవసిట్టో?

ఛా. ¹భోదాండాయనకింనామధేయ ఏషమహతః స్త్రీసార్థస్య ధురంధరోఽద్యా
తిథిరాగతః.

ఛా. ²హుం వసిష్ఠః?

తవ్యాకరణసూత్రేణ లోపః; ఆవశిష్టాకారస్య ఈషత్సృష్టయశ్చుతిరసి; సూత్రేప్రాయ
గ్రహణా త్తకారస్యన ల్ఙ్; అణేఅప్యఆరాణం అనేకప్రకారాణాం బహువిధానా
మిత్యర్థః; పూర్వవదేవ లోపయశ్చుతీబోధ్యే. వఆరాణమిత్యుత్తక్వాసుపారితి సూత్రే
ణానుస్వారః; అణఙ్ఘాఅకాలణాణం; అనధ్యయననిమిత్తానామిత్యర్థః; కాలణేత్యుత్తహరి
ద్రాదిత్వాద్రస్యలత్వం; ిష్టామనేఽనధ్యయనస్య ధర్మకాప్రసిద్ధత్వాదనధ్యాయకార
ణత్వం జీర్ణకూర్చానామ్; జుష్ణకుచ్ఛాణం జీర్ణకూర్చానాం; జుష్ణేత్యుత్తఉత్ జీర్ణే
ఇత్యనేన ఈతఉత్; కుచ్ఛేత్యుత్త సంయోగే ఇత్యనేన హస్తస్య.

౧. గురుషు వసిష్ఠాదిషు.

౨. భోఇత్యాది. దాండాయనేతి నామధేయం; తస్య సంబుద్ధిః; మహతః ప్రదు
రస్య స్త్రీసార్థస్య అంగనాసమూహస్య ధురంధరో నిర్వాహకః ఆద్యాతిథి రాగతః
ఏషః కింనామధేయఇత్యన్వయః, దండాఅణేతి, స్వరస్య బింద్వమితి, ప్రాప్తః, కింనామ
హేఅఇత్యుత్త 'భిక్షువధభామి'లీసూత్రేణ ధకారస్యహకారః, స్త్రీశబ్దస్య 'స్త్రీభగినీ
దుహితృవనితానాం ఇత్థీబహిణీధూఆవిలత'ఇతి సూత్రేణ ఇత్థీఆదేశేకప్రత్యయే కలాపః,
నకస్యేత్యుత్త సంయోగ ఇతి హస్తస్య.

౩. ధిక్ప్రహసనం, హసహేతుభూతం త్వదీయం వచో నింజనీయమిత్యర్థః,
ధర్మదారాణ్ కాసల్యాప్రభృతీన్, అధిష్ఠాయ తాసాం నియామకీభూయ, ప్రలవసి,
అనర్థకం వదసి.

౪. హుమితి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) అథకిమ్.

సౌధాతకిః—(౨) ¹మవప్రణజాణిదంవగ్గోకోవివసో త్రి.

దాండాయనః—ఆకిముక్తంభవతా?

సౌధాతకిః — (3) ²తేణహిఆఅచ్చంతేణేవసావరాఈకవిలావచ్చదరీ
బలాదొకరిఅమడమడాయిదా.

దాండాయనః—(౪)సమాంసో మధుపర్క ఇత్యామ్నాయం బహుమన్య
మానా శ్శ్రీత్రియాయాభ్యాగతాయ వత్సతరీం మహోక్షం
వా పచంతి గృహమేధినః, తం హి ధర్మం ధన్యంసూత్రకారా
స్సమామనంతి.

సౌధాతకిః—(౫) ³భోణిగహిదోసి.

దాండాయనః—కథమివ?

ఛా. ¹మయాపునర్జాతం వ్యాఘ్రః కోఽప్యేషఇతి.

ఛా. ²తేనహ్యగచ్చతైవ సావరాకీకపిలా బలాత్కృత్య మడమడాయితా.

ఛా. ³భోనిగహితోఽసి.

౧. అథకిమిత్యంగీకారే.

౨. ఏవకోఽసి వ్యాఘ్రఇతి మయాజ్ఞాతమిత్యన్వయః, వగ్గ ఇత్యత్ర సంయోగ
ఇతిహస్త్యః.

౩. తేన హివసిష్టేనహి, పరాకీప్రతిహాల దైవా. కపిలానామ గవామవాంతర
జాతిః వత్సతరీ ఏకహేయసి బలాత్కృత్య మడమడాయితా ఆలంభనశబ్దానుకరణమిదం
తథావిధశబ్దయుక్తాకృతీత్యర్థః. ఆలంభేతియావత్, మడాయితేతి పాతే మద్ధి తేత్యర్థః.
'మృద్నా తే ర్మలహట్టఖుడ్డపన్నాదచడ్డమడ్డ మడా'ఇతిసూత్రేణ మృద్నా లేర్పడ ఇత్యా
దేశః, తేన వ్యాఘ్ర ఇతి జ్ఞాతమితి భూత్వేణ సంబంధః.

౪. ఆమ్నాయం ధర్మశాస్త్రం, మహాంశ్చసామృతావేతి విగ్రహః, ఆచతురేత్యా
దిసానిపాతనా దకారాంతత్వం, పచంతి శ్రవయంతి, సూత్రకారాఆపస్తంబాశ్వలా
యనాదయః సమామనంతి ఉపదిశంతి, ఆత్రమయావ్యాఘ్ర ఇత్యాదినా గురుతిర
స్కృతియాపాద్రవ ఉక్తః.

౫. ణిగహిదోఇత్యత్ర ఋతోఽత్తవ్యంగభీరాదిత్వాదీతోహస్త్యశ్చ, భోణిగహి
దోసి, పరాజితోఽసి.

సౌధాతకి:— (౧) ¹జంజలదేసువసిట్టమీ నేసుఅజ్ఞపవ్వపచ్చాఅదస్సరా
ఏసిణోజణలరాఅస్సభఅవదావమ్మాఇణాదహిమహూహిం ఏవ్వ
ణివ్వట్టిదోమహుపకోవచ్చదరిపుణవిసజ్జిదా.

దాండాయన:— (౨) నివృత్తమాంసానామేవంకల్పం వ్యాహరంతి
కేచిత్. నివృత్తమాంసస్తత్రభవా జనకః.

సౌధాతకి:— ²కింణిమిత్తం?

దాండాయన:— (౩) యదైవదేవ్యాస్సీతాయా స్తాదృశం దైవదుర్విపా
కముపశ్రుత్య వైఖానసస్సంవృత్తః తదైవాస్యకతిపయే సంవత్స
రాశ్చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమానస్య.

సౌధాతకి:— ³తదోకింతిఅలదో.

దాండాయన:— సంప్రతి చ ప్రియసుహృదం భగవంతం ప్రాచేతసం
ద్రష్టుం. [అది.

సౌధాతకి:— (౪) ⁴అవిలజ్ఞసంబంధిణీహింణిపుత్తందంసణంనేణవేత్తిజాణీ

భా. ¹యదాగలేషు పసిష్ఠమిశ్రేషు అదైవ ప్రత్యాగతస్య రాజదేర్జనకరా
జస్య భగవతా వాల్మీకిరా దధిమధుభ్యామేవ నిర్వర్తితో మధువర్కః, వత్సతరీపున
ర్విసర్జితా.

భా. ²కిమిత్తమ్?

భా. ³తతః కిమిత్యాగతః?

భా. ⁴అవ్యద్యసంబంధినీభి సుమం నిర్వృత్తం దర్శనమస్య నవేతి జ్ఞాయతే.

౧. ఆగలేష్వీరి, మిశ్రశబ్దః పూజ్యతాద్యోతకః, ఏవాగ్ధేవీవ్వేతి సూత్రేణ ఏవ్వేరి
నిపాతితః, నిర్వర్తితో నిష్పాదితః, వత్సతరీ పునరితి, విసర్జితాముక్తానత్వాల్లభేత్సర్గః.

౨. వ్యాహరంతి కేచిత్, కేచిద్ధర్మకాస్త్రకారాః ఏవంకల్పం మాంసపర్జం మధుప
ర్కానుష్ఠానవిధిం వ్యాహరంతి వదంతి, నివృత్తమాంసో వజ్రితమాంసః.

౩. యదైవేత్యాది, వైఖానసః వానప్రస్థః, చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమా
నస్య తపశ్చరతః కతిపయే సంవత్సరాః, గతా ఇతి శేషః. చంద్రద్వీప ఇతి కల్పిద్వీప
నిశేషః. ప్రాచేతసం వాల్మీకిం.

౪. సంబంధినీభిసుమం దర్శనమస్య నిర్వృత్తం వా నవేతి జ్ఞాయతేఽపి
యోజనా, ఆపి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) సంప్రత్యేవ భగవతా వసిష్ఠేన దేవ్యాః కాసల్యా
యా స్సుకాశం భగవత్యరుంధతీ ప్రహితా, యథా స్వయము
వేత్యన్నేహా ద్విప్రవ్యోఽయమితి.

సాధాతః—(౨) 'జహసవ్యేవదేధే రాపరొప్పరంమిళిదా తహాప్యేవివ
టూహింసహమిళిదాఅణ్ణా అమహూసవం ఖేళంతామాణామ్నః,
అహాకహింసోజణః?

దాండాయనః—(౩) తథాయం ప్రాచేతసవస్థిష్ఠాపుషాస్య సంప్రత్యాశ్ర
మస్య బహిర్వృక్షమూల మధితిష్ఠతి, యఏషః.

ప. హృది నిత్యానుషక్తేనసీతాశోకేనతప్యతే,
అతఃప్రవృద్ధదహనో జరన్నివ వనస్పతిః.
ఇతి (నిష్కాంతే).

౨

—౧౦ మిశ్రవిష్కంభః. ౧౦—

తతః జనకః ప్రవిశతి—

ప. అపత్యే యత్తాదృద్ధురితమభవ తేన మహతా
విషక్తనీవ్రేణ ప్రణితహృదయేన వ్యథయతా,

ఛా. ¹యథా నర్వే వితేనవిరాః పరస్పరం మిళితాః తథా ఆవామపి వటుభి
స్సహ మిళితావనధ్యాయమహోత్సవం ఖేలంతౌ మానయావః, అథ కుత్ర సజనకః?

౧. ఆయం, జనక ఇత్యర్థః. స్నేహాద్విప్రవ్యః ప్రేష్ఠా దర్శనీయః.

౨. స్థవిరావృద్ధాః, ఆనధ్యయనమధ్యయనాభావః సవీవ మహోత్సవః, ఆనంద
హేతుత్వా దుత్సవత్వరూపణం.

౩. ఉషాస్య పరిచర్య, య ఏషః, జనక ఇత్యర్థః.

౪. హృది నిత్యానుషక్తేన నిత్యలగ్నేన సీతాశోకేన సీతానిమిత్తకడుఃఖేన
తప్యతే తప్తః భవతి జరన్వృద్ధః ఆంతఃప్రవృద్ధదహనః ఆంతఃప్రజ్వలద్వహ్నిః వన
స్పతిః పుష్పహీనఫలద్వృక్షః.

మిశ్రవిష్కంభః. సంస్కృతప్రాకృతాత్మక విష్కంభ ఇత్యర్థః.

౩. అపత్యే సీతాయామిత్యర్థః, దురితం కాలీనరూపం పాపం వ్యసనం వా లేన
దురితేన విషక్తః ప్రసక్తః, వటుః తిష్ఠః ధారయా మహతీతి ధారావాహి ఆత్మంశ

పట్టుర్థాగావాహీ నవభవ చిరేణాపి హి నమే
వికృంత స్మర్తాణి క్రకచ ఇవ మన్యుర్విరమతి.

3

(౧) కథ మేవం నామ జరయా దుఃఖేన చ దురాసదేనభూయః పరా
కసాంతపన ప్రభృతిభి స్తపోభి శోషితాంతరశరీరధాతోరన
వప్తంభ ఏవ మే నాద్యాపి దగ్ధదేహః పతతి, అంధతామిస్రా
హ్యసూర్యావామతేలోకాః తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే యే ఆత్మ
ఘాతిన ఇత్యేవ మృషయో మన్యంతే.

ప. *అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,
యాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనాః' ఇతి.

(౨) అనేకసంవత్సరాలిక్రమేపి ప్రతిక్షణపరిభావనయా స్పష్టనిర్భాసః
ప్రత్యగ్ ఇవ మే దుఃఖసంపేగో న ప్రకామ్యతి, అయి మాతః

నైరంతర్యేణ ప్రవాహీత్యర్థః, చిరేణాపి నవ భవ స్థితిః, మర్తాణి హృదయాదీని
నికృంతాః ఛిందన్, క్రకచ ఇవకరపత్రమివ స్థితిః, మన్యుశ్శోకః శోషో వా న విర
మితి న కామ్యతి, వ్యాధృరిభ్యోరమ ఇతి పరస్పైచదమ్.

౧. జరయా పయోహాన్య, దురాసదేన దుస్సహేన దుఃఖేన సీతాపిష్టేషజేన,
పరాశో ద్వాదశదిసోపవాసకృచ్ఛ్విష్, సాంతపనం చాంద్రాయణవిశేషః. ఏవమాదిభిః
కాయశోషకనియమవిశేషైః శోషితాంతరశరీరధాతో ర్నే కథమనవప్తంభ ఏవ పాత
ప్రతిబంధకావలంబన హాన్య ఏవ దగ్ధదేహః, హతహృదయమితి వన్నిందాయాం దగ్ధ
శబ్దః, అద్యాపి నవతతీతి యోజనా, అనేకసామగ్రీసమపధానేపి పాతాభావో విస్త
యసీయ ఇతి భావః. తర్హి భృగుపతనాదినా త్యజ్యతా మిత్యత్రాహ—అంధతామిస్రా
ఇతి. ఆత్మానం ఘ్నంతీతి విగ్రహః, సువ్యజాతావతి జినిః, యే బలా స్త్రియంతే తేభ్య
స్తాన్ యాతయితుం, క్రియాధేత్యాదినా చతుర్థీ.

* అసూర్యా సూర్యరహితాః అంధతామిస్రాః అంధతమసమయాస్తే ప్రసిద్ధాః
లోకాః నరకవిశేషాః ప్రతివిధీయంతే ప్రతిక్రియంత ఇత్యేవ మృషయో వ్యాసాదయో
మన్యంతే ఇతి ధర్మకాస్త్రకారాణాం మత మిత్యర్థః.

౨. ప్రతిక్షణపరిభావనయా సంకతచిచారేణ. భూ అవకల్మషే, అవకల్మషం,
ఊతనం, స్పష్టనిర్భాసః విశదప్రకాశః ప్రత్యగ్ ఇవ నవ్య ఇవ న ప్రకామ్యతి న

దేవయజనసంభవే సీతే ఈదృశ స్తే నిర్మాణభాగః, యేన లజ్జయా
స్వచ్ఛందమప్యక్రందితుం న శక్యతే, హాపుత్ర!

ప. అనియతరుదితస్థితం విరాజ

త్కలిషయకోవల దంతకుట్టలాగ్రమ్,

వదనకమలకం శిశోస్త్వరామి

స్థలదనమంజస మంజుజల్పితం తే.

౪

(౧) భగవతి వసుంధరే! సత్యమతి దృఢాసి.

ప. త్వం వహ్నిర్జ్వలయో వసిష్ఠగృహిణీ గంగా చ యస్యా విదు

ర్తాహాత్మ్యం యది వారఘాః కులగురు ద్వేషస్త్వయం భాస్కరః,

సశ్యసి, నిర్మాణభాగః, సృష్టిఫలం, యేన నిర్మాణభాగేన ఆక్రందితుమపి రోదితుమపి,
అపిశబ్దా త్వలిక్రియానర్హాత్వం సూచ్యతే, దోషవాదహేతుత్వాత్త్వాగ్రస్యేతి భావః.

౪. అనియతేతి, అనియతరుదితస్థితం అవ్యవస్థితరోదనహాసనం, విరాజంతః కలి
షయే త్రిచతురాః కోమలా లలితా దంతా ఏవ కుట్టలాగ్రాణి యస్య తత్తథోక్తం,
తేన కుట్టలాగ్రశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః, నవాదంతశబ్దస్య దతాదేశః, స్థలత్
ఆపూర్ణం అసమంజసం పూర్వావరసంగతిరహితం మంజు సుందరం జన్మితం వచనం
యస్యతత్తథోక్తం తే వదనకమలకం వదనమేవ కమలకం † అనుకంపానాం కణ,
స్త్వరామి ఉత్కంఠాపూర్వకం చింతయామి, అత్రానియతరుదితేతి స్థలదనమంజసేతిచ
విశేషణానుగుణ్యాత్ వదనకమలకమిత్యత్ర పరిణామాలంకారః, కేవలకమలస్య ప్రకృత
క్రియాన్వయానుపపత్తేః, 'పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయా విషయాత్తనేతి లక్ష
ణాత్, దంతకుట్టలాగ్రమిత్యత్రాపి క్రియాన్వయవివక్షాయాం పరిణామః రూపకం వా†

౧. భగవతి వసుంధరే సత్యమతి దృఢాసి అతికఠినాసీతి సత్యం, తవ వసుంధ
రాత్వప్రయుక్తధైర్యేణ పుత్రీనాశోఽప్యకించిత్కర ఇవేత్యుపాలంభో వ్యజ్యతే.

౫. త్వమితి. యస్యా స్త్రీతాయా మాహాత్మ్యం అమానుషత్వం త్వం వేద్య,
విదురిత్యస్య విధక్తివచనమోః విపరీణామేన యోజనా; వహ్నిర్వేద, మునయో విదుః;
వసిష్ఠగృహిణీ ఆరుంధతీ వేదజానాని; గంగా చ వేద; యది వా కించ; రఘోః

† ఇదం చింత్యం, ఏవం చ సత్యుత్తర పదార్థస్య ప్రాధాన్యేన తత్ర అనియత
రుదితస్థితం; స్థలదనమంజసముగ్ధజల్పితమితి విశేషణార్థాయోగాత్; అతః, వదనం కమ
లకమివ వదనకమలక మితిపూర్వపదార్థ ప్రధాన ఉపమిత సమాసో యుక్తః; ఏతదను
రోధేన దంతకుట్టలాగ్ర మిత్యత్రాపి సవిత న్యాయ్యః.

‡ పూర్వోక్తయుక్త్యో సర్వమిదం చింత్యమేవ,

విద్యాం వాగివ యామసూత భవతీ తద్వత్తు యా దైవతం
తస్యా నై దుహితు స్తథా విశసనం కిం దారుణేఽమృష్యథాః? గ
(నేపథ్య) ఇత ఇతో భగవతీ మహాదేవ్యా.

జనకః—(౧) దృష్ట్వా, అయే గృష్టినోపదిశ్యమానమార్గా భగవత్వరుం
ధతీ, (ఉత్థాయ) కాం పున ర్నహాదేవీత్యాహ—(నిరూప్య) హా
కథమియం మహారాజ దశరథస్య ధర్మదారాః ప్రియసఖి మే
కౌసల్యా? క ఏనాం ప్రత్యేతి నైవేయమితి.

ప. ఆసీదియం దశరథస్య యథా గృహేశ్రీ
శ్రీరేవ వా కిముపమాన పదేనసైమా?
కష్టం బతాన్యదివదైవవశేన జాతా
దుఃఖాత్తకం కిమపి భూతమహోవిపాకః.

కులగురుః రఘునంశజనకః తదాచార్యో వసిష్ఠో వా; దేవః దీప్తిశీలః భాస్కరః స్వయం
వేద పరాసపేక్షం జానాతి, అత్ర భూమ్యాదీనాం అన్యోన్యవిరపేక్ష ప్రామాణ్యవ్రతి
పత్త్యర్థం పృగగుక్తిః. అసూత ప్రసూతవతీ. తస్యాస్తథావిధాయాః తద్దుహితుః
సీతాయాః తథా విశసనం అన్యాదృశహింసాం కిమమృష్యథాః కథం సోధవత్వసి?
మృష తితితానూఁ; లజిశ్కౌ.

౧. గృష్టిః దశరథకంచుశీలేన; నిరూప్యహేతుభిర్విచార్య; ఇయం నైవేతి
ఏనాంకః ప్రత్యేతి ప్రత్యభిజానాతి? నోఽపీత్యర్థః.

౬. ఆసీదితి. ఇయం కౌసల్యా దశరథస్య గృహేశ్రీరివాసీత్; అథవా శ్రీరేవా
సీత్; ఉపమానపదేన ఉపమానత్వబోధకయథాశబ్దేన కిం? నకిమపీత్యర్థః; అత్ర ఉప
మాలంకారః ఆక్షేపాలంకారశ్చ. నైమా శ్రీభూతా ఇయం కౌసల్యా దైవవశేన దైవే
చ్ఛయా అన్యదివ జాతా అన్యద్భూతమివ సంవృతా అలక్ష్మీరివ జాతేత్యర్థః; దుఃఖా
త్తకం దుఃఖైకరసం కిమపి వాచా మపరిచ్ఛేద్యం భూతం ప్రాణివిశేషః జాతా సాక్షాద
లక్ష్మీరాతేత్యర్థః; యథా శ్రీశ్రీరేవేత్యనయోః ప్రతిద్వంద్వీభూతమిదమ; † అహో

† అలైదమవధేయం, శ్రీరేవవేతి వాచ్యస్య త్పూర్వపక్షప్రతిక్షేపకత్వేన
యథా శ్రీరితి వాక్యార్థస్య ప్రతిక్షిప్తత్వా తదమరోధనోక్తరాధే వాక్యద్వయ
క్షో నిరర్థకః, కిన్తు; నైమా దైవవశేన దుఃఖాత్తకం కిమమృష్యదివ భూతం జాతా;
ఇత్యేకవాక్యత్వైవ యుక్తా ఇవశబ్దస్సం భావనాయాఁ, ఇతి.

ప. యవష మే జనః పూర్వమాసీన్మూర్తో మహోత్సవః,
క్షతే తూరమివాసహ్యం జాతం తస్యైవ దర్శనమ్.

౭

తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ కౌసల్యా కంచుకీచ.

అరుంధతీ—(౧) నను బ్రవీమి ద్రష్టవ్య స్వయముచేత్య వై దేహ
ఇత్యేషవః కులగురో రాదేశః, అతఏవవాహం ప్రేషితా, తతో
౭యం పదేపదే మహా ననధ్యవసాయః.

కంచుకీ—(౨) సంస్తభ్యాత్తాన మనురుధ్యస్వ భగవతో వసిష్ఠస్యాదేశ
మితి విజ్ఞాపయామి.

కౌసల్యా—(౩)¹ ఏరినేకాలేమిహిహివాహం ఏదట్టవోత్తి సమంఎవ్వ
సవ్యదుక్తాఇం ఓదరంది, తాణసక్కుణోమి ఉవ్వట్టమాణమూల
బంధణంహి అఅంపజ్జవట్టా వేదుమ్.

అరుంధతీ—(౪) అత్ర క స్సందేహః?.

ప. సంతానవాహిన్యపిమానుషాణాం దుఃఖాని సంబంధివియోగజాని,
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని ప్రోతస్సహస్రై రివ సంప్లవంతే.

ఛా. ¹ ఈదృశే కాలే విధిలాధిపో మయా ద్రష్టవ్య ఇతి సమమేవ సర్వదుః
ఖాన్యవతరంతి, తస్మాన్నశక్నోముద్వర్తమాన మూలబంధనం హృదయం చర్యవస్థాప
యితుమ్.

విపాకః ప్రాణినాముపచయాపచయదూపాగంతు కావస్థా విస్తయినీయేత్యర్థః; కష్టం
ఋత. ఇతి దుఃఖాతిశయే.

౭. యఇతి. యవషజనః కౌసల్యా.

౧. ఆదేశః ఆజ్ఞా; అనధ్యవసాయ స్సంశయః;

౨. అత్తానం మనః సంస్తభ్య ప్రతిహతగతికృత్వా అనురుధ్యస్వ అనువర్తన్వేత్కర్థః;

౩. సమం యుగవల్ అవతరంతి ప్రాప్నువంతి; ఉద్వర్తమానమద్వచ్చత్ మూల
బంధనం మూలనియంత్రణం యస్య తత్తతోక్తం; కథిలబంధనమ్యర్థః; చర్యవస్థాప
యితుం ప్రతిష్ఠాపయితుం;

౪. అత్ర హృదయచర్యవస్థాపనాశక్తా.

౮. సంతానేనావిచ్ఛేదేనవాహిని ప్రవహంత్కపి; ప్రేయసి జనే దృష్టే సతీత్య
న్వయః; ప్రోతస్సహస్రైః అనంతైః సోనితోభిః; ఉచలక్షణే కృతీయాః సంప్లవంతే
మహాక్షీభవంతి.

కౌసల్యా—(౧) 'కహంఁబువచ్చావవణం గదావవహూపవిదుణో రావసి
ణోజణ అస్సముహందంశేమి?

అరుంధతీ—ఘ. ఏష వశ్లాఘ్యఃసంబంధీ జనకానాం కులోద్భవః,

యాజ్ఞవల్క్యే ముని ర్యస్తే బ్రహ్మపారాయణం జగౌ. F

కౌసల్యా—(౨) 'ఏసోసోమహా రాఅస్సహిఅణివివేసోవచ్చావవహూ
ఏవిదారావసీరీరథభో, హద్ధి ౨, సుమరావిదమ్మిఅణివ్వేదరమణి

జ్జేదిఅహేహాదేవ్వసవ్వం ఏదంణత్తి

జనకః—(3) భగవత్యరుంధతి సీరధ్వజోఽభివాదయతే.

ఘ. యయా పూతం మన్యో నిధిరపి పవిత్రస్య తపసః

పతిస్తే పూర్వేషామపి ఖలు గురూణాం గురుతమః,

త్రిలోకీమంగల్యామననితలలీనేన శిరసా జగద్వంద్యం

దేవీముషసమివ పందే భగవతీమ్.

౧౦

ఘ. 1కళం నువత్సాయా వనం గతాయా వధ్వాః పితూరాజర్హే ర్జనకస్య
ముఖం దర్శయామి?

ఘ. 2ఏష సమహారాజస్య హృదయస్విశేషో వత్సాయా వధ్వాః పితూరాజర్హి
స్సీరధ్వజః, హంత ౨ సంస్తారితాస్తి అనిర్వేదరమణీయాన్ దివసాన్ హదేవ సర్వ
మేత న్నాస్తి.

౧. వధ్వాః స్మహయాః.

F. ఏష ఇతి. యస్తే జనకాయ జనకం సార్థయితుష్; క్రియాకేలి చతుర్థీ; బ్రహ్మ
పారాయణం స్వరూపేణ గుణైశ్చానవధికాలిశయ బృహత్త్వయుక్త పరమాత్మప్రతి
పాదక వేదాంతభాగం జగౌ ఉపవిదేశ; సఏష ఇతి యోజనా.

౨. హృదయస్విశేషః ఆంశరంగ ఇత్యర్థః; సీరం ధ్వజో యస్య స తథోక్తః;
అనిర్వేదాశ్చతే రమణీయూశ్చ; న విద్యతే నిర్వేదశ్చిత్తగ్ధానిః యేష తథోక్తః రమ
ణీయా ఆనందహేతవః తథావిధాన్ దివసాన్ సంస్తారితాస్తి దివసవిషయకస్థర
ణవతీకృతాస్తి; దిఅహేషత్యత్ర శస్యేదిత్యేత్వష్; సర్వమేతత్ ఉపలభ్యమానం
నాస్తి అసత్కల్పష్.

౩. అభివాదయతే ప్రణామేనాశీర్వాచయతీత్యర్థః.

౧౦. యయేతి. పూతంమన్యః ఆత్మవిషయకప్రాతత్వప్రకారకజ్ఞానవాన్;
త్రిలోకీ మంగల్యాం లోకక్రయ మంగళహేతుభూతాం ఉపసమివ ప్రాతస్సంధ్యాధి
జీవతామివ జగద్వంద్యం; అపనితలలీనేన శిరసేత్యుపలక్షణమహ్తంగప్రణామస్య.

అరుంధతీ—(౧) అక్షరం జ్యోతిస్తే ప్రకాశతామ్, సత్వా పునాతు దేవః
పరో రజసాం. యఏష తపతి.

జనకః—(౨) ఆర్యగృష్టే అప్యనామయమస్యాః ప్రజాపాలమాతుః.

కంచుకీ—(స్వగతం.) (౩) నిరవశేషమతి నిష్ఠురము పాలభాష్టనః.

(ప్రకాశం)—రాజర్షే అనేనైవ మన్యునాచిరపరిత్యక్త రామభద్రదర్శ
నాం నార్హసి దుఃఖయితు వతిదుఃఖతాం దేవీమ్, రామభద్ర
స్యాపి దైవదుర్యోగః కోఽపి. యత్కిలసమంతతః ప్రవృత్తబీభ
త్సకిం వదంతీకాః పౌరాః. నచాగ్నిశుద్ధిమల్పకాః ప్రణయంతీతి
తేన దారుణమనుష్ఠితమ్.

జనకః—(నిరోషమ్) (౪) ఆః కోఽయమగ్నిర్వామాస్తత్ప్రసూతిః పరిశో
ధనే! కష్టమేవంవాదినా జనేన రామభద్రపరిభూతా అపిపునః
పరిభూయామహే.

౧. అక్షరం ప్రకృతిపురుషవత్ స్వరూపస్వభావవికారరహితం జ్యోతిస్స్వ
యం ప్రకాశం ప్రకాశతాం ప్రతిభాసతామ్; “అక్షరమంబరాంతధృతేః; జ్యోతి
శ్చరణాభిధానాత్” ఇత్యధికరణద్వయార్థః ప్రత్యభిక్షాపితః; దేవః జగత్సృష్టాది
లావాక్ రజసాం సమస్తజోషజాలేభ్యః పరః; సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ; యఏషతపతి
సత్వాంపునాతు; అనేన “అంతస్తద్ధరోపదేశాత్” ఇత్యధికరణార్థస్సూచితః; పరో
రజసామిత్యనేన “ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పార్తభ్యః” ఇతి శ్రుతి స్ఫోరితా;

౨. అనామయ మరోగ్యం; ప్రజాపాలమాతుః రామమాతుః కౌసల్యాయాః;
ఇదం చ సాభిప్రాయమ్; అనామయమిత్యనేన ఏవం దుఃఖినీ కియచ్చిరం జీవిష్యతీత్యు
పాలంభో వ్యజ్యతే;

౩. నిరవశేషం నిశ్శేషం అతినిష్ఠురమతిరూఢం; అనేనైవ మన్యునా అప్యనా
మయం ప్రజాపాలమాతురిత్యనేన వ్యజింతేన శ్రోధేన; దైవస్య భవితవ్యతాయాః
దుర్యోగః దుఃఖజననసన్నాహాః; యత్కిల యస్తాదేహోః ప్రవృత్తా ప్రసృతా బీభ
త్సా జుగుప్సనీయా కింవదంతీ జనశ్రుతిః యేషాం తథోక్తాః; పౌరాః పురే భవాః;
తస్తాదైవదుర్యోగః కోఽపీతి పూర్వేణాన్వయః; అల్పకా అత్యల్పాః;

౪. ఏవంవాదినా అగ్నిశుద్ధిరితి వాదినా; పరిభూయామహే అవమన్యామహే;
ఉచనర్గవశేన భవతే స్పకర్తకత్వాత్ కర్తృణి లకారః;

అరుంధతీ—(నిశ్చస్య.) (౧) ఏవమేవై తత్, అస్మి రితివత్సంప్రతి లఘూ
న్యక్షరాణి, సీతేత్యేవపర్యాప్తం, హావత్సే!

ప శిశుర్వా శిష్యావా యదసి మమ తత్త్విష్యతు తథా
విశుద్ధేరుత్కర్షస్త్యయి తు మమ భక్తిం (జనద్రక్ష) యతి,
శిశుత్వం స్త్రైణం వా భవతునసు వంద్యాసి జగతాం
గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చవయః. ౧౧

కౌసల్యా—(౨) ¹అప్యైహాసముష్టుభా అందివిఅవిఅణాట.

ఇతి (మూర్ఛతి.)

జనకః—(౩) హంతకిమేతత్?

అరుంధతీ—రాజన్వే కిమన్యత్?

ధా. ¹అహోసముష్టులంయః తీవ వేదనాః.

౧. ఏతత్ వఃభూయామహ ఇత్యేతత్ ఏవం జనకోక్తప్రకారమేవ; లఘూ
న్యక్షరాణి లాఘవాపాదకశ్శబ్దః; సీతేత్యేవ పర్యాప్తం; వహ్నిసీతయోః పావనత్వే
సమకక్ష్యత్వాత్ ప్రత్యుత సీతాయాః ప్రకర్నాత్ సీతాశబ్దవివ పరిపూర్ణ ఇతి భావః.

౧౧. శిశురితి త్వం మమ శిశుర్వాశిష్యావేతి యత్ తత్త్విష్యతి యోజనా;
విశుద్ధే ర్విదోవతాయా ఉత్కర్షోఽలిశయః తథా భక్తిం అన్యాదృశీం పూజనీయతా
ప్రతివత్తిం త్వయి మమ ద్రక్షయతి స్థిరాం కరోతి. స్త్రైణం స్త్రీత్వం; స్త్రీపుంసాభ్యాం
సఖోస్సఖావిలిసఖోప్రత్యయః; భవతు స్వాల్ నతు తావతా వంద్యాత్వహానిః;
జగతాం వంద్యాసి ఆభివందనీయాసి; నన్విత్యవధారణే; గుణిషు “అహింసాకాచమస్తే
యమ్” ఇత్యాద్యుక్తగుణవతుగుణాః పూజాస్థానమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పూజాప్ర
యోజకాః; లింగం జటాపవీతాదికం వయః స్థావిరం చనపూజాప్రయోజకం.

౨. వేదనాః దుఃఖాని సముష్టులంయంతి మూలముత్పాటయంతి; ఇతి
మూర్ఛతి మూర్ఛామభినయతి;

౩. హంత కిమేతదితి; శస్త్రాభిఘాతాదికమంతరామూర్ఛా విస్తయనీయేత్యర్థః;
అన్యత్ కిం వక్ష్యమాణాదన్యన్న కిమత్యర్థః.

ప. స రాజా తత్సౌఖ్యం సచశిశుజనస్తే చ దివసా

స్వస్థతావావిర్భూతం త్వయి సుహృది దృష్టే తదఖిలం,
విపాకే ఘోరేఽస్తిన్న (ఖలున) నుఖలు) విమూఢా తవసఖీ
పురంధ్రీణాం చిత్తం కుసుమసుకుమారం హి భవతి. ౧౨

జనకః—(౧)హంత సర్వథా నృశంసోఽస్తి, యోఽహం చిరస్య దృష్ట్యా
ప్రియసుహృదః ప్రియాః ధర్మదారాన స్నిగ్ధభవ పశ్యామి

ప. స సంబంధీ శ్లాఘ్యః ప్రియసుహృదసౌ తచ్చ హృదయం
సచానంద స్సాక్షాదపిచ నిఖిలం జీవితఫలమ్,
శరీరం జీవో వా యదధిక మతోఽన్యత్ప్రియతరం
మహారాజ శ్రీమాన్ కిమివ మమ నాసీద్దశరథః? ౧౩

౧౨. సఇతి. సరాజా తత్సౌఖ్యం సచ శిశుజన స్తే చ దివసా ఇతి యత్తదఖిలం
సుహృది త్వయి దృష్టే సతిస్వస్థతావావిర్భూతం కన్యాప్యంశన్యా ప్రమోషేణ స్తుతి
విషయాభూతమ్; “సదృశాదృష్టచింతాద్యాత్సన్పరిబీజస్య బోధకా” ఇత్యుక్తేః; ఘోరే
భయంకరే అస్తిన్విపాకే ప్రకృతసీతాత్యాగరూపదైవదుర్విలసితే తవ సఖీ కాసల్యా
విమూఢా నేతి న; అప్యనామయచున్యా ఇత్యాదిభవద్వచనభంగాఽఽప్యతోయో
స్యాః కఠినచిత్తతాప్రయుక్తమూర్ఖాఽభావస్సనేత్యర్థః; పురంధ్రీణాం చిత్తం హి
యస్తాత్ కుసుమసుకుమారమ్; తస్మాద్విమూఢా నేతి న.

౧. హంతేత్యాది. యోఽహం చిరస్య దృష్ట్యా చిరద్దృష్ట్యా ప్రియసు
హృదో దశరథస్యప్రియాః ప్రీతివిషయాః మయి ప్రీతియుక్తాన్వా ధర్మదారాన్
కాసల్యాం అస్నిగ్ధభవ శత్రుభవ పశ్యామి, శత్రుకర్తృకదర్శన సదృశదర్శనవాసస్తి;
సోఽహం సర్వప్రకారేణ శ్రూరోఽస్తి హంత అనుతప్యతే.

౧౩. ససంబంధీత్యాది. శ్రీమాన్ లక్ష్మీవాన్ మహారాజః సార్వభౌమః సదశరథః
మమ శ్లాఘ్యః సంబంధీ ఆభూత్ అసౌ సంబంధిభూతో దశరథః ప్రియసుహృదభూత్
ప్రీతిమాన్ శోభనహృదయవాంశ్వాభూత్. సూ. ‘సుహృద్ద్వైర్మిమ్రామిత్రయో
రేతి హృదయస్య హృదాదేశః; తత్ అంతరంగత్వేన ప్రసిద్ధం హృదయం చాభూత్;
చకారేణ సంబంధిసుహృత్త్వసముచ్చయః; తదితి దశరథపరం వా; విధేయప్రాధా
న్యాత్ క్షీణత్వమ్; ఏవంచ తత్సంబంధి సుహృద్భూతో దశరథహృదయంచాభూ

కష్టమియమేవ సా శాసల్యా.

[మధూ

ప. యదస్యాః పత్యుర్వా రహసి (పరమత్యాహిత) (పరిమంత్రాయిత)

దభూవం దంపత్యోః పృథగహముపాలంభవిషయః,

ప్రసాదే కోపే వా తదను మదధీనో విధి రభూ

దలంవాతత్త్వైత్వా దహతి యదవస్కంద్య హృదయమ్. ౧౮

అరుంధతీ — (౧) హాకష్టమతిచిరనిరుద్ధనిశ్వాసనిష్పందం హృదయమస్యాః.

జనకః — హా ప్రియసఖితీ కమండులూదకేన సింఛతి.

దితిః సత్రాహ్స్వీకృతయత్తాదశరథః సాక్షాదానందశ్చ; సాక్షాచ్ఛబ్దేనానందహేతా
వానందత్వాహోహా వ్యావర్త్యతే; సాక్షాన్తుఖ్యుత్సర్గః; నిఖిలం జీవితఫలమపి చ కర్త
జ్ఞానభక్తిరూపం జీవనప్రయోజనం; చకారః పూర్వసముచ్చాయకః; శరీరమభూత్
“దుర్బలం మానుషం దేహం” ఇత్యుక్తశరీరం చాభూత్ సకలధర్మసాధనత్వాత్; జీవో
వా భూత్ జీవశ్చాభూత్; తస్య హి జ్ఞానానందమయత్వాత్ ప్రేమాస్వదత్వమ్;
అతో జీవాదధికం సమస్తకల్యాణగుణామృతోదధిత్యేన చ ప్రకృష్టం ప్రియతరం;
ప్రియో జీవః ప్రియతరం బ్రహ్మ; తథావిధం యత్ పరం బ్రహ్మ తదభూత్; యతపి
వం తతః కిం నాభూత్; సర్వమప్యభూదిత్యర్థః; లోకే సంబంధియమృదాదీనాం తత్ర
స్తాత్రత్వం అస్య తు సర్వదా సర్వవిధత్వమితి భావః.

౧౮. యదస్యా ఇత్యాది. అస్యా వా పత్యుః దశరథస్య వా రహసి యత్పరి
మంత్రాయితమభూత్ గుప్తభావణం విచారో వా జాతః; ఆచారకృతంతాద్భావేక్షః.
అత్రాహం దంపత్యో ర్హాయాపత్యోః పృథగపాలంభవిషయోఽభూవం పరస్పరపరి
హారేణ పరస్పరవిషయే ఆయమేవ ముక్తవానయమేవం కృతవాన్ ఇయమేవ ముక్త
వతీ ఇయమేవం కృతవతీత్యాది పరస్పరాపరాధకథనపాత్రమాసమ్; పరమత్యాహిత
మితి పాతోఽపి దృశ్యతే; ప్రణయకలహరూప జీవానపేక్షకత్వేతి తదర్థః; శేషంత్రా
ర్హవత్; తదనుఉపాలంభానంతరం ప్రసాదానుష్ఠానం కోపానుష్ఠానం వా మదధీనమ
భూదిత్యర్థః; తత్త్వైత్వా అలం తత్త్వైరణేన సాధ్యం నాస్తీత్యర్థః; యత్ హృదయ
మవస్కంద్య ఆక్రమ్య దహతి భస్మీకరోతి.

౧౯. నిరుద్ధాః సంచారహితాః శ్వాసాః ప్రాణవాయవో యస్మిన్ తత్రథోక్తం
నిష్పందం చ.

కంచుకీ—చ. సుహృది వప్రకటయ్య సుఖప్రదాం

ప్రథమమేకరసామనుకూలతామ్,

పునరకాండవివర్తనదారుణః

పరిశిష్య విధిర్నసోరుజమ్.

౧౫

కౌసల్యా—(ఆశ్వస్య) (౧) 'హవచ్చేజాణఇకహింసి' సుమంమిదేవా

వివాహాశ్చపరిగ్రహేకమంగళంపుష్పముద్గముహపుండ

రీతిం, ఆరుహంతోముఈచందచందిమాసుంగిజాదే ఏహి

మేపుణోవిఉజ్జోఏహిఉచ్చంగం, సర్వదామహారాటవవ్వభణి,

ఏహారహుఉశమహత్తరాణంవహూ, అన్యూణంతుజణతి సంబం

ధేణదూఆవవ్వేతి.

శా. 'హవచ్చే జానకికాసి'౧. స్వరామి లే నవవివాహలక్ష్యపరిగ్రహైకమంగ

ళ౧, ప్రభులముగ్ధముఖపుండరీకం, ఆరోహత్కముదీచంద్రచంద్రికాసుందరాంగి జాతే

ఏహి పునరభ్యుద్యోతయోత్సంగం, సర్వదామహారాజవివ మభణత్, ఏహి రఘుకుల

మహత్తరాణం వధూః అన్యూకం తు జనకసంబంధేన దుహితైవేతి.

౧౫. సుహృదితి. విధిః ప్రథమం ఆదౌ సుహృదివమిత్రమివ సుఖప్రదామేకరసా

మేకప్రకారాం అనుకూలతాం యోగజ్ఞేమహేతుతాంప్రకటయ్య ప్రకాశ్య పునరసం

తరం అకాండేన అమిత్రేన నివర్తనేన వ్యత్యస్తపరిపాకేన దారుణస్యక్రూరస్యక్

మనసోరుజం హృదయపీడాం పరిశిష్యి పరిహ్లాం కరోతి; అకాండనివర్తనేతి హతే

అకాండే నివర్తనేన పరావర్తనేన దారుణః అకాండే నివృత్తో భూత్వేత్యర్థః; సుహృ

దవ్యవసరేత్యక్త్వా గతశ్చేన్నసః పీడాం కరోతీతిసామ్యుక్.

౧. నవవివాహలక్ష్యః పరిగ్రహేణ ఏకం ముఖ్యం మంగళం యస్యతత్త

థోక్తం; కాముద్యాం కార్తికపార్ణమాస్యాం భవశ్చంద్రః కాముదీచంద్రః ప్రాదుర్భ

వక్యః కాముదీచంద్రః తస్య యా చంద్రికా తద్వత్సుందరం అంగం యస్యాస్యా

తథోక్తా; ఉత్సంగం అంకం ఉద్యోతయ ఉపవేశేన ప్రకాశయ. సర్వదా సర్వస్తి

న్మాలే; మహారాజో దశరథః; ఏహి సీతా రఘుకులే మహత్తరాయే మహప్రభృ

తయః లేహం వధూః స్నుహి తదభిప్రాయేణ స్నుహి; అన్యూకం తు మమ తు జనక

సంబంధేన దుహితైవ మదభిప్రాయేణ దుహితైవేత్యేవమభణత్; చందిమేత్యత్ర పున్నా

గేత్యాదినాకస్యమః; దూపిత్యత్ర స్త్రీభగినీత్యాదినా దూపిత్యశబ్దస్య దూఆదిత్యా

దేశః.

కంచుకీ—(౧) యథాహ దేవీ.

ప. పంచప్రసూతేరపితస్య రాజ్ఞః ప్రియోవిశేషేణ సుబాహుశత్రుః,
వధూచతుష్కేఽపి తదైవనాన్యాప్రియాతనూజాస్యయదైవసీతా.

జనకః—(౨) హాప్రియసఖ మహారాజ దశరథ! ఏవమసి స్వప్రకార
హృదయం గమః కథం విస్తర్యసే?

ప. కన్యాయాః కిల పూజయంతి పితరోజామాతురాఽన్తం జనం
సంబంధే విపరీతమేవ తదభూదా రాధనం తేమయి,
త్వం కాలేర తథావిధోస్యపహృత స్సంబంధబీజం చ త
ద్వోరేఽస్మిన్తమ డీవలోక కుమారే పాపస్య ధిగ్జీవితమ్. ౧౭

౧. దేవీ కాన్యాయథాహ తదైవతి శేషః;

౧౬. పంచేతి. పంచప్రసూతయః అపత్యాని యస్య తథోక్తస్యాపి తస్య
రాజ్ఞఃపత్నిరగ్రస్య సుబాహుశత్రుః రామః విశేషేణప్రియః ఇష్టః; రామాదయశ్చ
త్వారః కాంతాచే లిపంచ; వధూచతుష్కేఽపి సీతాదిన్నహ చతుష్టయేఽపి ఆస్య
జనకస్య తనూజా సీతా యథా తస్య రాజ్ఞో దశరథస్యప్రియా తథా అన్యా ఊర్విశా
ప్రభృతిః తస్య రాజ్ఞఃప్రియా న; ఆస్య తనూజాసీతేత్యనేన సీతాయా ఏవ జనకాభి
సంధినాతనూజాత్వం నాన్యాసామితి వ్యజ్యతే.

౨. సర్వైః ప్రకారైః ధర్మైర్హృదయం గమః.

౧౭. కన్యేతి. సంబంధే కన్యావర సంబంధే కన్యాయాఃపితరః జనన్యో
జనకాశ్చ జామాతుర్వరస్య ఆఽన్తం సన్నిహితబంధుజనం పూజయంతి కిల సంభావ
యంతీతి ప్రసిద్ధం; తత్పూజనం తే మయి ఆరాధనం సన్నిహితమభూత్ త్వత్క
ర్తృకమద్విషయక పూజనం సత్ ప్రలిఖానం జాత మిత్యర్థః; తథావిధః త్వం
కాలేనాచహృతఃఆసి; మయా పూజ్యమానం భవంతం ద్రష్టం మమ న్యాయం;
తావద్భాగ్యాభావేఽపి కేవలం ద్రష్టుమసి మదియదైవమర్పిపాశో నాక్షామ్యదితి
భావః; సంబంధబీజం సీతాచ ఆపహృతం; లింగవిపరీతామః; పూర్వోక్తయోరభా
వేఽపి తాదృశభవదభిమతా సీతాపి దైవేన నాక్షామ్యతేతి భావః; తత్ తస్మాత్
ఘోరే భయంకరే అస్తిక్ ఏవంవిధే బహువిధదుఃఖరాజనే జీవహాకస్య కుమారే
వీరే పాపస్య పూజన వివర్ధయాది హేతుభూతదురిత ప్రచురస్య మమ జీవి

† వధూచతుష్కేఽపి యథాహి కాంతా ప్రియా తనూజస్య తదైవ సీతా,
ఇతి శ్రూయీషా పాతః.

కౌసల్యా—(౧) ¹జాదేజాణికింకరేమి? దిగవజ్జళేవపడిబంధణిచ్చుం
హదజీవిదం మంమందభామిణింణపడిచ్చుఅథి.

అరుంధతీ—(౨) ఆశ్వసిహి రాజ్ఞి బాష్పవిశ్రామోఽప్యంతరేషు కర్తవ్య
ఏవ. అన్యచ్చ, కిం న స్తరసి? యదవోచదృశ్యశృంగాశ్రమే యు
ష్టాకం కులగురుః, 'భవితవ్యం తథేత్యుపజాత మేవ, కింతు
కల్యాణోదర్కం భవిష్యతీ'తి.

కౌసల్యా—(౩) ²కుదోఅదిక్కందమణరహోఽదం?

అరుంధతీ—(౪) తత్కిం మన్యసే రాజపత్ని మృషోన్యంతదితి? నహీదం
సుక్షత్రియేఽన్యథా మంతవ్యం భవితవ్యమేవ తేన.

ప. ఆవిర్భూత జ్యోతిషాం బ్రాహ్మణానాం
యే వ్యాహారాస్తేషు మాసంశయోఽభూత్,

ఛా. ¹జాలే జానకి! కింకరోమి? దృఢవజ్రలేపప్రతిబంధనిశ్చలం హతజీవితం
మాం మందభాగినీం న పరిత్యజతి.

ఛా. ²కుతోఽతిక్రాంతమనోరథాయావితత్?

తం ప్రాణధారణం ధిక్ తక్కుర్చికా నిందేత్పరః; అలేదానీం భవత్పుజాద్యభావేఽపి
యత్ర తల్లాభోఽకాంతరే తత్ర గమనస్యాపి మదీయజీవనయోనిదురితం ప్రతిబంధక
మితి భావః.

౧. దృఢేన వజ్రలేపేన బంధకద్రవద్రవ్యలేపేన యః ప్రతిబంధః విశ్లేషా
నుత్పాదః తేన నిశ్చలం హతజీవితం నింద్యజీవనం;

౨. ఆశ్వసిహి ఆశ్వానం దుఃఖలఘూకరణం ప్రాభుహి; బాష్పస్య దుఃఖాశ్రుణః
విశ్రామో విచ్ఛేదోఽపి; అపిశబ్దేన బాష్పాదికం నముచ్చీయతే, అంతరేషు మధ్యే మధ్యే;
అన్యచ్చ బాష్పవిశ్రామాదన్యదపి; తథా పరిత్యాగదూషేణ భవనమపరిహార్యమితి
హేతో రుపజాతమాపాతతో జాతం నత్వంతతస్తథేత్యర్థః; కల్యాణోదర్కం మంగ
ళపర్యవసాయిభవిష్యతీతి కులగురుర్వసిష్ఠో యదవోచత్తన్న స్తరసి కిం?

౩. అతిక్రాంతమనోరథాయాః అసంభావ్యాభిలాషవిషయాయాః.

౪. మృషోద్యమితి మిథ్యావచనమితి.

౧౦. ఆవిర్భూతేతి, ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం పరజ్యోతిర్విషయకావరోక్ష జ్ఞానప
తాం బ్రాహ్మణానాం విప్రాణాం యే వ్యాహారాః ఉక్తయః లేషు సంశయః ప్రామాణ్యసం

భవ్యా హేమం వాచి లక్ష్మీ ర్నిషిక్తా

నైతే వాచం విప్లుశార్దూం వదంతి.

౧౮

(నేపథ్యే కలకలః, సర్వేఆకర్ణయంతి)

జనకః—(౧) అద్యఖలు శిష్టానధ్యయనమిత్య స్థలితం భేలతాం వటూ
నామయం కలకలః.

కౌసల్యా—(౨) 'సుశహసోక్తందావభాశ త్తణంహోది, నిరూప్య, అష్టు
హేపదాణం మజ్జేకోపసో రామచందకోమారలచ్చీసావట్టం
భేహింనుద్ధళచిదేహిందార ఓఅమ్మాణం లోఅణాఇంసీఅళావేఇ.

అరుంధతీ—(స్వగతం.) (3) (సహర్షోత్కంఠం) ఇదం తన్నామ యద్భా
గీరథీ నివేదితం రహస్యం కర్ణామృతం, న త్వేతత్ విద్యః కతరోఽ
యమాయుష్షతోః కుశలవయోరితి.

జనకః—ప. కువలయదళస్నిగ్ధశ్యామశ్శిఖండకమండనో
వటుపరిషదం పుణ్యశ్రీక శ్శ్రియైవ సభాజయకా,

భా. 'సులభసౌఖ్యం తావత్ బాలత్వం భవతి. ఆహో ఏలేహం మధ్యేక
ఏషః రామచంద్రకౌమార లక్ష్మీసావప్తంభై ద్దుగ్ధలలితైరంగైర్దారోఽస్తాకం లోచనే
శీతలయతి?

దేహః మాథూల్ నోత్పత్త్యర్హః; హి యస్తాదేహం బ్రహ్మణానాం వాచి భవ్యామం
గళకరీలక్ష్మీః నిషిక్తా నిషీప్తా; ఏలేన, 'భద్రైహం లక్ష్మీర్నిహితాధివాచీ'తి శ్రుతి
స్సోస్థరితా.

౧. శిష్టాగమనప్రయుక్తాధ్యయనాభావశిష్టానధ్యయనం.

౨. సులభం సౌఖ్యం యస్మిన్ తత్రభోక్తం; అనేన వృద్ధోజనోదుఃఖశతాని
భుక్తు- ఇత్యుక్తవార్ధకనిందా వ్యజ్యతే, రామచంద్రకౌమారలక్ష్మ్యైః చంద్రవదాన్తాద
కారి రామశైవస్య యోఽయమవప్తంభ ఆలంబనం తత్సహితైః; లక్ష్మీవదేన శైవస్య
స్పృహణీయత్వం వ్యజ్యతే; ముగ్ధలలితైః సుందరసుకుమరైః.

౩. వార్ష ఇష్టాగమాప్నోతి; ఉత్కంఠా అంకాదానాది విషయకాభిలాషః;
భాగీరథీనివేదితం గంగయా కథితం; రహస్యం గూఢం యత్ కర్ణయౌరమృతవదోగ్యం
తదిదం నామ; ఆయుష్షతోః కుశలవయోర్నధ్యే కతరోఽయమిత్యేకత్ కుశలైరి వా
లవ ఇతి వా న తువిద్యః న జానీమః; అస్తదోద్వయోశ్చేత్యేకత్వే బహువచనమ్;

౧౯. కువలయేతి. శిఖండకమండనః కాకవక్షధరః; వటూనాం బ్రహ్మచారిణాం

పునరివ శిశు ర్భూతో వత్సస్సమే రఘునందనో

ఝడితి కురుతే దృష్టః కోఽయం దృశో రమృతాంజనం? ౧౯
కంచుకీ—(౧) ఊర్తియబ్రహ్మచారి దారకోఽయ మితి మన్యే?
జనకః—(౨) ఏవమేతత్. ఆస్యహి.

ప. చూడాచుంబితకంకపత్రమభితస్తూణీద్వయం పృష్ఠతో
భస్తస్తోకపవిత్రలాంఛనమురో ధత్తే త్వచం రౌరవీం,
మోర్వా మేఖలయా నియంత్రితమధోవాసశ్చ మాంజిషకం
పాణౌ కార్దుకమక్షసూత్రవలయం (దండోపరేపైష్ఠలః) దండం
తథా పైష్ఠలమ్. ౨౦

(3) భగవత్సరుంధలి! కిముత్ప్రేక్షిసే కుతస్తోఽయమితి?

అరుంధతీ—వయమద్యైవాగతాః.

జనకః—(౪) ఆర్యగృష్టేఽతికాతుకం మే వర్తతే తద్భగవంతం వాల్మీకి
మేవ గత్యాప్నచ్చుఇమం చదారకం బ్రూహి వత్సకేవ్యేతే ప్రవ
యసస్తాస్యం దిదృక్షివ ఇతి.

పరివదం సదః శ్రియా కాంత్యా సఖాజయక్ అలంకుర్వక్ ఆమృతాంజనమమృ
తమయమంజనం; శీతశత్యాదిభిస్తద్ధి రమణీయమితకవిసమయప్రసిద్ధిః.

౧. మన్యే అనుమినోమి;

౨. ఏకత్ భవతా సంభాష్యమానం ఏవం వస్తుభూతమ్.

౨౦. చూడేతి. చూడయా చుంబితాని సంయుక్తాగ్రాణి కంకపత్రాణి బాణపక్షాః
యస్మింస్తత్తథోక్తం పృష్ఠతోఽభితః పృష్ఠే ద్వయో ర్భాగయోరిత్యర్థః; భస్తభస్త
మయం స్తోకం స్వల్పం పవిత్రం పావనం లాంఛనంపుండ్రం యస్య తత్తథోక్తం
ఉరః కారపీమైజేయాం త్వచం ధత్తే; మోర్వాత్తకరశవయా నియంత్రితం మాం
జిష్ఠం మాంజిషారక్తం వాసః అధః ఉరస్తోఽధస్తాత్; ఊర్తియబ్రహ్మచారిణాం మోర్వి
మేఖలా మాంజిష్ఠం చ వస్త్రమిత్సుక్తం; పాణౌ కార్దుకం ధనుః అక్షసూత్రవలయం
జవమాలికావలయం అస్తీతి శేషః. అవరే పైష్ఠలఇతి పాతే అవరే పాణౌ అశ్వత్థ
దండ ఇత్యర్థః; అవరః పైష్ఠల ఇతి పాతే తు ధనుర్దండదవరోఽన్య ఇత్యర్థః;

3. కుతస్త్యః కస్తాదృశః;

౪. అతిశయతం కాతుకం విశిష్టవస్తుజ్ఞాసౌత్సుక్యం; ప్రవయసో వృద్ధాః.
దిదృక్షః ద్రష్టుమిచ్ఛః.

కంచుకీ—(గ) యదాజ్ఞాపయతీతి నిష్కాంతః.

కాసల్యా—¹కింమణ్ణేహ ఏవంభణిదో ఆతిమిస్సదిత్తి.

జనకః—(అ) భిద్యతే వాసద్వత్తమీదృశస్య నిర్దాణస్య.

కాసల్యా—(3) ²కహంసవిణాణేసమిదగిట్టివలతో విసజ్జిదానేససరిసదార
ఓణిదో ముహంపసరిదో ఏవ్వసోవచ్చో.

జనకః—(ర) చిరం నిర్వర్ణ్య, భోః కిమప్యేతత్.

ప. మహిమ్నా మేతస్మిన్విసయశిరోమాన్ధ్యమస్మణో

విదగ్ధైర్నిర్ద్రాహ్యో నపున రవిదగ్ధైరతిశయః,

మనో మేసంమోహస్థిరమపి హరత్యేష బలవా

నయోధాతుం యద్వత్పరిలఘురయస్కాంతశకలః.

౨౧

కా. ¹కింమన్యథేవ ఏవంభణిత ఆగమిష్యతీతి.

కా. ²కథం సవినయనిశమితగృప్తివచనో విసజ్జితాశేషసదృశదారక ఇతో ముఖం
ప్రసృతవివ సవత్సః.

గ. యదాజ్ఞాపయతీతి. తదనుతిష్ఠామితి శేషః. ఏవం భణితః ప్రవయసస్త్యాం
దిదృక్షవ ఇత్యుక్తస్థే ఆగమిష్యతి ఇతి మన్యథేవకిం? నాగమిష్యతీత్యహం మన్యే
ఇతి భావః;

అ. ఈదృశస్య లోకోత్తరస్య; నిర్దాణస్య ఆకారస్య; నిర్దీయతేత్యం నిర్దాణ
కర్తృణ్యుత్; కృత్యుణ్యుతో బహులమిత్యుక్తే; సద్వత్తం సదాచారః; భిద్యతే భిన్నం
భవతి కిమిత్యర్థః; కర్తృవత్కర్తృణేతియగాత్త నేపదే;

3. సవినయం నిశమితం శ్రుతం గృప్తివచనం యేన సతథోక్తః;

ర. ఏతత్ వక్ష్యమాణం; కిమపి అపూర్వమిత్యర్థః; తదాహ.

౨౧. మహిమ్నామిత్యాది. వినయేన జ్ఞానవయస్థీలవృద్ధసన్నిధౌ స్వనికర్తృవర్తవసా
య్యవస్థానేన శిశిరః శీతలః మాన్ధ్యేన బాల్యేన మప్యణః పారుష్యరహితః విదగ్ధా మ్న
క్షుద్రభిః నిర్ద్రాహ్యః నిర్జేయః అవిదగ్ధః పునర్ననిర్ద్రాహ్యః నిర్జేతు మశక్యః ఏతస్మి
న్మహిమ్నామలికయః ఏతస్మిన్ప్రకృప్తజ్ఞానలేజః ప్రకృతిగుణాదిమాహత్త్వానా ముక్త
ర్న సుంమోహేన మూర్ఖయా స్థిరమపి కాఠవన్నిష్పందమపి మే మనశ్చిత్తం పరి
లఘుః అల్పః ఆయస్కాంతశకలః ఆయస్కాంతఖండః ఆయోధాతుం యద్వత్ లోహ

లవః—(ప్రవిశ్య) (౧) అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్యా త్పుణ్యానసి సతః
కథ మభివాదయిష్యే, విచింత్య, ఆయం పునరవిరుద్ధః ప్రకారః
ఇతి వృద్ధేభ్య శ్శూక్రియతే, సవినయముపసృత్య, ఏష వో లవ
స్య శిరసా ప్రణామపర్యాయః.

అరుంధతీజనకౌ—అయుష్మా భూయాః.

కౌసల్యా—జాదచిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౨) ఏహివత్స, లవముత్సంగేగృహీత్వా. (స్వగతం) దిష్ట్యాన
కేవలముత్సంగశ్చిరాంతమ మనోరథోఽపి పూరితః.

కౌసల్యా—(౩) ¹జాదఇదోవిదావఏహి. (ఉత్సంగే గృహీత్వా)
అప్తు హేకేవళందరవిసోట్టకందోట్టమంసభుజ్జేశేణదేహబంధేణక
బలిఅరవింద కిసరకసాఅకంతకలహంసఘోసణాఘ్నగ్నరాణుణాది

ఛా. ¹జాతఇదోఽపి తావదేహి. అహో న కేవలమిషాద్విస్మయోత్పలహంస
లాజ్ఞ్యలేన దేహబంధేన కబలితారవిందకేసరకమాయకంతకలహంసఘోషణాఘ్నగ్నరాను

పిండమివ హరితి కర్షతి; ఆత్ర వినయశిరో మాగ్ధ్యమస్మణ ఇత్యాఖ్యాం పదాఖ్యాం
సలిలహిమోపప్తంధేన జ్యోత్స్నిభవతాం సూర్యలేజనాం సాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. క్రమస్సత్కారాద్యానుపూర్వ్యం; వయః స్థావిరాదికం; వయఃప్ర
యుక్త క్రమః వయఃక్రమః తస్యోచిత్యం ప్రాప్తతా; జ్ఞాతం చ తద్వయః. క్రమా
చిత్యం చ జ్ఞాతవయః క్రమాచిత్యం తస్యా భావః అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్యం; అర్థా
భావేఽవ్యయాభావః; అపంచమ్యాఇతి ప్రతిషేధాదంభావో న + తథాచ వయః
క్రమాచిత్యజ్ఞానాభావాదిత్యర్థః; కథమభివాదయిష్యే కేనక్రమయాచ ప్రకారేణ నమ
స్కరిష్యే; అవిరుద్ధః అవిపరీతః ప్రకారః అనుష్ఠానవిశేషః సామాన్యేన వృద్ధవిషయక
ప్రణామకరణయాచఇతి భావః;

౨. ఉత్సంగే అంకే; దిష్ట్యేత్యానందే; ఉత్సంగః కేవలం న పూరితః కింతు
మే మనోరథోఽపి పూరిత ఇత్యర్థః;

౩. జాలేలిసంబోధనః; విసోట్టమితి విస్పష్టవాది; కందోట్టకబ్ధః కువలయ
వాదీ; ఘర్ణరశ్వకాంస్యధ్వనిపదమరణనవాంశ్వ దీర్ఘశ్వ తథావిధేన స్వరేణ అనుసరితి

† అజ్ఞాతవయః క్రమాచిత్యానితి ద్విలియాంత పాఠేన త్విజ్ఞేతే.

దీహరేణసరేణరామభద్రమణుసరేణ, ణంకరోరకమలగబ్ధపమ్మ
 లోసరీరఘంసోవితారిసోవవ్య, జాదవేక్థామిదేముహమ్. (చుబుక
 మున్నమయ్యనిరూప్య సభాష్వాకూతం), ¹రావసింకిణపేక్షసిణి
 పుణంణిరూవిజ్జంతోవచ్చా ఏమేవహూపముహచందేణవిసహ
 సంవదదివవ్య.

జనకః—(౧) పశ్యామిసఖపశ్యామి.

కౌసల్యా—(౨) ²అప్తుహేఉప్తుత్తంవిలమేహిలంకుదోముహంవిలా
 వావేది.

జనకః—ప. వత్సాయాశ్చ రఘూద్వహస్య చ శిశావస్తిన్నభివ్యజ్యతే
 సంపృక్తిః ప్రతిబింబితేన నిఖలా నైవాకృతినాన్యతిః,

నాదిదీక్షేణ స్వరేణ చ రామభద్రమనుసరతి, నను కతోరకమలగర్భవత్సలశ్శరీరస్య
 ర్శోఽపి తాదృశవివ, జాతప్రేక్షేలేముఖం.

ఛా. ¹రాజన్దే కిం న పశ్యసి నిపుణం నిరూప్యమాణో వత్సాయా మే పథ్యా
 ముఖచంద్రేణాపి నహ సంవదత్యేవ.

ఛా. ²అహోఉన్నతమివమేహృదయంకులోముఖం విలాపయతి.

అనుకరోతి. కతోరకమలగర్భవత్సలశ్శరీరస్య కమలస్యగర్భవదాంతర తత్ర వత్సత్వః స్థితః
 తాదృశవివ రామభద్రస్వర్ణవదృశవివ; చుబుకమధరాధోదేశం; నిపుణం నిరూప్య
 మాణః హేతుభిః పటుతరం విచార్యమాణః ఆయమితి శేషః; సీతాముఖచంద్రప్రతి
 యోగికసాదృశ్యప్రమానిషయో భవతి;

౧. పశ్యామి సఖ పశ్యామి; ఆదరాద్విరుక్తిః;

౨. ఉన్నతమివ విభ్రాంతమివ; కులోముఖం యత్ర క్వాపి ఆసంభావ్య విషయే
 లగ్నమితి యావత్; విలాపయతి పరిచేషయతి;

౩. వత్సాయాభితి. అస్తిక్ శిశౌ లవే వత్సాయాస్సీతాయా రఘూద్వహస్య
 చ రామచంద్రస్య చ సంపృక్తిసంపర్కసంబంధ ఇత్యర్థః; ప్రతిబింబితేన ఆభివ్యజ్యతే
 ఆభివృత్తా భవతి; దర్శనాదా ప్రతిబిమ్బవద్దృశ్యక ఇత్యర్థః; నిఖలా కృత్వా అకృతి
 రవయవసంస్థానవిశేషః నైవ సీతారఘూద్వహసంబంధిస్యేవ ద్యుతిః లావణ్యం నైవ
 తయోరేవ సంబంధిన్; చాణీ చాక్ సా తయోరేవ సంబంధిన్; విషయః ప్రశ్నయః న

సా వాణీవినయస్సవ సహజః పుణ్యానుభావోఽస్యసా
హాహాదేవి కిముత్పథైర్మమనుఃపారిష్లవం ధావతి? ౨౨

కౌసల్యా—¹జాదఅత్తిదేమాదాసంహ్మరసివాతం?

లవః—సహి౨.

కౌసల్యా—(౧) ²తదోకస్సతుమం?

లవః—(౨) భగవత స్సుగృహీతనామధేయస్య వాల్మీకేః.

కౌసల్యా—³అయిజాదకహిదవ్వంకహేహి.

లవః—ఏతావదేవ జానామి.

(నేపథ్యే) (3) భోభో నైనికా ఏషఖలు కుమారశ్చంద్రకేతు
రాజ్ఞాపయతి, నకేనచిదాశ్రమాభ్యర్థ్యభూమయోఽతిక్రమితవ్యా

ధా. ¹జాతాస్తిలేమాతా? సంస్తరసివాతాం?

ధా. ²తతః కస్య త్వం?

ధా. ³అయిజాతకథితవ్వంకధయ.

ఏవ, సహజః స్వాభావికః పుణ్యః పావనశ్చాసా అనుభావశ్చసోఽపి సమీచీకవ్యవసా
యోఽపి అసౌ సీతారఘూద్వహసంబధ్యేవ; అదూరవిప్రకృప్తవాచ్యదశ్యుః; 'అనుభావః
ప్రభావేచసతాంచ మతినిశ్చయ' ఇత్యమరః; దేవి సీలే మమ మనః పారిష్లవం సత్
చంచలం సత్ ఉత్పదైరమారైః కింధావతి అనతస్థితం భవతి; హాహాదుఃఖ్యతఇత్యర్థః;
దేవీత్యనేన దేవభూయంగతాయాస్తవ కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి వ్యుత్పత్తేః; అతఏవహి
ఉత్పదైరిత్యుక్తం; అత్రచ "ఋహ్మరఙ్ఘాఃపథామానతే" ఇతి సమాసాంతః.

౧. కస్యత్వం కస్తాజ్ఞాత ఇత్యర్థః;

౨. సుగృహీతం సుప్తం జ్ఞాతం నామధేయం యస్య తథోక్తస్య వాల్మీకేః;

3. నైనికాః నేనాసమవాయనః; అభ్యర్థ భూమయః సమీపదేశాః సాతిక్రమిత
వ్యాః సహాదేనాసి స్పృష్టవ్యా ఇత్యాజ్ఞాపయతీత్యర్థః; మేధ్యాశ్వస్య యజ్ఞాంగాశ్వస్య

"కస్యత్వమిత్యత్ర "త్వంకస్తాజ్ఞాత" ఇతి కేహంచిద్వాక్యఖ్యానం ప్రకరణా
సమగుణః; మాతాపిత్రో ర్జ్ఞానవాదినంప్రతి తస్మిత్వ" కస్తాజ్ఞాతఇతి ప్రశ్ననైగవాసు
దయాల్; సహజనిక రుః ప్రకృతిత్వ మస్తరేణ మాతాపితృత్వ మితీతరదావిరస్తి యేన
ప్రశ్నాస్తరంతే సంజంగమిత" ఇతి వ్యాఖ్యాతం కైఫీత్.

ఇతి, అరుంధతీజనకా—మేఘాశ్వప్రసంగాదుపాగతశ్చంద్రకేతు
ద్వీప్తవ్య ఇత్యసోసుదివసోఽయం.

కౌసల్యా—(౧) 'వచ్చులక్ష్మణస్సపుత్రః' అని వేది త్తి అమలబిందుసుందరా
ఇంతక రాఇంసుణి అంది.

లవః—ఆర్యశ్చంద్రకేతు ర్నామ?

జనకః—(౨) జానాసి రామలక్ష్మణౌ దాశరథీ?

లవః—(౩) ఏతావేవ రామాయణకథాపురుషా?

జనకః—(౪) అథకిం.

లవః—తత్కథం న జానామి?

జనకః—తస్య లక్ష్మణస్యాయమాత్మజశ్చంద్రకేతుః.

లవః—(౫) ఊర్విశాపుత్రస్తర్హి మైథిలస్య రాజరేంద్రాపిత్రః.

అరుంధతీ—(౬) ఆవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం వత్సేన.

జనకః—(౭) యది త్వమిదృశః కథాయామభిజ్ఞస్తర్హి బ్రూహి (పశ్యామః)
(పుచ్చామః) తేహందశరథస్య దారకాణాం కిం నామధేయాన్య
పత్యానికేషుదారేషు ప్రసూతానీతి.

భా. 'వచ్చు లక్ష్మణస్య పుత్ర ఆజ్ఞాపయతీత్యమృతమిందుసుందరాణ్యక్షరాణి
శ్రూయంతే.

ప్రసంగాత్ అవశ్యానురోధవృత్త్యాదేతోః; ద్రష్టవ్య ఇతి సుదివసః చంద్రకేతుదర్శ
నాత్ శోభనదివసోఽయం విస్తయనీయ ఇత్యర్థః;

౧. అమృతమిందుసుందరాణ్యక్షరాణి సుధాపువతవల్ భోగ్యావర్ణాః;

౨. దాశరథీ దశరథపుత్రః; జానాసి కిమితి కాక్వా యోజనీయమ్;

౩. రామాయణకథాయాః రామాయణనామక కావ్యప్రబంధస్య పురుషా
ప్రతిపాద్యో;

౪. అథకిమిత్యంగీకారే;

౫. తర్హి లక్ష్మణపుత్రత్వే; మైథిలస్య మిథిలాధిపతేః;

౬. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమ్; వత్సేన లవేన;

౭. కథాయామభిజ్ఞస్తర్హితిపాద్యార్థజ్ఞానవాక్; కిం నామధేయానీత్యారభ్య
కేషు దారేషు ప్రసూతానీత్యంతస్య బ్రూహీత్యనేనాన్వయః; పశ్యామః అనన్వితా
నిషయకత్వద్వచనం శృణుమ ఇత్యర్థః;

జనకః—(౧) కిం న ప్రణీతః కవినా ?

లవః—(౨) ప్రణీతో న తు ప్రకాశితః తస్యైవ కోఽప్యేకదేశః భగవతా ప్రబంధాంతరేణ రసవదభినేయాధీకృతః. తం చస్వహస్తలిఖితం భగవాన్సునిర్వ్యసృజద్భరతస్యతౌర్యత్రికసూత్రధారస్య.

జనకః—కిమర్థం?

లవః—(౩) సకల భగవాన్ స్తమస్సరోభిః ప్రయోజయిష్యతీతి.

జనకః—(౪) సర్వమిదమూకూతకరమస్తాకం.

లవః—(౫) మహతీ పునరన్తిక భగవతో వాల్మీకే రాష్ట్రాయతో యేషామంతేవాసినాం హస్తే తత్పుస్తకం భరతాశ్రమం ప్రతి ప్రహితం తేషామానుయాత్రికశ్చసపాణిః ప్రమాదోచ్ఛేదనార్థమస్తద్భ్రాతృప్రేషితః.

కౌసల్యా—¹భారావిదేఅత్తి?

భా. ¹భాగ్విదేఅత్తి?

౧. న ప్రణీతః కిం న ప్రకటితః కిం? నోక్తః కిమితి వార్థః;

౨. న తు ప్రకాశితః న క్రాంతినాధ్యాపితశ్చ, తస్య రామాయణస్య కోఽపి అనిర్ధారితః ఏకదేశః అంశః; సచ సప్తమాశ్కే వక్ష్యమాణాంతర్నాటకార్థ ఇతి జ్ఞేయం; ప్రబంధాంతరేణ; శ్రవ్యప్రబంధాంతరీక్ష్య ప్రబంధరూపరూపకరూపేణ. రసవాక్ శృంగారాదిప్రతిపాదకః అభినేయః సాత్త్వికాంగికాదిచతుర్విధాభినయప్రకాశ్యః అర్థః అభిధేయః యస్య సతతోక్తికృతః; మునిః వాల్మీకిః; తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య నృత్తగీతవాదిత్రశాస్త్రాచార్యస్య భరతస్య భావరాగతాళశాస్త్రాచార్యత్వమూలకతదాద్యక్షరఘటితభరతనామకస్య.

౩. సః భరతః; తం ప్రబంధం; అప్పరోభిః ప్రయోజ్యకర్త్రీభిః ప్రయోజయిష్యతీత్యేతదర్థః;

౪. సర్వమిదం; ప్రణీతస్యాప్రకాశనం ప్రబంధాంతరేణ కరణం భరతం ప్రతిప్రేషణం చ; ఆకూతకరం గూఢార్థకమ్;

౫. ఆస్థా ఆవశ్యకత్వ ప్రకారకేచ్ఛా; ఆనుయాత్రికః అనుచరః; ప్రమాదస్య అనవధానప్రయుక్త ప్రతిఘాతస్య ఉచ్ఛేదనార్థం నివృత్త్యర్థం; అస్తద్భ్రాతృ మత్సహజః;

లవః—(౧) అస్త్యార్యః కుశో నామ.

కౌసల్యా—(౨) 'జేష్ఠోత్తిభణిదంహోది.

లవః—(౩) ఏవమేవై తత్ప్రసవక్రమేణ సకిల జ్యాయాన్.

జనకః—(౪) కింయమావాయుష్మంతా?

లవః—అథకిమ్.

జనకః—(౫) వత్స! కథయప్రకాశం, కథాప్రపంచస్య కీదృశః పర్యంతః?

లవః—(౬) అలీకపౌరాపవాదోద్విగ్నేన రాజ్ఞా నిర్వాసితాం దేవయజ
నసంభవాం సీతాదేవీమాసన్నప్రసవవేదనామేకానీమరణ్యేఽరి
త్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతియదేవః.

కౌసల్యా—(౭) హేవచ్చేముద్ధముహికోదాణిం దేసరీరకుసుమస్సర్పుత్తి
దేవ్యదుష్విలాసపరిణామోవఆభణిపడిదో?

శా. ¹జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి.

శా. ²హేవచ్చే ముగ్ధముఖ కఇదానీం తే శరీరకుసుమస్య యుడితి చైవదుష్విలాస
పరిణామ ఏకాకిన్యా నిపతితః?

౧. ఆర్యః పూజ్యః;

౨. జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి అగ్రజఇతి ధ్వనితం భవతి;

౩. ప్రసవక్రమేణ జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః; యమశసాధారణపూర్వజానుజత్వవ్యవ
స్థాపక జననానుపూర్వ్యేణ జ్యేష్ఠఇతి భావః;

౪. అతఏవ పృచ్ఛతి—కింయమావతి.

౫. కథాప్రపంచస్య కథావిస్తరస్య; పర్యంతః అవసానమ్; యద్వా ప్రకాశనం
ప్రబుచ్యః తస్య కోఽవధిరత్సర్గః; కియత్పర్యంతం ప్రకాశిత ఇత్యాశయః;

౬. అలీకః మిథ్యాభూతో యః పౌరాపవాదః పౌరకర్తృకదోషకథనం తేన
ఉద్విగ్నేన సంభ్రాంతేన రాజ్ఞా రామేణ నిర్వాసితాం గృహాచ్ఛానితాం దేవయజన
సంభవాం యాగభూమిజాతాం పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యత్ ఏషపర్యం
తఇతి యోజనా;

౭. శరీరకుసుమస్య కుసుమసమృశశరీరస్య చైవదుష్విలాసస్య చైవదుశ్చేష్టికస్య
పరిణామః ఫలోపధానం కః నిపతితః ఇతి దుఃఖ్యతే;

జనకః—హా వత్సే

ప. నూనం త్వయాపరిభవం చ వనం చ ఘోరం

తాం చ వ్యథాం ప్రసవకాలకృతా మవాప్య,

క్రవ్యాద్ధణేషుపరితః పరివారయత్సు

సంత్రస్తయా శరణమిత్యసకృత్ స్మితోఽహమ్.

౨౩

లవః—ఆర్యే కావేతా?

అరుంధతీ—ఇయంకౌసల్యా, అయం చ జనకః.

లవః—సబహుమానభేదకౌతుకం పశ్యతి.

జనకః—(౧) అహహ నిర్దయతా దురాత్మనాం పౌరాణాం, అహో రా

మస్య రాజ్ఞః క్షీప్రకారితా.

ప. ఏతద్వైశసవజ్ర ఘోరపతనం శశ్వన్నమోత్పశ్యతః

క్రోధస్య జ్వలితుం ఝడిత్యచసరశ్చాపేన శాపేనవా. [ఏసిం.

కౌసల్యా—(సభయం) (౨) ¹భావదిపరిత్యాజితాహి౨. పసాదేహికువిదం రా

లవః—ప. ఏతద్ధి పరిభూతానాం ప్రాయశ్చిత్తం మనస్వినాం.

అరుంధతీ—రాజన్నపత్యం రామస్తే పాల్యాశ్చ కృపణాః ప్రజాః. ౨౪

ఛా. ¹భగవతి పరిత్రాయస్వ౨. ప్రసాదయ కుపితం రాజర్షిం.

౨౩. నూనమితి; క్రవ్యాద్ధణేషు వ్యాఘ్రాదిషు పరితస్యమంతాల్ పరివారయత్సు మండలి భూయ వ్యాఘ్రువత్సు సత్సు సంత్రస్తయా త్వయా ఆసక్పదహం శరణమితి స్మృతః; నూనం సంభావయే.

౧. దురాత్మనాం దుర్బుద్ధీనామ్; క్షీప్రకారితా ఆసమాప్త్యకారిత్యమ్;

౨౫. * ఏతదితి; ఏతద్వైశసమేవ మహావ్యసనమేవవజ్రస్యాశశేర్హోరపతనం తీక్షణపతనం శశ్వదుత్పశ్యతో మమ క్రోధస్య శాపేన ఆనిష్టోపధాయకసంకల్పేన చాపే నవా మారకధమివ ఝడితి జ్వలితుం ఆవసరః ప్రాప్తకాలతః; రాజర్షిత్వాదిభిః భావః;

౨. ప్రసాదయ ప్రసన్నం కురు;

౨౪. ఏతదితి. పరిభూతానామపమతానాం మనస్వినాం మహాకుసాం ప్రాయశ్చిత్తం కోపప్రతీకారః ఏతత్ప్రసాదనమిత్యర్థః; అపత్యం రామః కృపణాజనాశ్చ తేపాల్యాః రక్షణీయాః.

జనకః—శాంతం వా రఘునందనే తదుభయంయత్పుత్రభాండం హిమే
భూయిష్ఠద్విజబాలవృద్ధి వికలస్త్రిణశ్చ పౌరో జనః. ౨౫
అతో రుషం న దధే౨

సంభ్రాంతా వటవః-(ప్రవిశ్య) (౧) కుమార౨. అశ్వో౨శ్వశ్చి ణో౨పి
భూత విశేషో జనపదేషు శ్రూయతే, సో౨మధునాస్తాభిః ప్రత్య
క్షీకృతః.

లవః—(౨)అశ్వో౨శ్వశ్చి పశుసమామ్నాయే సాంగ్రామికేచ పత్యతే,
తద్భూతకీదృశః?

వటవః—అరే శ్రూయతామ్.

ప. పశ్చాత్పుచ్చం వహతి విపులం తచ్చ ధూనోత్యజస్రం
దీర్ఘగ్రీవస్స భవతి ఖురాస్తస్య చత్వార వవ,

౨౫. * శాంతం వేత్తాది. వా అథవా తదుభయం శాపేన చాపేన చ శ్రోధస్య
జ్వలనాభావశ్చర్థః; యత్ యస్తాత్పుత్రభాండం పుత్ర ఏవ భాండం మూలధనం
పుత్రభూతమూలధనమ్; భూయిష్ఠాని భూయాంసి ద్విజాః బాలాః శిశవో వృద్ధాః
విరాః వికలా అంధబధిరాదయస్తైః స్త్రీసమూహాశ్చేత్యాని యస్మిన్ ప్రభోక్తః
పౌరో జనశ్చమేహి మదీయః కిల; తస్తాత్తదుభయం శాపశ్చాపశ్చ శాంతం భవతు
నివృత్తం భవతు. రుషం నదధే శోపం న ధారయామి; యద్వాయద్యసాద్యుష్ఠద్విజ
బాలవృద్ధవికలస్త్రిణః పౌరో జనః చకారేణ రామస్సముచ్చీయతే; తదుభయం పౌర
జన రామాత్తశోభయం మేపుత్రభాండం పుత్రాత్తకమూలధనవన్తమ రక్షణీయం తత్త
స్సాత్ శాంతం శ్రోధేన జ్వలిత్యాలం రుషం న దధే శ్రోధం న ధారయామి; స్థైర్యద్యో
తసార్థం ద్విః కథనం;

౧. వటవః ప్రవిశ్య; అత్ర ఆహురితిశేషః; భూతవిశేషః ప్రాణివిశేషః;
జనపదేషు శోనలాదిదేశేషు. ఆరణ్యత్వాదేవముక్తిః; శ్రూయతే శాబ్దబోధవిషయో
భవతి; ప్రత్యక్షీకృతః చక్షుర్విషయాకృతః;

౨. పశుసమామ్నాయే పశుద్రవ్యకయాగ్రతిపాదకవేదభాగే; సాంగ్రామికే
యుద్ధకాండే చ; కీదృశః కింలక్షణకః.

౨౬. పశ్చాదిత్యాది. సః అశ్వశ్చతుశ్చమానః విపులం పుచ్చంపశ్చాద్వహతి;
మహిమః శో౨యముభయతః పుచ్చశ్చత్యార్థాత్కవాసనా వ్యావృత్త్యర్థం పశ్చాత్పదం;
అన్యథాపుచ్చస్య పశ్చాద్వహనావ్యభిచారాత్ తద్వ్యర్థం; విపులమిత్యనేన ఖరవాగ్

శమ్యాణ్యత్తి ప్రకిరతి శక్యత్విండకానామమాత్రా

కింవ్యాఖ్యానైర్వ్రజతి సపునద్దూరమేహ్యేహి యామః. ౨౬

ఇత్యజినేహస్తయోశ్చాపే చాకర్షంతి.

లవః—(౧) సకాతుకోపరోధవినయం, ఆర్యాః పశ్యత పశ్యత ఏభిర్నీ
లోఽస్తీతి త్వరితం పరిక్రమతి.

అరుంధతీజనకౌ—పూరయతు కౌతకంవత్సః.

కౌసల్యా—(౨) ¹ఆరణ్యకగర్భరూపాలావేహింతుమైతోసిదా, భావది
జాణామిఅహంతం పేక్షంతీవంచితేతి తాఇదో అణ్ణదోహవి
అపేక్షమ్మదావదప్పంతం పలాంతందీహాఁం.

అరుంధతీ—అతిజవేన దూరమతిక్రాంతస్స చపలః కథం దృశ్యతే?

కంచుకీ—(ప్రవిశ్య) (౩) భగవాన్నాత్మీకిరాహ జ్ఞాతవ్యమేతదవసరేభ
వద్భిరితి.

జనకః—అతిగంభీరమేత త్కిమపి భగవత్సరుంధతి! సఖి కౌసల్యే! ఆర్య

చా. ¹ఆరణ్యకగర్భరూపాలావైర్యాయం తోషితాః. భగవతి కానామ్యహం
తం ప్రేక్షమాణా వంచితేతి; తస్మాదితోఽన్యతోభూత్వాప్రేక్షామహేతావద్దృశ్యంతం
పలాయమానం దీర్ఘాయుషమ్.

పుత్రిః; తస్యహి పుచ్చంగోవత్ కృతం భవతి; ఏవంచ వక్ష్యమాణవిశేషణానాం తత్సా
ధారణత్వేఽపి న దోషః; ధూనోతి చలయతి; దీర్ఘగ్రీవః; ఆయతకంతో భవతి; తస్య
ఖురాశ్చత్వారి ఏవ నాధికా ఇత్యర్థః; శమ్యాణి బాలకృణాని అత్తి ఖాదతి; శక్యత్విం
డకాక్ పురీషసిండాక్ ఆవ్రమాత్రాక్ రసాలశలాటుపరిమితాక్ ప్రకిరతి విక్షీపతి;
సపునద్దూరం వ్రజతి గచ్ఛతి;

౧. కౌతుకం వర్షః తస్య ఉపరోధో బలాత్క్రియమాణత్వమ్;

౨. ఆరణ్యకగర్భస్య ఆరణ్యచరశోః రూపైరాలావైశ్చతోషితాః యూయం;
అహం వశ్యంతీ తం వంచితేతి జానామి; రామభద్రసంవాదేన ప్రలోభితాహమితి
భావః; దృశ్యంతం దర్శవంతం;

౩. ప్రవిశ్య కంచుకీ. గృప్తిరిత్యర్థః; అవసరే ప్రాప్తకాలే;

ఏకద్వాత్మీకాశ్యం; అతిగంభీరం గూఢాశయం కిమద్యుపార్యం; పృథ్వానాం
అరుంధతీప్రభృతీనాం వర్గః సమూహః;

గృప్తే! స్వయమేవ గత్వాభగవంతం ప్రాచేతసం పశ్యామః, ఇతి నిష్క్రింతో వృద్ధవర్గః.

వటవః—(ప్రవిశ్య) (౧) పశ్యతు కుమారస్తదాశ్చర్యం.

లవః—దృష్టమవగతం చ నూనమాశ్వామేధికోఽయమశ్వ ఇతి.

వటవః—కథం జ్ఞాయతే?

లవః—(౨) మూర్ఖాః పరితమేవ హి యుష్మాభిరపి తత్కాండం, కథం న పశ్యథ! ప్రత్యేకం శతసంఖ్యాకాః కవచినో నిషంగిణో దండి నశ్చ రక్షితారః, తత్ప్రాయమేవ బలమిదం దృశ్యతే, యదీహ చనప్రత్యయః తత్ప్రచ్యుత.

వటవః—(౩) భోభోః కింప్రయోజనోఽయమశ్వః పరివృతః పర్యటతి?

లవః—(౪) సస్పృహమ్ (స్వగతం) అశ్వమేధఇతి నామవిశ్వవిజయినాం క్షత్రియాణామూర్జస్వలస్సర్వక్షత్రపరిభావీమహానుత్కర్షనికమః.

(నేపథ్యే) ప. యోఽయమశ్వః పతాకేయమథవా వీరఘోషణా,

సప్తలోకై కవీరస్య దశకంఠకులద్విమః.

౨౭

౧. దృష్టం చక్షుషియ్యాశ్చతః; నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇత్యవగతమనుమితం అశ్వమేధాయ ప్రభవత్పాశ్వమేధికః; తత్కాండమశ్వమేగప్రతిపాదకశ్రుతిభాగః; బాలకాండం వా; తత్రాపి హ్యాశ్వమేధః ప్రసక్తః; కాండోఽస్త్రీఘ్నైః క్షిబత్సం.

౨. ప్రత్యేకమిత్యాది. కవచినః శతం; నిషంగిణః శతం; దండిన శ్శతంచ రక్షితార ఇత్యేతన్నపశ్యథ కథమిత్యన్వయః; తత్ప్రాయమేవ కవచ్యాది ప్రచురమేవ; ఇహ మద్వచసి ప్రత్యయో విశ్వాసో న యది;

౩. కింప్రయోజనః కింఫలకః; పరివృతః రక్షితృభిరితి కేమః; పర్యటతి పరితోభ్రమతి;

౪. అనాగతే వస్తుని ఇచ్ఛా స్పృహ; సర్వక్షత్రపరిభావీ సకల రాజకులపరిభవజనకః ఉత్కర్షనికమః ఉపాదేయవైలక్షణ్య భావకదృషద్విశేషః; ఉర్జస్వలః బలిష్ఠః; ఆచింత్యనిఃష ఇత్యర్థః;

౨౭. య ఇతి; యోఽయమశ్వః అశ్వమేధికోఽశ్వః ఇయమశ్వ ఇత్కర్థః; విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వం; పతాకాత్వం విధేయమ్; సప్తాయవేష లోకేషు ఏక

లవః—(౧) సగర్వమివ, ఆహా సందీపనాన్యక్షరాణి,

వటవః—(౨) కిముచ్యతే ప్రాజ్ఞః ఖలు కుమారః.

లవః—(౩) భోభోః కిమక్షత్రియా పృథివీ? యదేవముద్భుష్యతే.

(నేపథ్యే) అరే రే మహారాజం ప్రతి కుతః క్షత్రియాః?

లవః—(౪) ధిగ్జాల్మా.

ప. యది నోసంతి సంత్యేవ † కేయమద్య విభీషికా?

కిముక్తైరేభిరధునా తాం పతాకాం హరామి వః. ౨౮

హే వటవః పరివృత్త్య లోష్టైరభిఘ్నంతోపనయతైసమశ్వం, ఏష రోహితానాం మధ్యే చరతు.

వీరస్య; ఏకేషు ప్రధానేషు వీరయతిపరాక్రమత ఇత్యేకవీరస్తస్య; సప్తాకేశ్వత్ర మధ్యమపదలోపీ సమాసః; వీరైకఇత్యాపత్తివారణాయ ఏకేషు వీరయతీతివిగ్రహో ౨౦గీ కృతః; దశకంఠకులస్య రావణవంశస్యద్విట్ కాతయతా తస్య రామస్య పతాకా విజయ ధ్వజః; అథవాపూర్వోక్తాతిరేకేణ వీరఘోషణావీర ఇతి జగదాకర్ణనానుకూలవ్యాపారః.

౧. గర్వః పరోత్కర్హానాదరః; సందీపనాని గ్రోహణవకాని; మనఃప్రస్వలనం గ్రోధ ఇత్యుక్తం.

౨. ప్రాజ్ఞఇతి. సర్వోఽపి స్వజనం ప్రశంసతీత్యంశజ్ఞ ఇత్యర్థః; *

౩. ఏవం పూర్వోక్తరీత్యాయత్ ఉద్భుష్యతే తస్మాత్ కిమక్షత్రియా పృథివీత్య న్వయః; మహారాజం ప్రతి తదాస్తుభ్యేన; కుతః కస్తాజ్ఞేతోః క్వవా;

౪. ధిక్ జాల్మా ఆసమీక్ష్యకారి భవద్విషయక నిందేత్కర్థః.

౨౮. యది నో ఇతి. అత్ర క్షత్రియా ఇత్యనుషజ్యతే, క్షత్రియా న సంతీతి భవద్భిరుచ్యతే యది సంత్యేవేత్యవగంతవ్యం; ఆద్య క్షత్రియసత్తాధికరణేఽస్మిన్ దివసే. ఇయం విభీషికా భయోత్పాదనం కా? కీదృశీత్యర్థః. రోహితానాం మృగ విశేషాణాం; దృప్తాం దృప్తవక్తృకాయాం దృప్తత్వోపచారః; నసహంతే శిక్షణా భావవత్యో నభవంతీత్యర్థః; సోఽపి చంద్ర కేతులి యోజనా;

† యది లే సంతి సంత్యేవ, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; లేరామాదయః సంతి యది సంత్యేవ వర్తంతామేవ; తావతాన్యేహం కాక్షితి? ఇతి తదర్థః.

* ఆశ్వ ఆశ్వమేధికత్వస్య సత్యత్వాత్కుమారః ప్రాజ్ఞః విద్వాన్, ఇత్యర్థ వర్ణనం యుక్తమ్.

సక్రీధః పురుషః—(ప్రవిశ్య) (౧) ధిక్చాపలం కిముక్తవానసి? తీక్ష్ణత
రాహ్యయుధీయశ్రేణయః శిశోరపి దృప్తాం వాచం న సహంతే,
రాజప్రత్రశ్చంద్రకేతు ద్ద్ధాంతః సోఽప్యపూర్వారణ్యదర్శనా
ఊర్జస్తహృదయో నపరాపతత్యద్యాపి, తత్త్వరితతరమనేన తరు
గహనేనాపసర్వత,

వటవః—(౨) కుమారకృతం కృతమనేనాశ్వేన. తర్జయంతి విస్ఫురిత
శస్త్రాః కుమారమాయుధీయశ్రేణయః దూరే చాశ్రమపదం,
తదేహి హరిణస్ఫుటైః పలాయామహే.

లవః—(౩) విహస్య, కిం నామ విఘ్నరంతి శస్త్రాణి? ఇతి ధను రారోపయన్
ప. జ్యాజిహ్వాయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్రా
ము(దూభ)(ద్ధా)రిఘోరఘనఘ్నరఘోషమేతత్,

౧. దుర్దాంతః అమర్షిణః; ఆపూర్వారణ్యదర్శనేన అననుభూతవినిలూకనేన
ఆఊర్జస్తహృదయో వ్యాసక్తమనాః; తదాగాం గహనేన దుర్గమనన్నివేశేన; అప
సర్వత పలాయన్యత్.

౨. కృతమశ్వేన అశ్వేన సాధ్యం కిమపి నాస్తీత్యర్థః; గర్హాయాం ద్విరుక్తిః
అజ్ఞానాదేవాత్రవయం ప్రవృత్తా ఇతి భావః. విస్ఫురితశస్త్రాః ఘోషవదాయుధాః; తర్జ
యంతి భయముత్పాదయంతి; ఆశ్రమపదం చ ఆశ్రమస్థానంచ దూరే విప్రకృష్టే;
హరిణానాం యాని ప్లుతాని ఆభూస్వర్గమనాని తత్సదృశగమనైరిత్యర్థః; పలాయా
మహే పరాగతాభవామః; ఆయగతో; తస్య పరేత్యుపసర్గపూర్వకత్వం; ఉపసర్గస్యా
యతావితి లక్ష్యం.

౩. విఘ్నరంతి ఘోషయంతాని భవంతి; ధనురారోపయన్, జ్యామితి శేషః.

౨౯. జ్యాజిహ్వాయేత్యాది. జ్యా హర్షీనైవ జిహ్వ రసనా తయా వలయితా
వేష్టితా ఉత్కటకోటిరేవ ఉత్తుంగాగ్రభాగవీవ దంష్ట్రా యస్య తత్తథోక్తమ్; ఉదూభ
రయః ఆనంభ్యాకాఘోరా భయజనకా ఘనా స్సంద్రా ఘర్షరఘోషా యస్యతత్త
థోక్తం; ఏకచ్ఛాపం, క్షీటత్వం విచారణీయం; సామాన్యే నపుంసకత్వం వా + గ్రానే
కటకోనే ప్రసక్తముద్యుక్తం హవోహాసయుక్తంయదంతకవక్త్రయంత్రం వ్యాఘ్రాదిమా
రణయంత్రసదృశకృతాంతాన్యకుహరం తస్య జృంభావిదంబితదీయజృంభానకారివిక
టం విషమం ఉదరం మధ్యం యస్య తథావిధం అస్తు; అస్య చాపస్య తథాభవనం

గ్రాసప్రసక్తహసదంతక వక్త్రయంత్ర
జృంభావిడంబి వికటోదరమస్తువాపమ్.

౨౯

ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రమంతా స్మరేష్.

ఇతి చతుర్థో ౭ జ్ఞః.

ప్రాప్తకాలమిత్థర్థః; జ్యోజిహ్వేవ జ్యోజిహ్వేత్సుపమాలంకారో వ్యాఖ్యేయః; కోటి
దంష్ట్రమిత్థత్ర తు కోట్యాత్తకం దంష్ట్రాసన్యశమితి వ్యాఖ్యేయం. విశేష్యవిశేషణ
భావస్య కామచారత్వాన్నదోష ఇత్యాచుః.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసీరాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామవసితస్తుతీయో ౭ జ్ఞః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావశలస్పర్శినీ
సమాఖ్యానాం ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం
చతుర్థో ౭ంకః.

శ్రీరామాయనమః.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

పం చ మో ౭ జ్యుః.

(౧) నేపథ్యే.

(౨) భోభోసైనికాః జాతం జాతమస్తద్బలానా మవలంబనం.

ప. నన్వేష త్వరితసుమంత్రసుద్యమాన

ప్రోద్వల్లప్రజవితవాజినారథేన,

ఉత్థాతప్రచలిత కోవిదారకేతు

శ్చూత్వా వః ప్రథనముపైతి చంద్రకేతుః.

౧

తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టశ్చంద్రకేతుః ౨.

ఆర్య సుమంత్ర పశ్య ౩.

ప. కిరతి కలితకించితోపరజ్యన్తుఖశ్రీ

రవిరతగుణగుంజతోటినాకార్దుకేణ,

౧. నేపథ్యఇత్యాది.

౨. సైనికాః సేనాసమవాయనః; జాతమవలంబనం ఉపాశ్రయో లబ్ధ
ఇత్యర్థః.

౩. నన్వేషి; సుమంత్రసుద్యమానాః సుమంత్రేణ ప్రేర్యమాణాః ప్రోద్వల్లాః ప్రక
ష్టేణ చంచలాః ప్రజవితాః త్రకృష్టవేగయంతాః వాజినోఽత్వా యస్మిన్ ప్రథోక్తేన,
ఉత్థాతేషు నిమ్నాన్నతప్రదేశేషు ప్రచలితః కోవిదారయక్తద్వజవాన్; కోవిదారః
కర్ణికారః; ప్రథనం యుద్ధం శ్రుత్వా ఉపైతి నను ఆగచ్ఛతి కిల; ఇయం చూళికా;
'నేపథ్యాంతస్థితైః పాత్రైః చూళికాంకార్థసూచనా' ఇత్యుక్తే.

౪. కిరతీతి. కలితేన ఆహృతేన కించిత్కోపేన ఈషన్తస్యనా రజ్యంతీ రక్తిభ
వంతీ ముఖశ్రీః ఆననశోభా యస్య తథోక్తః; అత్ర ప్రత్యర్థినామకించిత్కరత్వా
త్కించితోపేనేత్యుక్తమ్; చంచత్సంచచూడః చలితశిఖండకః; కోఽప్యుపార్యః
అయం వీరపాతః వీరశిఖుః అవీరతం విక్రంతిరహితం యథా తథా గుణే జ్ఞాయాం

సమరశిరసి చంచత్పంచమాడశ్చమూనా
ముఁరి శరతుమారం కోఽప్యయం వీరపోతః.

౨

ఆశ్చర్యం౨.

ప. మునిజనశిశురేక స్పర్వత స్సంప్రకోపా
న్నవభవరఘువంశస్యాప్రసిద్ధి(ద్ధః) ప్రరోహః,
దళితకరికపోలగ్రంథి టంకారఘోర

జ్వలితశరసహస్రః కౌతుకం మే కరోతి.

౩

సుమంత్రః—ఆయుష్షః.

ప. అతిశయితసురాసుర ప్రభావం
శిశుమవలోక్యతదైవతుల్యరూపమ్,
† కుశికసుతమఖద్విషం ప్రమాథే
ధృతధనుషం రఘునందనంస్తరామి.

౪

గుంజంత్యో అప్యక్తశబ్దం కుర్వంత్యో కోటిఅగ్రే యస్య తథోక్తేన కార్తుకేణ, కరణత్వా
త్ప్రతీయా; సమరశిరసి యుద్ధరంగే చమూనాముపరిశరతుమారం బాణవర్షంకిరతి; తుహ
రోఽలిమాక్షసలిలవృష్టిః; ఆత్ర రజ్యష్టఖగ్రిః కార్తుకేణ చంచత్పంచమాడ ఇత్యేతైః
శరతుమారమిత్యనేన చ తటిత్వతః శక్రచాపయుక్తస్య మేఘశిరస్య సామ్యం వ్య
జ్యతే.

౩. మునిజనేత్యాది. ఏకః అనవాయః సంప్రకోపాత్ ప్రకృప్తకోపాత్; లవ
కోపస్య తద్దృష్ట్యావృత్తేఽసి చంద్రకేతుబుద్ధ్యా మహత్త్వాదదోషః; సర్వతస్సమంతాత్
దళితానాం కరికపోలగ్రంథీనాం టంకారేణ దళనధ్వనినా ఘోరం భయజనకం జ్వలి
తం శరాణాం సహస్రం యస్య సతథోక్తః; అనంత్యవాచీ సహస్రశబ్దః; నవః స్రక్త్య
గ్రిః రఘువంశస్యాప్రసిద్ధిప్రరోహ ఇవ స్థితః అపఖ్యాత్యంతురవత్ స్థితః మునిజన
శిశుః మునిజనాః శమప్రధానాః లేష్వసి బాల ఇత్యర్థః; మే కౌతుకం వర్షం కరోతి
ఉత్పాదయతి.

౪. అతీతి. తదైవ తుల్యరూపం యథా రామేణ తుల్యప్రభావః తదైవ
తుల్యాకారఇత్యర్థః. తథావిధం; కుశికసుతమఖద్విషం సుబాహువ్రభృతీనాం; ఆత్ర
స్మృతిమదలంకారః.

† ఆత్ర, తదైవ తుల్యరూపమితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ యుక్తః; అన్యథాఽన్యాయే
క్షేకాత్.

చంద్రకేతుః—(౧) మమత్వేకముద్దిశ్య భూయసా మారంభ ఇతి హృ
దయమపత్రపతే.

ప. ఆయం హి శిశురేకకో మదభరేణ భూరిస్ఫుర

త్కరాళ కరకండలీజటిల శస్త్రజాలైర్బలైః;

క్వణత్కనక కింకిణీర్ఘణఝణాయితస్యందనై

రమందమదదుర్దిన ద్విరదదామరై రావృతః.

౫

సుమంత్రః—(౨) వత్స ఏభిస్సమస్తైరపి నాలమస్య. కింపు నర్వ్యస్తైః.

చంద్రకేతుః—(౩) ఆర్య త్వర్యతాం. అనేన మహానాశితజనప్ర

మాథోఽయమారంభః.

తథాహి—ప. ఆగర్జ్జదిరికుంజకుంజరఘటాని స్తీర్ణకర్ణజ్వర

జ్య నిర్ఘోషమమందదుందుభిరవై రాధ్ధాత ముజ్జృమ్భయన్,

వేల్లదైర్భరవరుండఖండనికరైర్వీరో విధత్రేభువం

తృప్యత్కాలకరాళవక్త్ర విఘనవ్యాకీర్యమాణామివ.

౬

౧. అపత్రపతే లజ్జతే.

౫. ఆయమితి. ఆయమేకక స్థితుః ఏకాశీ బాలః మదభరేణ వీరపానసముపజ
నితమదాలికాయేన భూరి అధికం స్ఫురంతీషు చలంతీషు కరాళాను క్రూరాను కరకండ
లీషు కరాగ్రేషు జటిలాని నిబిడాని శస్త్రజాలాని యేహం తైస్తథోక్తైః, క్వణంతీభి
శ్శబ్దం కుర్వంతీభిః కనకకింకిణీభిః హేమమయఘ్నద్రుఘంటికాభిః ఝణఝణాయితాశ్శబ్ద
విశేషయంతాః స్యందనాః యేషు తైస్తథోక్తైః, అమందం మదదుర్దినం మదోదకపృష్టి
ర్యేషు తైస్తథోక్తైః ద్విరదైర్గజైః డామరైః భయంకరైః బలైః సైన్యైః రావృతః.

౨. నమస్తై నృహితైః నాలం నపర్యాప్తిరీత్యర్థః; వ్యస్తైః పృథగీతి.

౩. ఆశ్రితజనానామపడీవిజనానాం ప్రమాథో మారణం.

౬. ఆగర్జ్జదిరి. వీరః ఆయం లవః అమందదుందుభిరవైరలితయితభేరిశ్చైః ఆధ్ధాతం
ద్విగుణీకృతం, ఆగర్జ్జతాం భయపకాల్ గాఢగర్జ్జనం కుర్వతాం గిరికుంజకుంజరాణాం
కర్వతగుహావర్తికానాం ఘటాయై పక్తాయే నిస్తీర్ణః దత్తః కర్ణజ్వరో యేన తథో
క్త్యాసౌ జ్యోనిర్ఘోషశ్చ, తమజ్జృంభయన్ ఉల్బణయన్ పక్ వేల్లద్భిర్బలైః
తైర్వైర్భయంకరైః దుండఖండానాం శిరఃకపాలానాం నికరైస్సమూహైః భువం

సుమంత్రః—(౧) (స్వ)కథమీదృశేన సహ వత్సస్య చంద్రకేతోద్వంద్వ
సంప్రహారమనుజానీమః. (విచింత్య) అథవా ఇత్వైకుసులవృద్ధాః
ఖలు వయం, ప్రత్యుపస్థితే చ కా గతిః?

చంద్రకేతుః—(౨) సవిస్తయలజ్ఞాసంభ్రమం. హంత ధిగపావృత్తాన్యేవ
సర్వతస్సైన్యాని.

సుమంత్రః—(౩) కథవేగం నిరూప్య అయచ్చ న్నేష తే వాగ్విషయస్సవీరః.

చంద్రకేతుః—(విస్తృతి మభినయ) (౨) ఆర్య కింనామధ్యేయ ఆఖ్యాత
అహ్వయకైః.

సుమంత్రః—లవ ఇతి.

చంద్రకేతుః—ప. భోభో లవ మహాబాహుః కిమేభిస్తవనైన్తికైః?

ఏవోహమేహి మామేవ తేజస్తేజసి శామ్యతు.

౭

సుమంత్రః—కుమార.

ప. వినివర్తతపష పశ్యబాలః పుత్రనానిర్వధనాత్త్వయోపహూతః,

స్తవయిత్తురనాదిభావో నామవమద్దాదివదృష్టసింహశాటః. ౮

(౪) తతః ప్రవిశతి ధీరోద్ధత పరాక్రమో లవః ౨. సాధు రాజపుత్ర

తృప్యతః పిపాసితస్య కాలస్య మృత్యోః కరాళవక్త్రస్య విఘ్నైర్భుక్తశ్చైః వ్యాకీర్య
మాణామివ సంస్తీర్యమాణామివ విఘ్నే కరోతి; తృప్యదిత్యనేన పిపాసాపరేణ మృత్యు
నాఅర్థజగముక్తా ఇతి వ్యజ్యతే.

౧. ద్వంద్వం ప్రహరం ద్వంద్వయుద్ధమ్; అనుజానీమః అంగీకర్తః; ఇత్వైకు
కులవృద్ధాః ఖల్విత్యనేన విమృశ్యకారిత్వమావశ్యకమితి వ్యజ్యతే.

౨. అపావృత్తాని పరాజ్ఞుభీభూతాని.

౩. ఆహ్వయకైరాహ్వనం కుర్వద్భిః.

౪. తేజఃకార్యం తేజసి శామ్యతు నిర్వాణం భవతు.

౮. వినితి. పుత్రనానిర్వధనాత్ సేనాప్రహారాత్ అపాదానే పంచమీ;
ఉపహూతః ఆహూతః స్తవయిత్తురనాల్ మేఘస్వనేః సింహశాటః సింహశిశురివ
వినివర్తతే ఇత్యేతత్పశ్యేత్కర్థః.

౪. ధీరోద్ధతస్య యుద్ధ్యిద్భటస్య పరాక్రమాయస్యేత్కర్థః; ధీరోదాత్తాదయశ్చ
త్వారో నాయకాః ప్రసిద్ధాః; తేషు ప్రాయేణ భటానామేవ ధీరోద్ధతత్వమ్;

సాధు ౨. సత్యమైత్వైకః ఖల్వసి, తదహం పరాగతవవాస్తి.
(నేపథ్యే) మహాన్ కలకలః.

లవః—(సావేగం పరావృత్త్య) (౧) ఆః కథమిదానీం భగ్నాపి పునః
ప్రతినివృత్తాః పృష్ఠానుసారిణః పర్యవప్తభృంతి చమూపతయః
ధిగ్దాల్తాన్.

ప. ఆయం శైలాఘాత త్సుభితబడబావక్త్రహుతభు
కృచిండ్రోధార్పి ర్నిచయకబళత్వం వ్రజతు మే,
సమంతాదుత్సర్వస్వ సతుములనేనా కలకలః
పయోరాశే రోఘః ప్రళయపవనాస్ఫాలిత ఇవ.
(పరిక్రామతి).

చంద్రకేతుః—భో భో కుమార.

ప. అత్యద్భుతాదసిగుణాతిశయాత్ప్రియోమే
తస్మాత్సఖాత్వమసి యన్తమ త త్తవైవ,
తత్కిం నిజే పరిజనే కదనం కరోషి?
నన్వేష దర్శనికష స్తవ చంద్రకేతుః.

౧౦

లవః—(సహర్షసంభ్రమం పరావృత్త్య) (౨) అహో మహానుభవస్య ప్రస
న్నకర్కశావీరవచనప్రయుక్తిర్వికర్తనకులకుమారస్య, తత్కిమే
భిరేనమేవ తావత్సంభావయీమి, (నేపథ్యే పునః కలకలః.)

౧. ఆ ఇతి గర్వే; భగ్నాపి ఆపజితా ఆపి పర్యవప్తభృంతి సమీపస్థితా
భవంతి; ఆవాచ్ఛాలంబనా విదుర్యయోరితి షత్వం.

౯. ఆయంతైలేత్యాది. సమంతాదుత్సర్వస్వ వ్యాఘ్రవన్ ఆయం ఘనతుములనేనా
కలకలః శైలాఘాతేన మందరసంఘట్టనేన త్సుభితో విపర్యస్తో యః బడబావక్త్రహుత
భుక్ బడబాముఖ్యాః తద్వత్ప్రచండస్య తీక్షణ్యక్రోధార్పిర్నిచయస్య రోపాస్మిత్వా
లాసమూహస్య కబళత్వం భక్త్యత్వం వ్రజతు ఇవ, పయోరాశేరోఘః ప్రవాహఇవ.

౧౦. ఆతీతి. మమత్వం సఖాసితస్సాన్వదీయం యద్వస్తు తత్త్వదీయ మేవ తన్నిజే
పరిజనే కిమర్థమేవం కదనం యుద్ధం కరోషి; తవ దర్శపరీక్షాస్థాన మేష చంద్రకేతు
రిత్యర్థః.

౧౧. ప్రసన్నాప్రసాదవతీ కర్కశా కఠినా చ; ఆపాతతోరమ్యాపర్యాః

లవః—సక్రోధనిర్వేదం, ఆః కదర్థీకృతోఽహమేభి ర్విరసంవాదవిష్ణు
కారిభిః పాపైః, తదభిముఖం పరిక్రామతి.

చంద్రకేతుః—ఆర్య ద్యశ్యతాం ద్రప్తవ్యం.

ప. దర్పేణ కౌతుకవతా మయి బద్ధలక్ష్యః

పశ్చాద్భులైరనుసృతోఽయ ముదీర్ఘధన్వా,

ద్వేషా సముద్గతమరు త్తరళస్య ధత్తే

మేఘస్య మాఘవతచాపధరస్య లక్ష్మీం.

౧౧

కుమార ఏనం ద్రష్టుమపిజానాతి, కేవలం వయం తు పరవంతో
విస్మయేన.

చంద్రకేతుః—భోభో రాజానః.

ప. సంఖ్యాతీతైర్ద్విరదతురగస్యందసస్థైః పదాతా

వత్రై కస్తిక్ కవచనిబిడై ర్నద్యచర్తోత్తరీయే,

చనే తు కఠినేత్కర్థః; వీరవచనప్రయుక్తిః; వీరవాదప్రయోగః; సంభావయామి పుర
స్కరోమి.

కదర్థీకృతః అనుదితవ్యాపారవాక్ కృతః వీరసంవాదస్య చంద్రకేతోరుక్తి
ప్రత్యుక్తికాయాః;

౧౧. దర్పేతి; కౌతుకవతా సామర్థ్యదర్శనే చ్ఛాయుక్తేన దర్పేణ బలేన మయి
బద్ధలక్ష్యో దత్తచక్షుః మయి వ్యవసిత లక్ష్యత్వవాన్వా; ఉదీర్ఘధన్వాఙ్మతి ప్రచాపః
ఆయం లవః ద్వేషా సముద్గతపవనచలితస్య మఘవత్సంబంధి చాపధరస్య వద్దుకఘనస్య
లక్ష్మీం శ్రియం ధత్తే.

౧౨. సంఖ్యాతీతైర్త్యాది. సంఖ్యాతీతై రసంఖ్యేయైః ద్విరదతురగస్యందసే
తివంతీతి ద్విరదతురగస్యందసస్థాః తథావిధైః కవచనిబిడైర్వారవాణః హితైః అపరవ
యసి వార్ధకే † ఖ్యాతికామై ర్విజయప్రశస్తికామనావద్భిః కాలశ్యేష్టైర్వయోధిభిః

† నవిద్యతే పరముత్కృష్టం వయో యస్య సః అపరవయాః బాలః తస్మిక్
ఇత్కృష్టమంగీకృత్యాస్య పదస్య లవవిశేషణత్వం యుక్తంకాలశ్యేష్టైర్త్యస్య ప్రతినిర్దేశ
త్వాత్; అన్యథా; సంఖ్యాతీతైర్త్యాదీనా మేకస్మిన్నిత్యాది ప్రతినిర్దేశవత్కాలశ్యేష్ట
రిత్యస్య ప్రతినిర్దేశకాథావా న్యూనతాస్యాత్.

కాలజ్యేష్ఠైరపరవయసి ఖ్యాతికామైర్భవద్భి

ర్యోఽసౌబద్ధో యుధి(సమభ)పరికరస్తేన ధిగోధిగస్తాః. ౧౨

లవః—(సోన్మాదం) (౧) కథ మనుకంపతే నామ? (విచింత్య) భవతు కాల
హరణప్రతిషేధాయ జృంభకాస్త్రేణ తావత్సంస్తంభయామి
సైన్యానీతిధ్యానం నాటయతి.

సుమంత్రః—(౨)తత్కిమకస్తాదుల్లోలానై నన్యనిర్ఘోషాః ప్రశామ్యంతి?

లవః—(౩) పశ్యామ్యేనమధునా ప్రగల్భం.

సుమంత్రః—(౪) వత్స మన్యే కుమారేణ జృంభకాస్త్రమామంత్రితమితి.

చంద్రకేతుః—(౫) కస్సందేహః?

ప. వ్యతికరణవ భీమస్తామసో వైద్యుతశ్చ

ప్రణిహితమపి చతుర్ధ్రస్తముక్తం హినస్తి,

అథ లిఖితమివైతలై నన్యమస్పందమాస్తే

నియతమమితేవీర్యం జృంభతే జృంభకాస్త్రం.

౧౩

భవద్భిరేకస్మిన్నసహాయపదా తౌపాదచారిణి నద్ధచర్మోత్తరీయే ఆత్ర అస్తిక్ ఇశా విష
యేయోఽయం సమభరః ఏకాఘీభావః బద్ధః లేన వః ధిక్; అస్తాంశ్చధిక్; యుష్మాకమ
వ్యవధానేన నిందా ఆస్తాకం తు యుష్మద్వాదా.

౧. అనుకంపతే మమ దౌర్బల్యమాశంక్య మద్దుఃఖం పరిజహీర్షతి. కాలహర
ణప్రతిషేధాయ కాలయావననివృత్తయే; సంస్తంభయామి నివృత్తవ్యాపారాణి
కరోమి;

౨. ప్రశామ్యంతి విరమంతి;

౩. ప్రగల్భం ప్రాధం;

౪. ఆమంత్రితం ఆమాతం;

౫. కస్సందేహః ఆమంత్రితమిత్యత్ర క స్సంశయఇత్యర్థః; మన్య ఇత్యన్య
సంభావనానాచిత్వాత్తస్యాశ్చోత్కటకోటికసంశయరూపత్వాత్ ;

౧౩. వ్యతికర ఇతి; తమస్సంబంధితామసః విద్యుత్సంబంధీవైద్యుతశ్చ; తథావిధో
వ్యతికర స్సంభర్తాః ప్రణిహితమపి ప్రతిహితమపి ప్రయత్నేన విక్షిప్తమపి; గ్రస్తం చ
తస్ముక్తం చ; ఖంజకుష్టాదివత్సమాసః; తమసా గ్రస్తం జ్యోతిహముక్తం; తమస్యన

(౧) ఆశ్చర్యం.

ప. పాతాళోదరకుంజపుంజితతమశ్శ్యామైర్నభోజృంభకై
రుత్తప్తస్ఫురదారకూటకక్షిజ్యోతిర్జ్వలద్దీప్తిభిః,
కల్పాక్షేపకతోరభైరవమరుద్వ్యస్తైరభిస్తీర్యతే
లీనాంభోదతటిత్కడారకుహరైర్వింధ్యాద్రికూటైరివ. ౧౪

సుమంత్రః—(౨) కుతః పునరస్య జృంభకాణామాగమన్వ్యత్?

చంద్రకేతుః—భగవతః ప్రాచేతసాదితి మన్యే.

సుమంత్రః—(౩) నైతదేవమస్త్రైషు విశేషతో జృంభకేషు.

ప. కృశాశ్వతనయా హ్యేతేకృశాశ్వాత్కాశికం గతాః,
అథ తత్సంప్రదాయేన రామభద్రై స్థితా ఇతి. ౧౫

చంద్రకేతుః—(౪) అపరేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాస్త్వయమేవ
సర్వమంత్రదృశః పశ్యంతి.

కల్పాత్వాద్భిక్షత్వమ్; జ్యోతిషి చ కార్యకర్తత్వతో ముక్తత్వం; చక్షుః పాపై
బాధతే; నియతం నిశ్చితం. అజితేతిపాతే అనభిభూతేశ్వరః.

౧. ఆశ్చర్యం అభూతపూర్వం;

౧౪. పాతాళేతి. పాతాళోదరమేవ కుంజః గుహః తస్మిన్ పుంజితాని సంఘాత
భావం ప్రాప్తాని యాని తమాంసి తద్వచ్చామైః; ఉత్తప్తం అగ్నితప్తం స్ఫురత్ లేజ్వలం
చ యదారకూటం ధాతువిశేషః తస్య యత్కషికం పింగం జ్యోతిః తద్వజ్వలద్దీప్తిభిః
అతపివకల్పాక్షేపేకల్పావసానే కతోరేణ దృఢేన భైరవేణ భీతిజననేన మరుతావృన్తై
ర్విక్షిప్తైః; లీనాంభోదాని తటిత్కడారాణి చ కుహరాణి యేషాం తథోక్తేః; కడారం
కషికం; వింధ్యాచలశృంగైరివ స్థితైః జృంభకైర్నభః అభిస్తీర్యతే ఆచ్ఛాద్యతే.

౨. కుతః పునః కస్తాత్పురుషాత్పునః అస్య లవస్య;

౩. అస్త్రైషు విషయే ఏతత్ ఆగమనం ఏవం న; త్వచ్చతరిత్యాన ఘటతే;
జృంభకాస్త్రైషు విషయే ఏతత్ప్రాచేతసాదధిగమ ఇత్యేతద్విశేషత ఏవం న నతమాం
ఘటతే;

౧౫. కృశాశ్వేతి; ఏతే అస్త్రదేవతావిశేషాః కృశాశ్వతనయాః కృశాశ్వమునినా
ఆదౌ జనితాః; హీతిప్రసిద్ధాః; కాశికం విశ్వామిత్రం; అథ అనంతరం తత్సంప్రదాయేన
విశ్వామిత్రోపదేశేన.

౪. అపరేఽపి భవదుక్తేభ్యోఽన్యేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాః వ్యాఘ్నవత్సం
విత్ప్రకాశాః మంత్రదృశః స్వయమేవ సంప్రదాయేన నివాపి;

సుమంత్రః—(౧) వత్స సావధానో భవ పరాగతస్తేప్రతివీరః.

(౨) కుమారావనోన్యన్యప్రతి.

(స్వగతం.) అహో ప్రియదర్శనః, (సన్నేహానురాగనిర్వర్ణ్య).

ప. యదృచ్ఛాసంవాదః కిముగుణగణానామతిశయః

పురాణో వాజస్తాంతరనిబిడబద్ధః పరిచయః,

నిజో వా సంబంధః కిము విధివశాత్కోఽప్యవిదితో

మమైతస్మిన్ దృష్టేహృదయమవధానం రచయతి. ౧౬

సుమంత్రః—(౩) భూయసా జీవినాం ధర్మ ఏషః, యత్స్వరసమయీ కస్య
చిత్కల్పచిత్ప్రీతిః, యత్ర తాకేకానాముపచారస్తారామైత్రీ చ
క్షూరాగ ఇతి, త(ద)మప్రతిసంభేద్యనిబంధనం (ప్ర)ప్రేమా
ణమామనంతి.

౧. సావధానోఽనన్యమనాః;

౨. కుమారాలవచంద్రకేతూ; ప్రియం సుఖజనకం దర్శనం యస్య సతథోక్తః
స్నేహోమైత్రీ; అనురాగః భోగ్యతాజ్ఞానం.

౧౬. యదృచ్ఛతి. యదృచ్ఛయాదైవేన సంవాదస్సమాగమో యస్య సతథోక్తః;
యదృచ్ఛయా దైవేన సంవాదవికారాప్యం యస్య స తథోక్తః వా; రామాదిగుణగణై
రేకరూప ఇతి హృదయం † తథావిఞ్గో గుణగణానామతిశయః కిము? పురాణః పురా
తనః జస్తాంతరేషు అన్యేషు జన్మసు నిబిడబద్ధః దృఢారూఢః పరిచయః వాసనా కిము?
విధివశాత్ దైవేచ్ఛయా అవిదితః నిజః కోఽపి సంబంధః జననసంబంధః కిము? యతః
ఏవంతతః హృదయం కర్తృ; అవధానం వ్యాపారాంతర రహితతాం రచయతి కరోతి;
అపవా ఏతస్మిన్ దృష్టే సతి, మమ హృదయంకర్తృ; గుణాతిశయాదిషు త్రిష్వన్యత
మోఽవిదితః అనవధారితః అవధానముపహితం కరోతీత్యర్థః; కృత్యల్పబోధహులమి
త్యుక్తే కర్తృణి ల్యుడిత్యప్యాహుః.

౩. భూయసేత్యాది. యత్ర యస్యాం ప్రీతౌ తారామైత్రీ మైత్రతారా
కసీనికాప్రేమవా; చక్షూరాగః ఆదరాద్వీక్షణం “చక్షుఃప్రీతిర్భవేత్” ఇత్యుక్తః
చక్షూరాగ ఇతి చతాకేకానాం జనానాం ఉపచారో వ్యవహారః; తాదృశీ కస్యచిత్సు

† ఆస్యార్థస్య చంద్రకేతువిషయే సంగతత్వేఽపి లవవిషయేఽకించిత్రరతావ
త్ప్రకృతాననుగుణోఽయమ్.

ప. అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా,
సహి స్నేహాత్మకస్తంతురంతర్భూతాని సీవ్యతి. ౧౭
కుమారావనోన్య ముద్దిశ్య.

ప. ఏతస్మి న్తస్యణిత రాజపట్టకాంతే
మోక్షవ్యాః కథమివ సాయకాశ్శరీరే,
యత్ప్రాప్తా మమ పరిరంభణాభిలాషా
దుస్తీలత్పులకకదంబమంగమాస్తే. ౧౮

ప. కించాక్రాంతకఠోరతేజసి గతిః కా నామశాస్త్రం వినా?
శస్త్రేణాపి హితేన కింనవిషయో జాయేత యస్యేదృశః?
కింవక్ష్యత్యయమేవ యుద్ధవిముఖం మాముద్యతేఽప్రాయుధే!
ఏరాణాం సమయోహి దారుణరస స్నేహాక్రమం బాధతే. ౧౯

రుచస్య క్వచిత్పురుషే స్వర సమయా ఆకూతరసా ఆకృత్తిమా వా ప్రీతిరితి యత్
ఏవః; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్తవ్యం; భూయసాబాహుల్యేన జీవినాం ప్రాణవశాం
ధర్మః స్వభావః; అప్రతిసంఖ్యేయనిబంధనం అచారణీయమూలం, తత్ ప్రేమరమా
ణంయథార్థానుభవవిషయం; ఆమనంతి ఆసక్యద్వందతి;

౧౭. అహేతురితి, యః అహేతుః నిష్కారణకః పక్షపాతః ఆత్మీయత్వప్రతి
సంధానం తస్య అహేతుక పక్షపాతస్య ప్రతిక్రియానివర్తకవ్యాపారః నాస్తి న సంభ
వతి; స్నేహాత్మకః ప్రేమమయః సతంతః భూతాని ప్రాణినః అంతస్సీయతి అంతస్సన్యసి
తాని కఠోరితి.

౧౮. రాజపట్టం నీలపట్టవస్త్రం తద్వత్కాంతే కమనీయే ఏతస్మిన్ శరీరే లభే
చంద్రకేతాచ; పరిరంభణాభిలాషాత్ ఆలింగనేచ్ఛయా ఉస్తీలత్పులకకదంబం ఉద్య
త్రోమాంచనికురుంబం.

౧౯. కించేతి. కించ పూర్వోక్తాదన్యత్; ఆక్రాంతకఠోరతేజసి ఆక్రాంతం
ప్రాప్తం కఠోరం పూర్ణం లేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం యేన తస్మిన్విషయశస్త్రం వినా
కాగతిః; శస్త్రసాధనకయుద్ధాలిరిక్తేన కర్తవ్యం న కిమపీత్యర్థః; తస్మి శరీరసౌభాగ్యాను
రోధేన శస్త్రన్యాసః క్రియతా మిత్యత్రాహ—శస్త్రేణేతి. యస్య శస్త్రస్య ఈదృశో
మహవీరః విషయో న జాయేత లేన శస్త్రేణాపి కిం నకిమపీత్యర్థః; తస్మి సౌకుమార్య
వీర్యయోః ప్రాబల్యదౌర్బల్య విచారణ సౌకుమార్యానుసారేణ శస్త్రన్యాసః క్రియతా

సుమంత్రః—(లవం నిర్వర్ణ్య, సాస్రమ్, స్వగతమ్) (౧) హృదయ కిమ
న్యథాపరిష్లవసే!

ప. మనోరథస్య యద్భీజం తద్దైవేనాదితో హృతమ్,

లతాయాం పూర్వలూనాయాం ప్రసవస్యోద్భవః కుతః? ౨౦

చంద్రకేతుః—ఆర్య సుమంత్రస్యందనాదవతరామి.

సుమంత్రః—కస్య హేతోః?

చంద్రకేతుః—(౨) ఏకస్తావదయం వీరపురుషః పూజితో భవతి, అపిఖ
ల్వార్యక్షత్రధర్మః పరిపాలితో భవతి, నరధినిః పాదచర మభి
యుం జత ఇతి శాస్త్రవిదః పరిభాషంతే.

సుమంత్రః—(స్వ) కష్టాం దశా మనుప్రవన్నోఽస్మి.

ప. కథంన్యాయ్యమనుష్ఠానం మాదృశః ప్రతిషేధతు?

కథంవాభ్యనుజానాతుసాహసైకరసాం క్రియాం? ౨౧

మిత్యత్రాహ—ఉద్యతేఽప్యాయుధే యద్ధవిముఖం మామయమేవ కిం వత్సలి; యత
ఏవం తతః దారుణరసః క్రౌర్వైకవేషః కూరాణాం సమయతచారః స్నేహక్రమం
స్నేహవ్యాపారపరిపాటిం బాధతే నివర్తయతి.

౧. అన్యథా అసంభావ్యవిషయానుసారేణ; పరిష్లవసే చంచలీభవసి; రామ
సాదృశ్యాత్తదపత్యం లవ ఇతి కిం శంకస ఇతి భావః.

౨౦. మనోరథస్యేతి. మనోరథస్య అభిలష్యమాణలవనిష్ఠరామపత్యత్వస్య యద్భీ
జం సీతారూపం తదాదితోహృతంగర్భిణీదశాయామేవ నష్టం; లూనపూర్వాయామితి
పాతే పూర్వం లూనాచ్ఛిన్నా లూనపూర్వా తథావిధాయాం; భూతపూర్వ ఇతి
నిర్దేశాత్ లూనశబ్దస్య పూర్వనిపాతః; పూర్వలూనాయామితి పాతే తు పూర్వస్థితౌ
కాతే లూనాయామిత్యర్థః; ప్రసవస్య పుష్పస్య.

౨. తావత్ ప్రథమం వీరపురుషః లవః పూజితః భవతి; ద్వయో రవతరణ
ప్రయోజనయోః ప్రథమం వీరపురుషపూజా భవతి; క్షత్రధర్మః ఖల్వపి పరిపాలి
తోఽపిమితీతో భవతి; పాదచరం పదాతిం రథినో నాభియుంజత ఇతి తేన న యు
ధ్యంత ఇతి శాస్త్రవిదః క్షత్రియధర్మప్రతిపాదకార్థశాస్త్రజ్ఞాపరిభాషంతే వదంతి.

౨౧. కథమితి. న్యాయ్యం శాస్త్రసమ్మతవనష్టానం రథాదవతరణం ప్రతిషేధతు

చంద్రకేతుః—(౧) యత్తాతమిశ్రాఅపి పితుః ప్రియసఖం త్వామర్థసంశ

యేషు పృచ్ఛంతి, తత్కిమారోగ్య విమృశతి?

సుమంత్రః—(౨) ఆయుష్షస్య థాధర్మమనురుధ్యసే.

ప. ఏష సాంగ్రామికో న్యాయ ఏష ధర్మ స్సనాతనః.

ఇయం హి రఘుసింహానాం వీరచారిత్రపథతిః.

౨౨

చంద్రకేతుః—(౩) అప్రతిరూపం వచనమార్యస్య.

ప. ఇతిహాసం పురాణం చ ధర్మప్రవచనానిచ,

భవంతఏవ జానంతి రఘూణాం చ కులస్థితిం.

౨౩

సుమంత్రః—(సన్నేహోస్త్రం పరిష్వజ్య).

ప. జాతస్య తేహి తురపీంద్రజితో నిహంతు

ర్వత్సస్య వత్సకలినామదినాస్యమూని?

నిషిధ్యాత్ నివర్తయేత్తత్కర్మ; సాహచైకరసాం సహసాప్రవృత్త్యైకవేహం క్రియామ
నుష్ఠానం ఆభ్యసజానాతు ఆనుమన్యేక.

౧. తాతమిశ్రా అపి, మిశ్రశబ్దః పూజ్యవాచీ; రామాదయోఽపి ఆర్థం సంశ
యేషు అనుష్ఠేయాననుష్ఠేయసందేహేషు పితుః దశరథస్య ప్రియసఖం త్వాం పృచ్ఛం
తిజ్ఞాసాం బోధయంతి;

౨. యథా ధర్మం క్షత్రియధర్మానతిక్రమేణ.

౨౨. ఏవ ఇతి. ఏషః వీరపురుషపూజారూపః సాంగ్రామికః సంగ్రామే భవః
న్యాయః కల్పః; ఏషః సనాతనః చిరంతనః క్షత్రియధర్మః; ఇయం పూరోక్తద్వయా
వీరచారిత్రపథతిః వీరవ్యాపారపరిపాటీ.

౩. అప్రతిరూపం నిస్తుల్యం.

౨౩. ఇతిహాసః రామాయణభారతాదికం; పురాణం, సర్గశ్చప్రతిసర్గశ్చేత్యా
ద్యుక్తలక్షణకం; ధర్మాః నిత్యనైమిత్తికాదయః పోచ్యంతే ప్రకాశ్యంతేవిభిత్కథే
కరణాధికరణయోజ్యేతి ల్యుటి ధర్మప్రవచనాని మన్వాదిస్తుతయ ఇత్యర్థః; కులస్థితిం
కులమర్యాదామ్.

౨౪. జాతస్థితి. వత్స చంద్రకేతో వత్సస్య అస్తచ్చిశోః ఇంద్రజితో నిహం
తుః తే పితుః లక్షణస్యాపి జాతస్థ్యోత్పన్నస్య సతః అమూని దినానివితావాన్ జీవన
కాల ఇతి యావత్; కలినామ కియంతి నామ; యద్వా వత్సస్య జాతస్య అమూని

తస్యాస్యపత్యమనుతిష్ఠతి వీరధర్మం

దిష్ట్యాగతం దశరథస్య కులం ప్రతిష్ఠామ్.

౨౪

చంద్రకేతుః—ప. ఆప్రతిష్ఠే కులజ్యేష్ఠేకా ప్రతిష్ఠాకులస్య నః,

ఇతి దుఃఖేన తప్యంతేత్ర యో నః పితరోఽపరే.

౨౫

సుమంత్రః—హృదయమర్త్యచ్ఛేదదాదుణాని ఏతాని చంద్రకేతోర్వ
చనాని.

లవః—హంత మిశ్రీకృతో రసక్రమో చర్తతే.

ప. యథేందావానందం వ్రజతి సముపాఘ్న కుముదినీ

తదైవాస్తిక్ దృష్టిర్మమ కలహకామః పునరయం,

యుణాత్కారరూరకవణితగుణగుంజద్గురుధను

ర్థతప్రేమా బాహుర్వికటవికరాభోల్బణరసః.

౨౬

చంద్రకేతుః—అవతరణం నిరూపయత్, ఆర్య సావిత్రశ్చంద్రకేతురభి
వాదయతే.

దివాని కలినామేత్యన్వయః; వత్సస్య లక్ష్మణస్య యజ్ఞాశంకన్త తత్సంబంధిదినాని
జన్మప్రభృతిదినానీత్యర్థః; తస్యాస్యపత్యం; కర్తృ; వీరధర్మమనుతిష్ఠతిఅనుసరతి;
ప్రతిష్ఠాంశ్చింతి మాహాత్మ్యం వా ఆగతం ప్రాప్తం; 'ప్రతిష్ఠాంశ్చింతిమాహాత్మ్యే' ఇతి
యాదవః. దిష్ట్యాగతం.

౨౫. కులజ్యేష్ఠే రామే ఆప్రతిష్ఠేసితిహాన్యే అనవశ్యే సతీతి యావత్ +
త్రయః పితరో లక్ష్మణ ధరతశత్రుహ్నాః.

† ఆయం భావః; అగ్లాదగ్లాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయనే, ఆత్మావైపుత్ర
నామాసి" ఇతి శ్రుతేః, "అథావ్యస్య ప్రజాలిమమృతమామ్నయతహప్రజామను
ప్రజాయనే తదులేమర్త్యామృతమితి అథాపి సనివాయం విరూఢః భృగోక్ ప్రత్యక్షే
ణోపలభ్యతే దృశ్యతేచాపి సారూప్యం దేహత్వమేవాన్యత్" ఇత్యాపస్తంబస్మై
లేశ్వ పితైవ పుత్రరూపేణోత్పద్యతే ఇతి సిద్ధత్వాత్పితుఃస్థితి పుత్రరూపేణైవేత్యప్రతి
ష్ఠిత్యనేనాయమర్థస్సంబద్ధత ఇతి.

సుమంత్రః—(౧) అహితస్యైవ పరాభవాయ మహానాదివరాహః కల్పతామ్ + అపిచ.

ప. దేవస్తావం సవితా ధినోతు సమరే గోత్రస్య యస్తే పతిః
త్వాం మైత్రావరుణోఽభినందతు గురుర్యస్తే గురూణామపి,
వింద్రావైష్ణవమాగ్ని మారుతమథో సావర్ణమోబోఽస్తు తే
దేయాదేవ చ రామలక్ష్మణధనుర్వ్యాఘ్రాశమంత్రో జయం. ౨౭
లవః—(౨) కుమార ౨ అతిహి నామ శోభనే రథస్థపవ, కృతం కృత
మత్యాదరేణ.

చంద్రకేతుః—(౩) తర్హి మహాభాగోఽవ్యవ్యం రథమలంకరోతు.
లవః—(౪) ఆర్యప్రత్యారోపయ రథం రాజపుత్రం. [చనం.
సుమంత్రః—(౫) కుమారత్వమవ్యనురుధ్యస్వవత్సస్య చంద్రకేతోర్వ

౧. అహితస్యైవ ఆనభిమతస్యైవ పరాభవాయ అవమతయే అవమతయే
అదివరాహః ప్రళయార్థవమగ్నభూమేరుద్ధర్తా పరాహరూపేణావస్థితో భగవాన్
కల్పతాం తస్మిన్ సమర్థోభవతు;

౨. దేవభిః, సవితా సూర్యః త్వాం ధినోతు ప్రీణయతు మైత్రావరుణః
పసింః; ఇంద్రస్య విష్ణోశ్చైవ మైత్రావైష్ణవమ్; దేవతాస్వంద్యేచేత్యానజః; అగ్నిర్వ
రుతస్య చేపమాగ్నిమారుతం; ఇర్వావిధావితిఇత్; సావర్ణం గరుడదైవత్యం; ఓజః
పరాక్రమః; జ్యాఘ్రోషనివమంత్రః జయంపరాభిధవం దేయాద్దద్యాత్; ఈద్యతీ
త్యేత్వం.

౩. శోభనే హృద్యోభవసి; ఆత్యాదరేణ కృతం ఆలం, అవరోహణం న
కార్యమితి భావః;

౩. తర్హి మదవరోహణే అనిష్టేనతి.

౪. ప్రత్యారోపయ పున రావోపయ, రాజపుత్రం చంద్రకేతుః;

౫. త్వమవ్యనురుధ్యస్వేతి; యథా చంద్రకేతుస్తవ్యచనం రథాదనవరోహణే
నానురోధితవాన్ తథా త్వమపి తద్వచనం రథారోహణేనానుసర;

† పుస్తకాంతరే ఏతద్వాక్యస్థానే “అజితం పుణ్యమూర్ధ్వైకమత్ స్థనైవరే
మహః; శ్రేయసే శాశ్వతో దేవో పరాహః పరికల్పతామ్” ఇత్యయం బ్లోకో దృశ్య
తే; ఆయమేవ పాఠక్రమో యుక్తః-ప్రకృతవాక్యస్య చంద్రకేతుద్దేశ్యకారీరూప
త్వాభావేనానుపయుక్తత్వాత్.

లవః—(౧) కోవిచారస్వేష్టపూపకరణేషు? కింత్వరణ్యసదోవయమనభ్య
స్తరథచర్యాః.

సుమంత్రః—(౨) జానాసి వత్స దర్శసౌజన్యయోర్యదాచరితం, యది
పునరైత్వో రాజా రామభద్రః త్వాం పశ్యేత్తదాస్యస్మే
హేన హృదయమభివ్యం దేశ.

లవః—సుజన ఆర్యస్య రాజర్షి శ్శూర్యతే, (సలజ్జమివ)

ప. యదిచ వయమవ్యేవం ప్రాయాః క్రతుద్విషతామరా

కథివ నగుణైస్తం రాజానం జనో బహుమన్యతే *

తదపి ఖలు మే సవ్యాహారస్తురంగమరక్షిణాం

వికృతిమఖిలక్షణైః ప్రచండతయాఽకరోత్.

౨౮

చంద్రకేతుః—కిం నుభవతస్తాత ప్రతాపోత్కర్షేఽవ్యమర్షః.

౧. ౧ స్వేష్టస్వీయేషు ఉపకరణేషు రథాదిషు అరణ్యే నీడంతి వసంతీత్యరణ్య
సదః. సూ. సత్కుద్విషేత్యాదినాన్విష్; అనభ్యస్తరథచర్యాః అపరిచితరథగతయః.

౨. దర్శసౌజన్యయోర్యదాచరితం మాత్రమనజ్జనత్వామగుణో య ఆచారస్తం
జానాసీత్కర్థః; అస్య రామభద్రస్య అభివ్యందేశ ద్రవేత్.

౨౮. యదీత్యాది. వయం అహం, క్రతుద్విషతాం యజ్ఞవిఘాతకానాం ఆరా
శాసితరి రామభద్రే విషయే నివంప్రాయా యది ప్రేమపాత్రభూతాశ్చేత్ కథివ కోవా
రాజానం రంజకం తం రామభద్రం గుణైశ్శీలాదిభిర్హేతుభిః న బహుమన్యతే? సర్వోఽపి
తం సంభావయతీత్కర్థః; సౌజన్యస్య కో విరోధ ఇత్యల్రాహ—తదపి తథాపి అఖిలక్ష
ణాక్షేపః సకలరాజతిరస్కారః తేన ప్రచండతయా హ్రుతయా తురంగమరక్షిణాం
అశ్వమేధాశ్వరక్షకాణాం వికృతిం మన్యుం; వ్యాహరశ్చ 'తాం పతాకాం హరామి
మ' ఇత్యాదికః †.

* "వయమపి నఖిల్యేవంప్రాయాః క్రతుప్రతిఘాతినః కథివాచగుణైస్తం రాజా
నం నవా బహుమన్యతే" ఇతి ప్రాచీనః పాఠో యుక్తః.

† ఏకత్వద్యస్య వ్యాఖ్యా త్వాత్వోత్తరవాక్యాననుగుణా,

లవః—(౧) అస్త్యమర్షో మావా, ఏతత్తు పృచ్ఛామి, దాంతం రాఘవం
రాజాన మనుశుశ్రుమ, సకీల నాత్మనా దృష్వతి, నాస్యప్రజా
వా దృష్టాజాయంతే తత్కిమత్ర మనుష్యా రాక్షసీం వాచం
వదంతి?

ప. ఋషయో రాక్షసీమాహు రావచమున్నతదృష్టయోః,
సా యోనిస్సర్వవై రాణాం సా హి లోకస్య నిర్మతిః. ౨౯

(౨) ఇతి హస్త తాం నిదంతి. ఇతరామభిష్టువంతి.

ప. “కామం దుగ్ధే విప్రకర్షత్య లక్ష్మీం
కీర్తిం సూతే దుర్హృదో నిష్ప్రహంతి,
శుద్ధాం శాంతాం మాతరం మంగళానాం
ధేనుం ధీరాస్సునృతాం వాచమాహుః.” ఇతి. ౩౦

సుమంత్రః—(౩) పరిపూతస్వభావోఽయంకుమారః స్త్రాచేతసాంతేవాసీ
వదత్యభ్యుపవన్నామర్ష సంస్కారేణ.

లవః—(౪) యత్పునశ్చంద్రకేతో వదసి “కింనుభవత స్తాత ప్రతాపో
త్కర్షేఽప్యమర్షః” ఇతి, కిం వ్యవస్థితవిషయః శ్చత్రధర్మః?.

౧. దాంతమనహంకృతం అనుశ్రుమ శ్రుతవంశస్థస్య; ఆత్మనా స్వయం న
దృష్వతి నాహం కరోతి; ప్రజా వా దృష్టాన జాయంతే; రాక్షసీం వాచం దృష్ట
వాచం;

తదాహ—౨౯. ఋషయఇతి. యోనిః కారణం నిర్మతిః పరిభవహేతుః.

౨. ఇతరాం వక్ష్యమాణాం.

౩౦. కామమితి. కామమభిలషితం దుగ్ధే ప్రపూరయతి; అలక్ష్మీం విప్రకర్షతి
దురీకరోతి; కీర్తిం గుణవత్తాప్రథాం సూతే జనయతి; దుర్హృదః శత్రుక్ నిష్ప్రహం
తి; అతిశయేనాశయతి; సూనృతా వాగితి శేషః; శుద్ధాం దోషశూన్యాం శాంతాం
కార్మశ్యరహితాం మంగళానాం మాతరం హేతుం ధేనుం స్వరూపేణ భోగ్యాం
సూనృతాం సత్యప్రియాం ధీరాః ధ్యానశీలాః; ధీరాస్సునృతాం శుద్ధామాహురితి
యోజ్యం; ఇతీతరామభిష్టువంతీతి పూర్వేణాన్వయః.

౩. అభ్యుపవన్నామర్ష సంస్కారేణ ఆత్మశ్చాసహన వాసనయా;

౪. తాతప్రతాపోత్కర్షేఽప్యమర్షః ఇతి యద్వదసి తత్ర పృచ్ఛామితి శేషః;

సుమంత్రః—(౧) పత్న నైవ జానాసి తం దేవమైత్వాకం తద్విరమాతి
ప్రసంగాత్.

ప. నై నికానాం ప్రమాథేన సత్యమోజాయితం త్వయా,
జామదగ్న్యస్య దమనేనాతినిర్వక్తుమర్హసి. ౩౧

లవః—(సహసం) ఆర్య! జామదగ్న్యస్య దమన ఇతి కోఽయముచ్చై
ర్వాదః?

ప. సిద్ధం హ్యేతద్వాచి వీర్యం ద్విజానాం
బాహ్వోర్వీర్యం యత్తు తత్ శ్చత్రియాణాం,
శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్య
స్తస్త్రిదాంతే కాస్తుతి స్తస్య రాజ్ఞః. ౩౨

చంద్రకేతుః—(సోన్మాధమః) ఆర్య సుమంత్ర! కృతం కృతముత్త
రోత్తరేణ.

ప. కోఽప్యేష సంప్రతి నవః పురుషావతారో
వీరో నయస్య భగవాన్ భృగునందనోఽపి,

వ్యసీతవిషయః రామభద్రమాత్రనియతాధికరణః శ్చత్రధర్మః శ్చత్రియాసాధారణ
పరాక్రమాలిషయాదిః;

౧. అతిప్రసంగాత్ అనిష్టప్రసంజనాత్ విరమ విరతో భవః; జుగుప్సావిరా
మేతి పంచమః;

౩౧. ప్రమాథేన ప్రకృష్టనిలోడనేన; ఓజాయితం ఓజస్వినేవాచితం; భావే
క్రః; జామదగ్న్యస్య దమనే పరశరామజేతని రామభద్రే విషయే నిర్వక్తుం రూఢం
వత్తుం.

౩౨. ద్విజానాం విప్రాణాం వాచి వీర్యం పరాభిభవసామర్థ్యమితి యత్
శ్చత్రియాణాం బాహ్వోర్వీర్యమితి చ యత్ ఏతత్ ఉభయం సిద్ధం ప్రసిద్ధం కిల;
జామదగ్న్యః శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణః తస్త్రిదాంతే సతి తస్య రాజ్ఞస్తద్దమకరామ
భద్రస్య స్తుతిః గుణాభిధానం కా? న కావీత్యర్థః.

౩౩. కోఽపీతి. యస్య పరశురామశ్చవీరో న; యదీయజ్ఞానాపిషయవీరత్వవాన్
భృగునందనః; యః పురుషః సప్తానాం భువనానాం సమాహర స్పృహభువనం; తస్య
భయం భయనివారణం తదేవ దక్షిణాప్రత్యుపకారనిరపేక్షం స్వాభ్యుదయముద్దిశ్య
దానం సావర్యాప్తాపరిపూర్ణా యేష తథోక్తాని తాతచరితాని పుణ్యాని రామభద్ర

పర్యాప్తసప్తభువనాభయదక్షిణాని

పుణ్యాని తాతచరితాని చ యో న వేద.

33

లవః—(౧) కోహి రఘుపతేశ్చరితం మహిమానం చ న జానాతి! యది నామకించిదస్తి వక్తవ్యం, అథవా శాంతం.

ప. వృద్ధాస్తేహ్యవిచారణీయ చరితాస్తిష్ఠంతు(కింవర్ణ్య)హుంనర్తతే సుందస్త్రీదమనేఽవ్యకుంఠయశసో లోకేషుహంతో హి యే, యాని త్రిణి కుతో ముఖాన్యపి పదాన్యాసక్ ఖంధోధనే యద్వా కౌశలమింద్రసూనుమథనే తత్రావ్యభిజ్ఞో జనః. 3౪

చంద్రకేతుః—(౨) ఆః తాతాపవాదిక్ భిన్నమర్యాద! అతిహి నామ వికత్తనే.

లవః—(3) ఆః మయ్యేవ భుక్తుటి (ముఖ) ధర) స్సంవృత్తః.

సుమంత్రః—స్ఫురితనునయోః కోపేన.

వృత్తలక్షణశుభకర్తాః; 'పుణ్యకర్తాః శుభే' ఇతి ధాతుః, నవేద నజానాతి ఏష నవః పురుషావతారః కోఽపి; డీపేఽయం కింశబ్దః; అత్ర రామచరితలక్షణక్రతూనాం జగదభయదానమేవ దక్షిణేత్యవగమశ్చ ద్రావకాలంకారః.

౧. యదినామకించిదస్తివక్తవ్యం; వక్తవ్యం కించిదస్త్యేవేత్యర్థః.

3౪. వృద్ధాఇతి. అవిచారణీయచరితాస్తే వృద్ధాస్తిష్ఠంతు వయోమాత్రం తేషాం గౌరవహేతురితి భావః; సుందస్త్రీదమనే తాటకావధేఽపి ఆకుంఠయశసః అప్రతిహత కీర్తయః; కుతోముఖాని పరాజ్ఞుఖాని పదాని పాదవిన్యాసాః, పరాజ్ఞుఖానీతి వాచా వక్త్రమపి జుగుప్సయా కుతో ముఖానీత్యుక్తం; ఖంధోధనేఽత్యంతమాసన్నో భూత్వా ఖరస్థితః తదా రామభద్రశ్చాపాకర్షణార్థం పదత్రయం నివృత్త్య తం జహౌ నేతి ప్రసిద్ధిః; ఇంద్రసూనుమథనే నాలివధే యత్యేకశలం నైపుణ్యం అంతర్ధానపూర్వ కత్వయాపంతత్రావ్యభిజ్ఞోజనోవర్తతే; హుమిలిపరిహాసే.

౨. ఆః తాతాపవాదిక్ రామభద్రవిషయకదోషవాదిక్; భిన్నమర్యాదఅతిక్రాంతసముదాచార.

3. భుక్తుటిముఖః శ్రోత్రయం క్షుభ్రాభంగయం క్తవనః; అనయోర్లవచంద్రకేవోఽపి.

ప. కోపేనోద్ధతధూతకుంతలభర స్సర్వంగజోవేషః

కించిలోకనదచ్చదస్య సదృశే నేత్రే స్వయం రజ్యతః,

ధత్తేకాంతిమిదంచ వక్త్రమనయోర్భంగేనభీమం బ్రువో

శ్చంద్రస్యోద్భటలాం ధనస్య కమలస్యోద్భాంతభృంగస్యచ. ‡ 3౫

లవః—కుమార ఏహ్యేహివిమర్దనక్షమాం భూమిమవతరావః.

(ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

పంచమోఽఙ్కః.

3౫. కోపేనేతి. ఉద్ధతాఉద్ధతాధూతాశ్చలంతకుంతలభరాకేశభరాయస్త్రిం
స్తథోత్తః; కోకనదచ్చదస్యరక్తారవిందపత్రస్య; రజ్యతఃరక్తీభవతః; భువోర్భంగేనభీమ
మనయోరిదంవక్త్రంచ ఉద్భటలాంధనస్యప్రకటలక్షణఃచంద్రస్య ఉద్భాంతభృంగస్య
కమలస్యచ కాంతిం ధత్తే; వక్త్రమితి ఏకవచనోక్తిస్సంతానైక్యప్రయక్తాత్మంతసారూ
ప్యద్యోతినాయ; నిదర్శనాలంకారః.

వాఘాలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యాయాం పంచమోఽఙ్కఃకోఽపసీతః.

ఇతి వాఘాలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

నమాఖ్యాయా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయాం

పంచమోఽఙ్కః.

‡ ఆస్య పద్యస్య ప్రథమస్థానే “చూడామండలబంధనం తరలయత్యాకూతజో
వేషః” ఇతి, తృతీయపాదస్థానే దత్తేకాంతిమకాండతాండవితయోర్భంగేన వక్త్రం
భువో” ఇతి చ ప్రాచీనః పాఠః.

శ్రీరామాయనమః.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

పాఠ్యం ౭ జ్ఞాః.

తతః ప్రవిశతి విమానేనోజ్జ్వలం విద్యాధరమిథునం

విద్యాధరః— (౧) అహో నుఖవనయోర్వికర్తన కులకుమారయోర
కాండకలహచండయో దుర్యోతితక్షత్ర లక్ష్మీకయోరత్యద్భుతో
ద్భాంత దేవాసురాః విక్రాంత విలసితాని, తథాహి, ప్రియే
పశ్య ౨.

ప. రణాత్కరణం యుగాత్కర్షణిత కింకీకంధను

ర్ధ్వనద్దురుగుణాటనీకృతక రాశికోలాహలం,

వితత్యకిరతో శ్వరాన విరతం (పురశ్శూర) స్ఫురచ్ఛూడయో

ర్విచిత్ర మభివర్ణతే భువన శ్రీమమాయోధనమ్.

౧

౧. యుద్ధస్య “దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం” ఇతి దృశ్యత్వప్రతిషేధాత్తతః
ప్రవిశతీత్యాదివా విష్కంభేన తదాహ—వికర్తనస్సూర్యః; అకాండకలహేనఉభ
యోరప్యేకవంశస్థత్వేన వాస్తవహేతురహితయుద్ధేన ప్రచండయోః పూరయోః
ఉద్యోలితా తక్షత్రలక్ష్మీర్యయోస్తథోక్తయోః అద్భుతేన విస్తయేన ఉద్భాంతాస్సం
భ్రాంతా దేవాసురా యుద్ధోక్తాని; విక్రాంతస్య విక్రమస్య విలసితాని అహో విస్త
యసీయాసీత్పర్వః.

౧. రణాదితి. రణాత్కరణేనరణాదితి శబ్దహేతుమార్వాస్థ్యాలనేన యుద్ధం
గాత్కరకర్షణితయుక్తక్షుద్రఘంటికాయుక్తం, ధ్వనకో గురుద్గుణో జ్యా యస్యాః
తథోక్తయా అటన్యా ధనుష్కోట్యా కృతః కరాశో భీషణః కోలాహలా యేన
తథోక్తం ధనుర్వికృత్య మండలీకృత్య విస్తార్య వా శరానవిరతం కిరతోర్వర్షతో శూర
యోర్లవచంద్రకోవోఽః.

విజృంభితం చ దివ్యస్యమంగళాయ ద్వయోరపి,
స్తనయిత్నోరివామందం దుందుభే ధృంధుమాయితం. ౨.

(౧) తత్ప్రవర్త్యతామనయోః ప్రవీరయోరనవరత మవిరళమిళితవిక
చకనకమయకమలకమనీయ సంహతిరమరతరుతరుణమణిమయము
కుళనికరమకరందసుందరః పుష్పనిపాతః.

విద్యాధరీ—(౨) 'కింతిపురోజితసంతండ్ విదుద్దండతరళతడిచ్చఘాకడా
రం అవరంవిఅర్పుత్తిసంపుత్తం?

విద్యాధరః—(౩) తత్కింసు ఖల్వద్య.

ప. త్వష్ట్రయంత్రభ్రమిభ్రాంత + మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వలః,
పుటభేదో లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః.

3

ఛా. ¹కింతిపురజకాశం తాండవితోద్దండ తరళతడిచ్చఘాకడా రమవరమివర్పుడి
లిసంపుత్తం?

౨. విజృంభితమితి. స్తనయిత్నోరివ గర్జనైశుస్థేవ అమందం దుందుభేధృంధు
మాయితం ధమధమశబ్దః విజృంభితం ప్రవృత్తం చ.

౧. ఆనయోర్లవపం ద్రకేతోష్ఠిః; తదర్థమిత్యర్థః; అవిరళమిళితాకమలకమనీయ
సంహతిర్యస్త్రి సతథోక్తః పుష్పనిపాతః పుష్పవృష్టిః.

౨. తడిచ్చటయా విద్యుజ్జాలేన కడారంకపిశం ఆకాశం అన్యదివజాతమిత్యర్థః.

౩. తత్కింసు ఖల్వద్య. కింసు ఇతి పదద్వయం; అన్య చ వక్ష్యమాణ వాక్య
ద్వయే క్రమాదన్వయః;

౩. త్వష్ట్రీతి. త్వష్ట్రకాణచక్రభ్రమిభ్రాంత మార్తండజ్యోతిరితి? ఉజ్జ్వలః
లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః రుద్రలలాటనేత్రస్య పుటభేదోను ఉన్తిలనంసు? అథవా;
కిన్త్విత్యేకమేవ పదం; మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వల ఇత్యేకం పదం పుటభేదవిశేషణం;
జ్యోతిరిహోజ్జ్వల ఇతి తదర్థః.

† విశ్వకర్తృభ్యనుజ్ఞాతశ్చాకద్వీపే వివస్వతా; భ్రమిమారోభ్యతలేజశ్చాత
యామాన చ క్రమాదితి మార్కండేయః.

(౧) ఆ జాతక్షోభేణ చంద్రకేతునా ప్రయుక్తమస్త్రమాగ్నేయమ్,
యస్యాయమగ్నివచ్చరసంపాతః, తథాహి.

ప. అవదగ్ధబర్హరిత కేతుచామనై
రపయాతమేవ హి విమానమండలైః,
దహతి ధ్వజాంశు కపటావలీమిమాం
నవకింశుకద్యుతి సవిభ్రమశ్శిఖి.

౪

(౨) ఆశ్చర్యం ౨. ప్రవర్తతపవాయ ముచ్చండవజ్రఖండావస్థిట
పటురటాస్ఫులింగగురుత్తాశతుములలేలిహానో జ్వాలాసంభా
రభైరవోభగవానుషర్భుధః, ప్రచండశ్చాస్యసర్వతస్సంపాతః,
తత్ప్రియామంశుకేనాచ్ఛాద్య సుదూరసుపసరామితి,
(తథాకరోతి.)

౧. జాతక్షోభేణ ప్రకృతివిపర్యాసవతా; ఆగ్నేయమగ్నిదైవత్యం; శరసంపాతః
ఇషుధారా;

౪. అవేతి; అవదగ్ధాని ప్రాయేణదగ్ధాని బర్హరితాని శ్లథితాని దాహజబర్హరధ్వని
యుక్తాని వా కేతవః క్షుద్రధ్వజాః చామరాణి వాలవ్యజనాని చ యేషాంత్రిస్తోత్రైః
విమానమండలైః ఆపయాతం; భావే క్తః; నవపలాశకుసుమకాంతి సప్తశః శిఖి అగ్నిః
ధ్వజా మహాకేతవః లేహమంశుకాని చీనాంశుకాని తాన్యేవ పటాః; సామాన్యవిశేష
శబ్దయోః కర్తృధారయః; లేహమావళిం; ధ్వజలక్షణకాంతివ్యాజపుంజానితి వార్థః;
అత్రధ్వజాశ్చ లే అంశుకపటాశ్చేతి విగ్రహః; వ్యాజపర్యాయః కపటశబ్దః అంశవనివ
ధ్వజవ్యాజేన వర్తంత ఇతి లాభా లేజీవత్వం ధ్వజానాం లభ్యలే; కించాయమాగ్నే
యాగ్నిరగ్నిమపి దహతీత్యసంబంధే సంబంధాతిశయోక్తిరీకృతపన్నవేన సహ సంకరః;
యద్వా; గోబలీవర్దన్యాయో బోధ్యః.

౨. వజ్రఖండస్య ఆశనిశకలస్య అవస్థిటః స్ఫుటనం తద్వల్ పటుతీక్షణం
యథా తథా రటా; స్ఫులింగగురుః కణబహుళః; ఉత్తాలతుములం యథా తథా అతి
శయితసంకులం యథా తథా లేలిహానః భృశంకటభనవరః; లిహాధాతోర్యజ్ఞుకానన్;
జ్వాలాసంభారేణ జ్వాలాతిశయేన భైరవో భయంకరః ఉషర్భుధః అగ్నిః; అస్మాగ్నేః
సంపాతస్సమ్యక్పతనం ప్రచండః అతితీక్షణః;

విద్యాధరీ—(౧) ¹దిట్టాపదదేణవిమలమోతాసేలసీ అశసిణిధమసిణమ
సశేణానాహదేహస్థం నేణ ఆణందసందళిద విఅణోఅడ్డోదిదో
ఎవ్వఅందరిదోమేసందావో.

విద్యాధరః—అయి కిమత్ర మయా కృతం? అథవా.

ప. నకించిదపి కుర్వాణ స్సౌవ్యైర్దుఃఖాన్యపోహతి.

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యోహి యస్య ప్రియోజనః. ౫

విద్యాధరీ—(౨) ²కహంఅవిరళవిలోలఘుమ్మంత విజ్వలదావిలాస మంస
లేహిం మత్తమోరకంససామలేహిం ఒత్థరీయదిణహం కణంజల
హరేహిం.

విద్యాధరః—(౩)కుమారలనప్రయుక్త వారుణాస్త్ర ప్రభావః ఖల్వేషః,
కథమవిరళప్రముక్తవారిధారాసంపాతైః ప్రశాంతమేవ పాప
కాస్త్రం?

ధా. ¹దిష్ట్య ఏలేన విమలముక్తాశైల శీతలస్థిగమస్పృణమాంసలేన నాథదేహస్ప
ర్యేన ఆనందసందళితవేదనః ఆర్థోదికవివాంతరితో మే సంతాపః.

ధా. ²కథమవిరళవిలోలఘూర్ణమాన విమృల్ల తావిలాసమాంసలైః మత్తమయూర
కంతశ్యామలైరవస్తీగ్యతే నభోంకణం జులధరైః?

౧. విమలముక్తాశైలవత్ నిర్దోషమాక్షికపర్వతవత్ శీతలేన స్థిగేన స్నేహాయు
క్తేన మస్పృణేన చాకచక్యవతా మాంసశేన స్థితేన; సర్వత్ర విశేషణసమాసః. ఆనందేన
సందళితా నివర్జితా వేదనాయుస్తిక్ సత్యోక్తః; అంతరితప్రిరోహితః; అడ్డో దిదో
ఇత్యుక్త ధోర్ధర్థిత్యాదినా సరేఫధకారస్పృథః; మయా కిమత్ర కృతం? నకిమవీత్సర్థః;
౫. నకించినవీత్యాది; పూర్వం వ్యాఖ్యాతం.

౨. విలోలావేపమానాః ఘూర్ణమానావేప్తమానాః; అవస్తీగ్యతే ఆచ్ఛాద్యతే;
ఆవతీర్వత ఇతి చ పాతః; ఆగ్నేయాస్త్రప్రతిద్వంద్విత్యాద్వాదనాస్త్రం ప్రయు
క్తం; మోరేత్యుక్తమయూరేత్యాదినా పరేణ సాఙ్ఖిలాసహజేరచపీత్వం;

౩. ధారాసంపాతైర్ధారాణాం సమ్యక్సతలైః ప్రశాంతం నిర్వాణం ప్రమాణాతి
క్రాంతం దోషాయ; కల్పత ఇతి శేవః; ప్రళయనాలేన కల్పాంతమాయలేన ఉత్తోభా
అతిశయితక్షోభయుక్తా గంభీరా అనల్పా గుళగుళాయమానాః గుళగుళిత్వాకారక
వర్షధ్వనియుక్తా యే మేఘాః తైర్చేదురితేన సాంద్రితేన అంధకారేణ నీరంధ్రం అవి

విద్యాధరీ—¹పిఱం మే ౨.

విద్యాధరః—హంతభోస్సగ్వమతిమాత్రం దోషాయ, యత్ప్రళయ
వాతోత్తోభగుళగుళాయమాన మేఘమేదురితాంధకార సీరం
ధ్రునద్ధమివవకవారవిశ్వగ్రసన వికచవికరాళ కాలవక్త్రకందర
వివర్తమానమివ యుగాంతయోగనిద్రానిరుద్ధసర్వద్వార నా
రాయణోదరనివిప్లమివ భూతజాతం విపద్యతే. సాధు చంద్ర
కేతో సాధు, స్థానే వాయవ్యస్ఫుర్మమీరితం, యతః.

౪. విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసామపి,

బ్రహ్మణీవ వివర్తానాం క్వాపి విప్రలయఃకృతః.

౬

ఛా. ¹ప్రియం మే ౨.

రళం నద్ధమివ; ఏకేన వారేణ విశ్వస్య గ్రసనే కబళినే; ఏకవార ఇహానావృత్తిః;
వికచం వికసితం వికరాళం విశేషేణ భీషణం యత్కాలవక్త్రం మృత్యుముఖం తస్మిన్
వివర్తమానమివ విఘూర్ణమానమివ; యుగాంతే కల్పాంతే యోగనిద్రయా ధన్యాత్మ
కస్యప్సేన నిరుద్ధాని సర్వాణి ద్వారాణి యస్య తత్తోక్తం యన్నారాయణోదరం
సమస్తవస్తాధారభూత లక్ష్మీనాయకోదరం తస్మిన్ నివిప్లమివ స్థితమివ భూతజాతంప్రా
ణిసంఘః విపద్యతేవిపత్తిం ప్రాప్నోతి; వాయవ్యం వాయుదైవత్యం; వాయ్వైత్వతి
యత్ప్రత్యయః; ఈరితం ప్రేరితమితి యత్ తత్ స్థానే యుక్తం; యతః యస్తాత్,

౬. విద్యేతి. విద్యాకల్పేన తత్త్వమస్యాది వాక్యజనిత తత్త్వజ్ఞానసదృశేన మరు
తావాయునా కర్తృ. భూయసాం బహుతరాణాం మేఘానాం క్వాపి క్వచిదపి బ్రహ్మణీ
నిర్విశేషే సన్నాతే హుటగ్న చైతన్యే వివర్తానామివ అధిష్ఠానవిషమసత్తాకవ్యావహారిక
ఘటపటాది వికల్పానామివ విప్రలయః నివృత్తిః కృతః; ఇదం చాద్వైతమతప్రక్రియ
యావ్యాఖ్యాతం; (పరమార్థస్థ విద్యాకల్పేన దర్శనసమానాకారావిచ్ఛిన్న స్ఫులిసం
తానాత్మక సద్విద్యాది సదృశేన మరుతా బ్రహ్మణి నిఖలచేతనాచేతనశరీరకే సమస్త
కల్పాణగుణాకరే శ్రీమతి నారాయణే వివర్తానామివ విశేషణీభూత చిదచిద్ద్వారక విల
క్షణవికారభూత దేహేంద్రియాదీనామివ విప్రలయః కృతః జగదుపాదానస్య బ్రహ్మ
ణః కార్యత్వనియతనామరూప ప్రహేణలక్షణాత్మ్యం కలయపివ తదవ్యుత్పత్తిర్ధ విశేష
ణీభూతజీవస్య మోక్షః; 'సచ త మేపంవిదిత్వాతి మృత్యుమేతీ'త్యాది శ్రుతిభిర్భక్తిసాధ్య
ఇత్యేవ ముక్తిః; 'బ్రహ్మేవ సత్ బ్రహ్మేతీ'త్యుక్తే.)

విద్యాధరీ—(౧) ¹ణాహళోదాణిం ఏసోససంభముక్తి త్తకరభృమిదుత్తరి
జ్వంవలోదూరదోఎవ్వ ముహరసిణిద్ధవఅణపడిసిద్ధజ్జ్వావ్వావా
రోఏదాణం కుమారాణం అందరేవినుాణం ఓదారావేది.

విద్యాధరః—ఏష శంబూకవథాత్ప్రీతి నివృత్తో రఘుపతిః.

ప. శాంతం మహాపురుషసంగదితం నిశమ్య
తద్గౌరవా త్సముపసంహృతసంప్రహరః,
శాంతో లవః ప్రణతపివ చ చంద్రకేతుః
కల్యాణమస్తు సుతసంగమనేన రాజ్ఞః.

2

తదితస్తావదేహీతి (నిష్క్రీతా.)

(౨) మిశ్రవిష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతి రామో లవః ప్రణతశ్చంద్రకేతుశ్చ.)

రామః—పుష్పకాదవతరత్.

పా. ¹నాగకణ్డదానీమేష ససంభ్రమోత్తి భక్తరభ్రమితోత్తరీయాంచలూదూరత
ఏవ ముఖరస్సిగ్ధవచన ప్రతిషిద్ధయధ్యవ్యాపార ఏకయోః కుమారయోరంతరే విమానమ
వతారయతి?

౧. ప్రతిషిద్ధః నివర్తితః యధ్యవ్యాపారోరణ వ్యాపారో యేన సతథోక్తః.
అంతరే మధ్యే ప్రతిషేధవాక్యేనశయోర్ముద్ధాదవిరతయోస్సతోః మధ్యే రథస్థాపనేన
శన్నివర్తయతి భావః; ఓదారావేదిత్యత్రణిజ దేదానావేదిత్యనేనిచఆవేశత్యా
దేశః; ఆవేశస్య'తోద్విదవాపోతా'ఇతి ఓదిత్యాదేశశ్చ;

2. శాంతం కార్మశ్యరహితం మహాపురుషస్య రామస్య సంగదితం వచనం
నిశమ్య తద్గౌరవాత్ రామవిషయకగరీయ స్త్వబుద్ధ్యాసముపసంహృతః నివర్తితః సంప్ర
హరో యద్ధం యేన సతథోక్తః లవః శాంతః నివృత్తవ్యాపారోఽభూత్; చంద్రకేతు
శ్చ ప్రణతపివ; యతపివం తతః సుతాభ్యాం లవచంద్రకేతుభ్యాం సంగమనేన సమా
గమేన రాజ్ఞోరామస్య కల్యాణమస్తు; విద్యాధరేణ జ్ఞాతత్వాత్సుతేత్యుక్తం.

౨. మిశ్రవిష్కంభః—లక్షణం తూక్తం ప్రాక్.

ప. దినకరకులచంద్ర చంద్రకేతో

సరభసమేహి దృఢం పరిష్వజస్య,

తుహినశకలశీతలై స్తవాంగై

శృమముపయాతుమమాపి చి త్తదాహః.

౮

(ఉత్థాప్యసన్నేహా స్తం పరిష్వజ్య) (౧) అప్యనామయం దివ్యాస్త్రా
యోధనస్య?

చంద్రకేతుః—(౨) కుశలమత్యద్భుత ప్రియవయస్య లాభాభ్యుదయేన,
తద్విజ్ఞాపయామి మామివ విశేషేణ వా పశ్యతుస్మి ధేన చక్షు
షాఽముం ప్రవీరమనః శ సాహసంతాతః.

రామః—(లవం నిర్వర్ణ్య) (౩) దిప్త్యాతిగంభీరకల్యాణాకృతరయం వయ
స్సోవత్సస్య. ఆయంహి.

ప. త్రాతుం లోకానివ పరిణతః కాయవానస్తవేదః

త్రాత్రో ధర్మశ్శీత ఇవ తనుం బ్రహ్మకోశస్య గుప్తైః,

౮. దినకరేతి. దినకరకులచంద్ర సూర్యేణ సహ కదీయస్యాన్నద్వంశస్య ఆహ్లా
దకః ప్రసిద్ధచంద్రస్య సూర్యం ప్రతి చంద్రత్వాభావేనాస్య తం ప్రత్యసి చంద్రత్వ
మాధిక్యే పర్యవస్యతి; అతఏవ మయాపి చిత్తదాహః ఇత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే; మమాపి
ఏవమత్యంతతప్తస్యాసి; అనేన సహ స్రభామతాపాపేక్షయాపి స్వతావస్య భూయ
స్త్వం గమ్యతే; శమం నిర్వాణం ఉపయాతు ప్రాప్నోతు.

౧. దివ్యాస్త్రా యోధనస్య అమానుషాస్త్ర కరణకయుధస్య; దివ్యాస్త్రైరామో
ధనం యస్యేతి బహువ్రీహిః; తవేతి శేషః; అనామయమారోగ్యం;

౨. అత్యద్భుతస్య ఆశ్చర్యకరస్య ప్రియవయస్యస్య లాభవివాభ్యుదయస్తేన;
స్మిధేన సన్నేహవతా; అనరాశసాహసం అకుటిలయద్ధాదివ్యాపారం అముం పవం;

౩. అతిగంభీరా అక్షోభ్యాకల్యాణామంగళావహా ఆకృతి రాకారో యస్య
సతతోక్తః; దిప్త్యైత్యానందే;

౯. త్రాతుమిత్యాది. లోకాన్ చతుర్దశభువనాని త్రాతుం రక్షితుం కాయవాన్
మూర్తిమాన్ పరిణతః యః ఆస్తవేదః ఆస్తమంత్రభాగః తద్వత్ స్థితః; బ్రహ్మకో
శస్య బ్రహ్మాండస్యగుప్తై రక్షణాయ తనుం మూర్తిశ్రితః ప్రాప్తః త్రాత్రో ధర్మజవ
స్థితః కార్యవీర్యాది రూపక్షత్రియ గుణభావ ఇవ స్థితః; సామర్థ్యానామరంభ కార్యనిర్వ

సామర్థ్యానామివ సముదయస్సంచయో వా గుణానా

మావిర్భూయ స్థిత ఇవ జగత్పుణ్యనిర్మాణరాశిః.

F

లపః—(స్వగతం)(౧)అహోపుణ్యానుభావదర్శనోఽయం మహాపురుషః.

ప. ఆశ్వాసఇవ భక్తీనామేక మాయతనం మహత్,

ప్రకృష్టస్యేవ ధర్మస్య ప్రసాదో మూర్తిసుందరః.

౧౦

ఆశ్చర్యం ౨.

ప. విరోధో విశ్రాంతః ప్రసరతి రసో నిర్వృతిఘనస్తదా

ధృత్యం క్వాపి వ్రజతి వినయః ప్రహ్వయతి మాం,

హాశక్తీనాం సముదయ ఇవ సమూహాఇవ స్థితః గుణానాం ధైర్యాదీనాం సంచయో
వా సమూహా ఇవ స్థితః; 'వాస్యాద్వికల్పావమయోరీ'తి శోశః; ఆవిర్భూయ ప్రత్యక్షీ
భూయస్థితః జగత్పుణ్యనిర్మాణానాం జగత్పుణ్యనుష్ఠానానాం రాశివ స్థితోఽయం
వత్సస్య నయస్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః; ఆభూతోపమోపక్రమోత్పేక్షా.

౧. పుణ్యే అనుభావదర్శనే యస్య సత్యోక్తః; అనుభావః ప్రభావః; దర్శనం
సాక్షాత్కారః.

౧౦. ఆశ్వాసఇవేతి. భక్తీనాం స్నేహపూర్వకముధ్యానానాం ఆశ్వాసఇవ
దుఃఖాన్మరణపూర్వకాన్లబ్ధి ఇవ స్థితః; భక్తయోఽన్యత్రహి క్రియమాణాభిః విష
యదోషేణ దుఃఖయంతి; తాభిః రామే క్రియమాణాభిః విషయసౌధవేన ఆహ్లాదో
జాయతే; తద్ధేతో తత్త్వారోహః; ఏకమద్వితీయం మహద్విపులం భక్తీనామాయతనం
స్థానం; ఆశ్వాసస్నేహభక్తీనామేకమాయతనం మహదితి సాతాంతరం; ఆశ్వాసో
ద్యేషాభావః; స్నేహః ప్రణయః; భక్తిస్సవివ భావనాప్రకర్షణ ప్రత్యక్షసమానా
కారతామాపన్నః; ఏతాసాం ముఖ్యవిషయభూతఇత్యర్థః; ప్రకృష్టస్య లోకోత్తరస్య
ధర్మస్య సుశ్రితస్య మూర్తిసుందరః ప్రసాద ఇవ స్థితః మహాపురుష ఇతి పూర్వేణా
న్వయః; ఉక్తం చ 'రామో విగ్రహవాక్ ధర్మ'ఇతి; ప్రసాద ఇహ ఫలప్రదానోస్తు
భూతా.

౧౧. విరోధఇత్యాది విరోధః వైరం విశ్రాంతః విరతః; నిర్వృతిఘనః ఆనంద
సాంద్ర్య రస్య తే చర్మ్యత ఇతి రసః అపరోక్షావభాసరూపః ప్రసరతి వ్యాప్నోతి,
తద్విపులం బౌద్ధత్యం దర్పహేతుకాత్త సంభావనారూపం క్వాపి వ్రజతి; వినయః మ
హాజనసన్నిధౌస్వేతక్రూరనమసంధానరూపః మాం ప్రహ్వయతి నమయతి; ఆస్తిక్
మహాపురుష దృష్టే సతి సాక్షాత్కృతే సతి కిమితి పరవాసన్తికస్తాద్ధేతోః పరతం

దుడిత్యస్తిక్ దృష్టే కిమితి పరవానస్తి యది వా

మహార్ఘ్యస్తీర్థానామివ హి మహతాం కోఽప్యతిశయః ౧౧

రమః-(స్వగతం) (౧)తత్కిమయమేకపదమేవ దుఃఖవిశ్రామం దదాత్సు
పన్నేహయతి చ కుతోఽపి నిమిత్తాదంతరాత్తానం. ఆశ్చర్యం. ౨.
అథవా స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమేతత్.

౪ వ్యతిషజతి పదార్థానాంతరః కోఽపి హేతు

ర్నుఖలు బహిరుపాధీక్ ప్రీతయస్సంశ్రయంతే,

వికసతి హి పతంగస్యోదయే పుండరీకం

ద్రవతి చ హిమరశ్చా పుద్గలే చంద్రకాంతః.

౧౨

లవః—చంద్రకేతో క ఏతే?

చంద్రకేతుః—ప్రియవయస్య నను తాతపాదాః.

లవః—(౧)మమాపి ధర్మతస్యైవయతః ప్రియవయస్యేతి భవతోక్తం,

త్రోఽస్తి, యదివా అథా తీర్థానామివ గంగాదిపావనసలిలానామివ మహతాం మహా
పురుషాణాం మహార్ఘ్యః ఆమూల్యః జ్ఞాన్ముఖితి యావత్. అతిశయఉత్కర్షః కోఽపి
ఆస్మాదృశ ఇత్యర్థః; ఇమం శ్లోకం బహవో బహుమన్యంతే.

౧. ఏకపదవివ ఏకక్షణవివ దుఃఖవిశ్రామం దుఃఖనివృత్తిం దదాతి; కుతోఽపి
నిమిత్తాత్ అనిర్ధారాత్తాదేతోః అంతరాత్తానం ఉపన్నేహయతి స్నేహయుక్తం కరోతి
చ; అథా పూర్వోక్తపక్షాభావే నిమిత్తసవ్యపేక్షః హేతుసాపేక్షః స్నేహశ్చ
నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి యత్ ఏతత్ స్నేహత్వనిమిత్తసవ్యపేక్షత్వరూపం నిద్రతి
షిద్ధం వ్యాహతం.

౧౨. వ్యతిషజతీత్యాది. కోఽపి హేతుః భవితవ్యతారూపః; తస్మాంతరత్వమ
తాకికత్వం; పదార్థాక్ అంతఃకరణప్రభృతి వస్తుజాతం వ్యతిషజతి ఆన్యోన్యలగ్నాక్
కరోతి; అంతర్భావకణ్యర్థోఽయం ధాతుః; (కర్తవ్యతిహారాభావాన్నాత్మనేపదం);
ప్రీతయః ఆశ్చంతామకూలత్వజ్ఞానరూపస్నేహః బహిరుపాధీక్ బాహ్యహేతుః
నసంశ్రయంతే ఖల; స్వోత్పాదకత్వేన నాపేక్షంత ఇతి ప్రసిద్ధం; దృష్టాంతమాహ.
వికసతిత్యాది. పతంగస్య సూర్యస్య; చంద్రకాంతశ్శిలవిశేషః.

౨. ధర్మతః పుణ్యాత్ మిత్రస్య శిశాన్వస్యాపిలేతి శాస్త్రస్యాయమర్థః;
స్వపితృపితృయే యాదృశమనువర్తనం తాదృశం మిత్రపితృపితృయశ్చమనువర్తనం మహా

చత్వారః ఖలు భవత ఏవం వ్యవదేశభాగినస్తత్రభవంతో రా
మాయణకథాపురుషాః తద్విశేషం బ్రూహి.

చంద్రకేతుః—జ్యేష్ఠతాతశత్యవేహి.

లవః—(సోల్లాసం) (౧) కథం దేవో రఘునందనఏవ, దిష్ట్యా సుప్రభాత
మద్యయదయం దేవో దృష్టః (సవినయకౌతుకం నిర్వర్ణ్య)
తాతప్రాచేతసాంతేవాసీ లవోఽభివాదయతే.

రామః—ఆయుష్ష స్నే హ్యేహీతి (సన్నేహమాలింగ్య) అయి వత్స
కృతమత్యంతవినయేన, అంగేన మామపరిష్కథం పరిరభస్వ.

ప. పరిణతకతోరపుష్కరగర్భచ్ఛదపీనమస్మణసుకుమారః,

నందయతి చంద్రచందననిష్యందజడస్తవస్పర్శః.

౧౩

లవః—(స్వగతం) (౨) ఈదృశోమాం ప్రత్యమీషామకారణస్నేహః,

మయా పునరేభ్యవవాభిద్రోగ్ధుమజ్జేన వృథాయుధపరిగ్రహః

తేశ్రేయసే కల్పత ఇతి; ఏవం చ మద్ధర్మహేతుకవిశృత్సవనిత్యర్థః; ఏవం వ్యవదేశస్య
తాతపాదశబ్దస్య భాగినః స్వామినః; భాగో హి స్వం, భాగీ స్వామి; తాతపాదశబ్దస్య
వాచ్యతయా స్వామినః; ఆర్థప్రత్యాయనార్థత్వాచ్ఛబ్దస్య వాచ్యకేపత్వం వాచకస్య;
తత్రభవంతః పూజనీయాః; రామాయణకథాపురుషాః రామాయణనామకకావ్యప్ర
బంధప్రధాననాయకాః; తద్విశేషం తాతపాదత్వవ్యాప్యరామత్వాద్యన్యతమత్వధర్మ
విశేషం బ్రూహి బోధయ.

౧. ప్రాచేతసాంతేవాసీ వాల్మీకివిద్యుః.

౧౩. పరిణతకాది. పరిణతస్య వికసితస్య కతోరస్య సమగ్రస్య పుష్కరస్య
బద్ధస్య గర్భచ్ఛదవత్ ఆపదనభిహతాంతరపత్రవత్ పీనః మాంసకః మస్మణః దంతు
రతారహితః సుకుమారః మృదుకః, చందననిష్యందవత్ చందనప్రవవజ్జడః శీతకః
అత్ర వికమాత్రకష్టవృణస్థానే ప్రయుక్త ఇత్యయమార్యాభేదః.

౨. ఆమీషాం రామస్నేత్యర్థః; ఈదృశః వికల్పాలికస్నేహః; ఆకార
ణకః ప్రతిబంధకాభావరూపకారణేనాపి కూన్యఇతి భావః; † ఏభ్యఏవద్రోగ్ధం

† చింత్యమిదం - ప్రతిబంధకాభావరూపకారణకూన్యత్వే సప్రతిబంధకత్వ
ప్రతీత్యా ప్రకృతాఽననుగుణత్వాత్, కింతు, ఆకారణకైక్యాభ్యాత్కృతపుత్రత్వాది
కారణరహితః ఇతి వత్తం యుక్తం.

కృతః. (ప్రకాశం) మృష్యంతామిదానీం లవస్య బాలిశతాం
తాతపాదాః.

రామః—(౧) కిమపరాధం వత్సేన?

చంద్రకేతుః—(౨) అశ్వానుయాత్రి కేభ్యస్తాతప్రతాపానిష్కరణ ము
పశ్రుత్య వీరాయితమనేన.

రామః—(౩) నన్వయమలంకారః క్షుత్రస్య.

ప. నతేజస్తేజస్వీ ప్రసృతమఃపరేషాం విషహలే
సతస్యస్వో భావః ప్రకృతినియతత్వాదకృతకః,
మయూఢైరశ్రాంతం తతియది దేవో దినకరః

కిమాగ్నేయోగ్రావానికృత ఇవ తేజాని వమతి! ౧౪

చంద్రకేతుః—(౪) అమర్షోఽవ్యవైవ శోభతే మహావీరస్య, వశ్యంతు
తాతపాదాః, ప్రియవయస్య వినియుక్తేన జృంభకాన్తేన నిక్ర
మ్యసంస్తంభితాని సర్వసైన్యాని.

ఏతద్విషయవివాచకత్వం. క్రుధక్రూపేతి చశ్శీః; బాలిశతాం మూర్ఖతాం; మృష్యం
తాం సహంతాం.

౧. కిమపరాధం కోఽనిష్టాచారః.

౨. అశ్వస్య మేధాశ్వస్య అనుయాత్రికాః అనుమాత్రాయాం నియుక్తా
స్తేభ్య ఇలిపంచమీ, అవిష్కరణం ప్రకాశనం ఉపశ్రుత్య ఆకిర్ణ్యవీరాయితం వీర
వదాచరితం.

౩. ఆయం వీరాయితం; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్తవం; అలంకారః
శోభాకరః.

౧౪. నేత్యాది. ప్రసృతం అపరేషాం లేజః పరాభిధవసానిర్భ్యం నవిషహలే
ససహత ఇతి యత్ సః ప్రకృతినియతత్వాత్ ఉపాదానకారణవ్యాప్తత్వాత్ ఆకృ
తకః అనాగంతుకః స్వోభావః ధర్మః; సత్కార్యవాదే కారణగుణాః కార్యేఉపల
భ్యంతే; మయూఢైః కిరణైః అశ్రాంతమవీరతం; అగ్నేయోగ్రావా అన్యుత్పాదక
సూర్యకాంతశిలా నికృత ఇవ వజ్రభూత ఇవతేజాని కిం కస్తాత్ వమతి ఉద్గిరిః;
దృష్టాంతాలంకారః.

౪. అమర్షోఽపి; నకేవలం లేజః కింతు మన్యురపి; శోభతే స్ఫుర్యో భవతి;
స్తంభితాని నిర్వాహపారాణి కృతాని.

రామః—(౧) వత్స లవ! సంహ్రియతామస్త్రం, త్వమపి చంద్రకేతో
నిర్వాప్యపారవిలతౌణి సాంత్యయ బలాని.

లవః—(౨) (ప్రణిధానంనాటయతి)

చంద్రకేతుః—యదాదిష్టమితి (నిష్క్రాంతః)

లవః—తాత! ప్రశాంతమస్త్రం.

రామః—(౩) వత్స జృంభకాస్తాణి సరహస్యప్రయోగసంహారాణి సంప
ద్యంతే.

ప. బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయతప్తా

పరస్పహస్తం శరదస్తపాంసి,

ఏతాన్యదర్శ్య గురవః పురాణాః

స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమయాని.

౧౫

(౪) తేభ్యః కృశాశ్వస్యాగతాని అగ్రైతామస్త్రమంత్రపారాయణో

పనిషదం భగవాన్ కృశాశ్వః పరస్పహస్తపరివత్సరాంతేవాసి

నే కాశికాయ ప్రోవాచ, సచ భగవాన్ నహ్యమిత్యేవైష పూ

ర్వానుక్రమః, కుమారస్య కుతస్సంప్రదాయ? ఇతి పృచ్ఛామి.

లవః—(౫) స్వతః ప్రకాశాన్యావయో రస్తాణి.

౧. సంహ్రియతాం ఆకృష్యతాం; జృంభకాస్త్రప్రయుక్తపీడాయాననుభూ
తత్వాన్నిర్వాప్యపారతయా విలతౌణి విస్తయాన్వితాని బలాని; సాంత్యయ మధు
రోక్షిభిర్దయ.

౨. ప్రణిధానం ధ్యానం.

౩. ప్రయోగో వియోజనం; సంహార ఆకర్షణం; సరహస్యో అంగన్యాసాద్య
నుష్ఠానసహితో ప్రయోగసంహారో యేషాం తథోక్తాని సంపద్యంతే స్థితాని భవంతి.

౧౫. బ్రహ్మదయ ఇతి; వ్యాఖ్యాతం.

౪. అస్త్రపారాయణోపనిషదం అస్త్రమంత్రమయీమపనిషదం సహస్రాధిక
సంవత్సరపరిచర్యానిరతాయ కాశికాయ విశ్వామిత్రాయ; సచ భగవాన్ విశ్వామిత్రః;
పూర్వేషాం గురూణాం అనుక్రమః పరంపరా; సంప్రదాయః గురుముఖోపదేశః;
కుతః కస్తాత్.

౫. స్వతః ప్రకాశాని గురుబదేశేన వినాశ్చాతాని.

రామః—(విచింత్య) (౧) కిం న సంభావ్యతే, ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
కోఽపేక్షమహిమా న్యాత్, ద్వివచనం తు కథమ్?

లవః—భ్రాతృరావావాం యమా.

రామః—తర్హి ద్వితీయః క్వ? (నేపథ్యే) భోదాండాయన౨.

ప. ఆయుష్షతః కిల లవస్య నరేంద్రనైవైస్య
రాయోధనం నను కిమాత్థ సఖే కిమాత్థ!
అద్యాస్తమేతు భువనేష్వధిరాజశబ్దః
క్షత్రస్య శస్త్రశిఖనశ్శమమద్యయాంతు.

౧౬

రామః—ప. అథకోఽయమింద్రమణిమేచకచ్చవి

ర్థస్యనివైవబద్ధపులకంకరోతి మాం,
నవనీలనీరధరగర్జితక్షణ

ప్రతిబద్ధకుట్టలకనంబజంబరం.

౧౭

లవః—(౨) అయమసౌ జ్యాయానార్యః కుశో నామ భరతాశ్రమా
త్పృతినివృత్తః.

రామః—(౩) (సకౌతుకం) తర్హి వత్స ఇతఏవాహ్వయైతమాయుష్షంతం.

లవః—ఏవమితి (పరిక్రమతి) (తతః ప్రవిశతి కుశః౨.)

(౪) (సక్రోధం కృతదైర్యం చ ధనురాస్ఫాల్య)

౧. కిం న సంభావ్యతేనర్వం సంభావకమేవేతి భావః; ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
అలిశయితసుకృతకారణకః; ద్వివచనం తు ఆవయోగిని షష్ఠీద్వివచనం తు.

౧౬. ఆయుష్షతః ఇత్యాది. ఆయుష్షతః, అనుజతయా తక్రోక్తిః; నరేంద్రనైవైస్య
రాజనైవైకైః ఆయోధనం నను యుద్ధం కిం; భువనేషు అధిరాజశబ్దః అస్తం నాశం
ఏతు ప్రార్థనీయం; క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేః శస్త్రాణ్యేవ శిఖినో వన్నయః శమం
నిర్వాణం యాంతు ప్రాప్నువంతు.

౧౭. అథేతి. ఇంద్రమణిమేచకచ్చవిః ఇంద్రనీలనీలచ్చవిః.

౨. జ్యాయాన్ అగ్రజః.

౩. ఇతఏవ అత్రైవ; ఏతం కుశం.

౪. సక్రోధం కృతదైర్యం చ యథాతథా,

ప. దత్తేంద్రాభయదక్షిణైర్భగవతో వైవస్వతాదామనో
 ద్ధృప్తానాం దమనాయ దీపితనిజక్షత్రప్రతాపాగ్నిభిః,
 ఆదిత్యైర్వది విగ్రహో నృపతిభి ర్ధన్యం మమైతత్తతో
 దీప్తాస్త్రస్ఫురదుగ్ర దీధితిశిఖాసీరాజితజ్యం ధనుః.

౧౮

(౧) (వికటం పరిక్రమతి)

రామః—అహో ను ఖలు కోఽవ్యస్తిక్ ఉత్రియపోతే పారుషాతిరేకః.

ప. దృష్టిస్తృణీకృతజగత్త్రయసత్త్వసారా
 ధీరోద్ధతానమయతీవగతి ర్ధరిత్రీమ్,

౧౮. దత్తేంద్రాది. ఆభయమేవ దక్షిణా ఆభయదక్షిణా ఇంద్రస్యాభయదక్షిణా
 దత్తా యైరితి బహువ్రీహిః; భగవతః పాద్యజ్ఞవతః వైవస్వతాత్ వివస్వత్పుత్రాత్
 ఆమనో; మమమారభ్య దృప్తానాం దమనాయ శిక్షణాయ దీపితః జ్వలితః నిజః ఆసా
 ధారణః ఉత్త్రప్రతాపవివాగ్నిరైర్వ్యభిక్షైః; దమనాయేత్యపిపాతః. ఆదిత్యైర్వసృర్య
 వంశైః; దివ్యదిత్యైరిత్యైః; నృపతిభిర్విగ్రహో యది విరోధశ్చేత్ తతస్తదా
 దీప్తానామస్తానాం స్ఫురంత్యః తంభా ఉగ్రాస్తీష్ణాయా దీధితయః తానాం శిఖయా
 హిట్వా సీరాజితా సారాత్రికృతా హర్షీయస్య తత్రభోక్తం; మమ ఏతద్ధనుః
 ధన్యం ప్రశస్తం; నీప్రేత్యత్ర నమికంపిత్యాదినారః.

౧. వికటం విషమం.

౧౯. దృష్టిరితి. తృణీకృతః నిరాకృతః అనాదృతః జగత్త్రయసత్త్వసారః లోక
 త్రయబలాత్కర్షో యయా సా; ధీరోద్ధతా, ధీరాచ సా ఉద్ధతా చేతి విగ్రహః;
 కౌమారకేఽసి బాల్యేఽసి గిరివత్సర్వతప్తవ, గిర్వి ఉత్పత్తిప్రభృతి గురుత్వవాక్ వృ
 థాదయస్తు నైవం కింతు పరిణామనిశేషేణ గురుత్వవంతో భవంతి; * కింపిరో రసఇతి;
 శత్రుకృతాపరాధాదినామనః ప్రజ్వలనరూపక్రోధస్థాయికః | స్వసంవేద్యప్రకాశవిశేషః
 కిమేతి; రసాలంబనీ రసత్వారోపాత్, హేత్వలంకారః; దర్శ్య యుద్ధకంఠూలతా.

* ఆత్ర కేచిత్. “ఆత్ర” పీరోరసఇతి శత్రుకృతాపరాధాదినామ ప్రజ్వలనరూప
 క్రోధస్థాయికస్వసంవేద్యప్రకాశవిశేషః” ఇతి కేచిదలంకారకాస్త్రసరణావహార్యంపా
 టవముద్గిరంతి; సర్వైరప్యాలంకారికైర్లైకజ్యేష్ఠినోత్సాహస్యైవపీరరసస్థాయిభావత్వేన
 గీకారాత్తవత్కంఠముపేక్షణీయమితిస్వా శయముద్ఘాటయన్తి.

† చింశ్యుమిదం. పీరరసం ప్రత్యుత్సాహస్యైవ స్థాయిత్వేన రసకాస్త్రప్రసిద్ధేః;
 క్రోధస్తు కాదరసం ప్రతి స్థాయీ.

కౌమారకే౭పి గిరివద్గురుతాం దధానో

వీరో రసః కిమయమేత్యుత దర్శనవ.

౧౯

లవః—(ఉపసృత్య), జయత్వార్యః.

కుశః—(౧) ఆయుష్షక్ కిమియం వార్తా యుద్ధం యుద్ధమితి?

లవః—(౨) యత్కించిదేతత్. ఆర్యస్తు దృష్టం భావముత్సృజ్య వినయేన వర్తతామ్.

కుశః—కిమర్థం?.

లవః—(౩) యదత్ర దేవో రఘునందనః. సరామాయణకథానాయకో బ్రహ్మకోశస్య గోపాయితా.

కుశః—(౪) ఆశంసనీయపుణ్యదర్శన స్సమహాత్మా, కింతు సకథమస్తాభిరుపగంతవ్యః? ఇతి సంప్రధారయామి.

లవః—(౫) యదైవ గురు స్తథైవోపసదనేన.

౧. ఆయుష్షక్ ఇతి లవం ప్రతిసంబోధనం; యుద్ధం యుద్ధమితి వార్తా ప్రవృత్తిః యుద్ధమాసీదితి జనవాదశ్చూయితే; సకిం సత్యఇత్యర్థః.

౨. ఏతత్ యుద్ధం యత్కించిత్ అల్పకం న ప్రకృర్హ మిత్యర్థః; ఆర్యస్త, క్షేష్ఠశ్రాతృత్వప్రయుక్తపూజ్యతాద్యోతనాయ యష్టచ్ఛబ్దాప్రయోగః; దృష్టం భావం దర్శాత్మకస్వభావం ఉత్సృజ్య త్యక్తాః; దృష్టమిత్యతభావేక్షః; వినయేన నికర్షప్రతిసంధానేన; ఉపలక్షణే తృతీయా.

౩. యత్ యస్తాత్ దేవః పూజ్యః రఘునందనః రామః ఆత్ర స్థితః తస్మాత్ వినయేన వర్తతా మితి పూర్వోక్తాన్వయః. బ్రహ్మకోశస్యబద్ధందస్య; గోపాయితా రక్షకః.

౪. మహాత్మా అనన్యసామాన్యస్వభావః సః రామః ఆశంసనీయం అభిలషణీయం పుణ్యం సుకృతమూలం దర్శనం సాక్షాత్కారో యస్య సత్యోక్తః. భవతీలికేషః; 'అస్తీర్భవంతీపరో౭ప్రయోజ్యమానో౭వ్యస్తీ'లి మహాభాష్యోక్తే; అప్రాప్తస్య ప్రయోజనస్య ప్రాప్తిమిచ్ఛా ఆశంసా; కింతు ఏకంసత్యపి అస్తాభి ర్తయా కథముపగంతవ్య ఇతి సంప్రధారయామి కేన ప్రకారేనోపసాతవ్య ఇతి మిహుంనే.

౫. యదైవేతి. యథా గురుః పితా ఉపసదనేన సమీపానుభవనేన, ఉపగంతవ్యఇతి. పూరణీయః, తదైవ ఉపసదనేన, అప్రాప్త్యుపగంతవ్య ఇత్యన్య సంబంధః; ఏతత్ గురువదుపసదనీయత్వం.

కుశః—(౧) కథం నామైతత్?

లవః—(౨) అత్యుదాత్తస్సుజనశ్చంద్రకేతు రార్చితేయః ప్రియవయ
స్యేతి సఖ్యేన మాముపలిప్తతే తేన సంబంధేన ధర్మతస్తాత ఏ
వాయం రాజర్షిః.

కుశః—(౩) సంప్రత్యవచసీయో హి రాజస్యేఽపి ప్రశ్రయః.
(ఉభా పరిక్రామతః)

లవః—(౪) పశ్యత్వేన మార్యో మహాపురుషమాకారానుభావగాంభీ
ర్యసంభావ్యమాన వివిధలోకోత్తర సుచరితాతిశయం.

కుశః—(నిర్వర్ణ్య)

ప. అహో ప్రాసాదికం రూప మనుభావశ్చ పావనః,
స్థానే రామాయణకవిర్దేవీం వాచమవీవృధత్.

౨౦

౧. కథం కస్తాదేవో.

౨. అత్యుదాత్తః అత్యుచ్చస్వభావః సుజనః సమీచినజనః సౌజన్యవానితి యా
వత్; కౌర్మితేయః ఉర్మిలాపుత్రః; ప్రిభ్యోధక్; సఖ్యేన సఖ్యేన మాముపలిప్తతే
సంబంధితః; ఉపాద్దేవేత్యాదినాటకే; తేన సంబంధేన చంద్రకేతవ్యభుజగతమైత్రీ
రూపసంబంధేన.

౩. సంప్రతి ధర్మత స్తాతత్వేరాజస్యే రామేఽపి ప్రశ్రయో వినయః ఆవచ
సీయో నిర్దుష్టః.

౪. ఆకారః మహాపురుషలక్షణయుక్తవిగ్రహసన్నివేశః; అనుభావః ప్రభావః;
గాంభీర్యమఖ్యోభ్యత్వం; ఏతై స్సంభావ్యమానోఽనుమితమానః వివిధో నానాప్ర
కారః లోకోత్తరోవిశ్వాతిశయా సుచరితానాం సుకర్తణాం అతిశయ ఉత్కర్షోయస్య
సత్యోక్తస్తత్త్వం.

౨౦. అహో ఇతి. ప్రసాదః పారుష్యరాహిత్యం తస్మిన్ భవం ప్రాసాదికం
ప్రసాదగుణవివాస్య రూపస్య ఉపాదానకారణమితి భావః; రూపం విగ్రహః; పావనః
స్వసంబంధాదస్యేషామపి శుద్ధిహేతుః అనుభావః వ్యవసాయవిశేషశ్చ; అహో విస్త
యసీయావిత్యర్థః; రామాయణకవిః రామాయణప్రణేతా వాల్మీకిలక్షణకవిః దేవీం
వాచం వాద్యేవీం అవీవృధత్ అవర్ధయదితి స్థానే యుక్తం; 'వృధువృద్ధావ'తి ధాతో
ర్జివి లుకే జీచ ద్విత్వం; 'అపప్రథది'తిపాతే 'ప్రథప్రఖ్యానే' ఇతి ధాతుః కేపం
త్రార్థవత్.

తాతప్రాచేతసాం తేవాసీ కుశోఽభివాదయతే.

రామః—ఏహ్యాయుష్షక్.

ప. అమృతాథ్వాతజీమూత స్నిగ్ధసంహననస్య తే,

పరిష్వంగాయ వాత్సల్యా దయముత్కంఠతే జనః.

౨౦

(పరిష్వజ్య) (౧) తత్కిమయం చదారకః?

ప. అంగాదంగాత్ప్రసృత ఇవ నిజస్నేహజో దేహసారః

ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ బహిష్ఠేతనాథాతురేకః,

సాంద్రానందక్షుభితహృదయ ప్రస్న వేనాభిషిక్తో

గాఢాశ్లేషస్సహి మమ హిమశ్శ్చోత్తమాశంసతీవ.

౨౧

౨౦. అమృతేతి. అమృతాథ్వాతజీమూత ఇవ సుధాచూరితకాళమేఘవల్ స్నిగ్ధం సంహననం గాత్రం యస్య తథాత్కస్య తే పరిష్వంగాయత్వామాలింగితుం; ఉత్కంఠతే; సర్వేంద్రియసుఖాస్వాదో యత్రాస్తీత్యభివస్యతే, తత్వాప్తిచాఢ్యం ససంకల్పముత్కంఠాం కవయో విదురిత్యుక్తాభిలాషవాక్ భవతీతి; ఆయం జనఇత్యుక్తేః దయసీయత్వరూపవస్తుభ్యనిః.

౧. కిమిత్యయం చ దారకః.

౨౧. అంగాదంగాదిత్యాది అత్ర గద్యస్థాయంబదస్య పద్యస్థసశబ్దేనైవ సంబంధాద్దారకవిశేషణత్వం; ఏవం చ సోఽయం సమస్తవిఘ్నో బుద్ధిస్థశ్చ దారకః బాలకః అంగాదంగాత్ సర్వభ్యోఽంగభ్యః! ప్రసృతఃక్షుభితః స్నేహ ఏవ మైత్ర్యేన స్నేహః ద్రవద్రవ్యం తస్మిన్ జాతః; అన్యేభ్యోఽపీతి ఉప్రత్యయః; నిజః నైస్సరికః దేహ రూప లావణ్యసౌందర్యసముదాయాత్కకరీరే యస్సార ఉత్కంఠః రూపలావణ్యసౌందర్యసముదాయః సఇవ స్థితః; స్వరసగ్రాహిణో హి జలాదిద్రవద్రవ్యం సంయోజ్యైవ స్వరసం గృహ్లాంతి తద్వత్ ప్రకృతేఽపి స్నేహాలక్షణద్రవద్రవ్యసంబంధేన గాఢాశ్లేషరూపసంఘటనవశాత్ బహిస్సుతః స్వదేహసార ఇవేత్యుత్పేక్షా, స్నేహజిత్యుత్తక్లిష్టరూప కానుప్రాణితా చ; అత్ర అంగాదంగాదిలి మంత్రార్థః ప్రత్యభిక్షాప్యతే; ఏకః చేతనాథాతుః చైతన్యైకరనే ఆత్మవస్తుని ఏకోఽంశః బహిః ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ సాక్షాత్కారార్హస్థా స్థిత ఇవ; సాంద్రానందక్షుభితస్య ఘనతరానందేన తోభం ప్రాప్తస్య హృదయస్య ప్రస్న వేన ప్రకృష్టవేనేన అభిషిక్తః ఆద్రీకృతః గాఢః దృఢః ఆశ్లేషః యస్య సతతోక్తః; సోఽయం దారకః గాఢాశ్లేషస్సహి హిమశ్శ్చోత్తమ హిమవర్షం ఆశంసతీవ నూచయతీవ; కిమితి విస్తయే.

లవః—(౧) లలాటంతప స్తపతి ఘర్తాంశు స్తదత్ర సాలపచ్చాయే ఆసన
పరిగ్రహం కరోతు తాతః.

రామః—యదభిరుచితం వత్సయ.

(సర్వేషరిక్రమ్య యథోచితముపవిశః)

రామః—(స్వగతం)

ప. ఆహో ప్రశ్రయయోగేఽపి గతిస్థిత్యాసనాదయః,

సామ్రాజ్యశంసినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ. ౨౩

వపురవియుతసిద్ధావవ లక్ష్మీవిలాసాః

ప్రతికలకమలనీయాం కాంతిముద్భేదయంతి,

అమలినమివ చంద్రం రశ్మయస్సేవ యథా వా

వికసిత మరవిందం బిందవో మాకరందాః. ౨౪

(౨) భూయఃప్రపంచ రఘుకులకౌమార) స్థాం చ రఘుకులకౌమార
చ్చాయా మనయోః పశ్యామి.

౧. లలాటంతప, లలాటంతపతీతి విగ్రహః; 'అసూర్యలలాటయోరి'తి ఖశ్వ) త్యయే ముమాగమః; మధ్యాహ్నసూర్యఇతి భావః; తదాహి సర్వాస్య దిక్షు లలాటతాప సంయోగోఽపరిహార్యః; అన్యదా తు నతథా; యథోచితం పితృత్వపుత్రత్వానుగుణం.

౨౩. ఆహో ఇతి. ప్రశ్రయయోగేఽపి విషయసంబంధేఽపి సామ్రాజ్యశంసినః సార్వభౌమత్వసూచకాః గతిస్థిత్యాసనాదయః; అదిశద్దేన ఉక్తివీక్షణాదిపరిగ్రహః; భావాః క్రియాః సంభవంతి; ఆహో విప్లవయనీయమ్.

౨౪. వపురితి. అవియుతసిద్ధాః అప్యగ్న్యసిద్ధాః లక్ష్మీవిలాసాః లావణ్యలికయాః ప్రతికలకమనీయామనుక్షణరమణీయాం కాంతిం చారుతాం వపుః శరీరంఉద్భేదయంతి ప్రావయంతీత్యర్థః; ద్వికర్తృకం; స్వే స్వీయా మయాభావ అమలినం నిష్కళంకం చంద్రమివ మాకరందా మాకరందసంబంధినః బిందవః కణాః వికసితం త్యక్తముఖభిభావ మరవిందమివ చ వపుః కాంతిముద్భేదయంతీతి యోజనా.

౨. అనయోఃకుశలవయోః భూయఃప్రపంచం అలిశయేన బహు రఘుకులకౌమారం రఘువంశసంబంధి బాలత్వం.

ప. కఠోరపారావత కంఠమేచకం

వపుర్వృషస్కంధసుబంధుకాంశమ్,

ప్రసన్నసింహస్తిమితం చ వీక్షితం

ధ్వనిశ్చ మాంగల్యమృదంగమాంసలః.

౨౫

(౧) (నిపుణం నిరూపయత్) అయే న కేవలమస్తద్వంశసంవాది
న్యాకృతిః.

ప. అపి జనకసుతాయాస్తచ్చతచ్ఛానురూపం

స్ఫుటమివ శిశుయుగ్లే నైపుణో న్నేయమస్తి,

నను పునరివ తన్తే గోచరీభూతమట్టో

రభినవశతపత్ర శ్రీమదాస్యం ప్రియాయాః.

౨౬

౨౫. కఠోరేతి. వపుః కఠోరపారావతకంఠవత్ ప్రాప్తయావనకపోతగళవత్
మేచకం సింహం; వృషస్కంధవత్ వృషభకతునవత్ సుబంధుకాంశం దరా ఆంశౌ భుజ
శిఖరా యస్య తత్త్వోక్తమ్; వీక్షితం ప్రసన్నసింహవత్కార్మశ్యరహితసింహవీక్షిత
వత్ స్తిమితం ఆకరణం; ధ్వనిః మాంగళ్యమృదంగవత్ మంగళార్థమృదంగధ్వనివత్
మాంసలః స్పీతః; హితాధికారీయత్ప్రత్యయే ప్రజ్ఞాద్యణిచాదివృద్ధౌ మాంగళ్యశ
బ్దస్పిధః.

౧. నిపుణం నిరూపయత్ సమ్యగ్విలోకయత్; అకృతిరస్తద్వంశసంవాది
కేవలం న భవతి; అస్తద్వంశసంవాదః అస్తత్కులసాదృశ్యం సోఽస్యా అస్తీతి
విగ్రహః.

౨౬. అసీతి. తచ్చ తచ్చ అవయవాదికం గుణజాతం చ; ఏవం చ జనకసుతాయా
స్సీతాయా అనురూపం సదృశం తచ్చ అవయవాదికం ఇహ శిశుయుగ్లే కుశలవయోః
స్ఫుటం వ్యక్తం; తచ్చ గుణజాతం చ నైపుణేన అవహితతయా ఉన్నేయం నిశ్చయాయా
ర్హం అస్తి విద్యతే; శ్రీయాద్వయాన్వయా వైకేశేషః; అభినవశతపత్రస్య నూతన
కమలస్య శ్రీరివ శ్రీరస్యాస్తీతి తథోక్తం; ప్రియాయాస్తదాస్యం మే అట్టోః పునర్గో
చరీభూతమివ నను భూయోఽపి చక్షుర్విషయాభూతమివ సంభావ్యతే. ద్వాదశసంవ
త్సరేషు చక్షురగోచరం అద్య గోచరతాం గతమితి ద్విప్రత్యయేన లభ్యతే.

ప. శుక్లాచ్చదంతచ్చనిసుందరేయం నై వౌష్ణముద్రాసచకర్ణ పాశః,
 నేత్రే పునర్యద్యపి రక్తనీలే తథాపి సౌభాగ్యగుణస్సవ. ౨౭
 (విచింత్య) (౧) తదేతత్ప్రాచేతసాధ్యుషితమరణ్యం; యత్ర కిల
 దేవీ పరిత్యక్తా; ఇయం చాకృతిరనయోర్వయోఽనుభావశ్చ;
 యదపి స్వతః ప్రకాశాన్యస్తాణీతి తత్రాపి విమృశామి; అపిఖలు
 చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం ప్రబుద్ధం స్యాత్?
 నవ్యాసాం ప్రదాయికాన్యస్తాణి పూర్వేషామపీతిశుశ్రుమ (య
 దయం విస్తయ పరిష్టవమానస్సుఖదుఃఖాతిశయో హృదయస్య
 విప్రలంభః, యమావితచ భూయిష్ఠమాత్మసంవాదః, జీవద్వ
 యాపత్యచిహ్నోఽపి దేవ్యాగర్భిణీభావసీత్)

౨౭. శక్తేతి. శుక్లాచ్చదంతచ్చని సుందరా ఇయం ఓష్ఠముద్రా ఆధరోత్తరోష్ఠ
 సన్నివేశః నైవ సీతాయా ఏవ; కర్ణ పాశః పాశాయుధసదృశకర్ణ సన్నివేశశ్చ + సవప
 సీతాసంబంధ్యేవ; నేత్రే పునః అనయోస్సీతాయాశ్చ దృశా తు రక్తనీలే యద్యపి
 అనయోరక్తే; సీతాయానీలే ఏవ తథాపి సౌభాగ్యగుణః సవపవకరూపవప.

౧. ప్రాచేతసాధ్యుషితం వాల్మీకికర్తృకవాసాధికరణం; యత్ర అరణ్యే.
 ఆకృతిరవయవసంస్థానవిశేషః ఇయం ఈదృశీ; వయః ఇదం ద్వాదశచక్రరహిత
 మిత్యర్థః; అనుభావశ్చ ప్రభావశ్చ అయం ఈదృశ ఇత్యర్థః; అస్తాణి జృంభకాణి
 స్వతః ప్రకాశాని గురూపదేశేన వినా జ్ఞాతానీతి యత్ తత్రాపి చిత్రదర్శనే ప్రాసం
 గికం ప్రసక్తానుప్రసక్తం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం సర్వథా త్వత్ప్రసవమపస్థాన్యంతీత్యత్ర
 కృతం ప్రబుద్ధం స్యాత్ ప్రకటం భవేదితి విమృశామిత్యన్వయః; హి యస్తాదనాం
 ప్రదాయికాని గురూపదేశక్రమరహితాని అస్తాణి పూర్వేషామపి మనుప్రభృతీనామపి
 నేతిశశ్రుమ; తస్మాత్ప్రబుద్ధంస్యాదితి తత్రాపి విమృశామితి పూర్వేణ సంబంధః;
 విస్తయేష్టవమానః అమణ్ణక్ సుఖదుఃఖాతిశయః హృదయస్య విప్రలంభః విప్రయోగ
 శృంగారః; ప్రాయేణ హి స్వరూపసంతాపేన ప్రియజనసంయోగవిప్రయోగౌ సుఖదుః
 ఖహేతూ భవతః; విస్తయేష్టవమాన. ఇత్యనేన విస్తయస్య ప్రవాహాత్మకత్వం ధ్వన్యతే;

+ చింత్యమిదమ్; కింతు, పాశస్తు మృగపక్ష్యాదిబంధనే; కర్ణాంటే శోభనార్థ
 స్సాన్నిత్యచాంటేనీకరార్థకః, ఇత్యాదిశోశకాల్ ప్రశస్తః కర్ణ ఇత్యర్థవివరణం
 యుక్తమ్.

సాస్త్రమ్—ప. పరాం శోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధికతే

రహో విస్తృతాయా అపి సహజలజ్జాకులదృశః,

మయైవాదా జ్ఞాతః కరతలపరామర్శ కలయా

ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను దివనైః కైరపి తయా.

౨౮

(రుదిత్వా) (౧) తత్కిమేతౌ పృచ్ఛామి కేనచిదుపాయేన?

లవః—కిమేతత్?

ప. బాష్పవర్షేణ నీతం వో జగన్తంగళమాననం,

అవశ్యాయావసీక్తస్య పుండరీకస్య చారుతామ్.

౨౯

అజలేష్టవనాసంభవాత్; యమావితి ద్వావితి ఆత్మసంవాదః ప్రకృతానుభూయమానః
యమత్వానుభవస్వపూర్వానుభవః భూయిష్ఠం బహుతరమిత్యర్థః; సామాన్యే క్లిబం;
జీవన్మయం యదవత్యం తస్య చిన్నం సూచకం యస్మిన్ సతతోక్తః. †

౨౮. పరామితి. స్నేహే పరిచయస్య సంతతసాక్షాత్కారస్య వికాసాదధికయా
త్వరాం శోటిం అవకర్ణా సమానాధికరణోత్కర్షం అధికతే ప్రాప్తే సరి రహో విస్త
౮తాయా అపి లజ్జావిరోధినై వ్యరస్థిత్యాపాతకదశాంశేషార్థాయా అపి (అర్హేత్తః) సహ
జలజ్జాజడదృశః అపరిహరణీయ లజ్జాగుణాధీరణోచనాయాః; ఆదా ప్రళమం; కరతల
పరామర్శకలయా పాణ్యుదరపరిమార్జనవిద్యయా; కలాశద్దేన సూక్ష్మదర్శనం ధ్వన్యతే;
గ్రంథిః భస్మికా; ద్విధా అవత్యవ్వయూస ప్రకారవ్వయయ్యుక్త ఇత్యర్థః; జ్ఞాతః
నిష్పితః తదను మజ్జానానంతరం కైరపి దివనైః కతిప ముదివనైః తయా జ్ఞాతః సీతయా
వ్యవగతః.

౧. కేనచిదుపాయేన అనిర్ధారణీయేన వ్యాజేన.

౨౯. బాష్పేతి. జగదభ్యుదయహేతు భూతం షః ఆననం అవశ్యాయేన హి మేన
అవసీక్తస్య పుండరీకస్య సీతాంభోజస్య; విరహపాండిమ్నా పుండరీకతోవ్విక్షిః; చారు
తాం శోభాం నీతం ప్రాసీతం; నిదర్శనాలంకారః.

† మూలే కుండలితగ్రనసానే ప్రాసీతపాతవిసం దృశ్యతే—“అయంచ సంప్లవ
మానమాత్మానం సుఖాతిశయో హృదయస్య నిద్రంభయతే; భూయిష్ఠం చ మనూ
ద్విధాప్రతిజన్తో దేవ్యా గర్భభార ఆసీత్” ఇతి, ఆయమేవ పాతస్సరసత యాన్యేతి.

కుశః—ప. వినా సీతాదేవ్యా కి మివ నచ దుఃఖం రఘుపతేః

ప్రియానాశేకృత్స్నం కిల జగదరణ్యం హి భవతి,

సచ స్నేహస్తావానయమపి వియోగో నిరవధిః

కిమేవం త్వం పృచ్ఛస్యనధిగతరామాయణ ఇవ.

30

రామః—(స్వ) (౧) అయే తటస్థ అయే తటస్థ ఆలాపః కృతం ప్రశ్నేన, ముగ్ధహృదయ! కుతోఽయమాకస్తికస్తే సంప్లవాధికారః! ఏవం వినిర్భిన్న హృదయోద్వేగశ్శిశుజనేనాప్యనుకంపితోఽస్మి, భవతు తావదంతరయామి (ప్రకాశం) వత్స! రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే వాల్మీకేస్సరస్వతీనిష్యందః ప్రశస్తిగాదిత్యవం శస్య తత్ర కాతూహలేన యత్కించోచ్చ్రేతుమిచ్ఛామి.

కుశః—(౨) కృత్స్నఏవ సందర్భోఽస్తాభి రావృత్తః, స్మృతిం ప్రత్యుజ్జీతో నావదిమా బాలచరితస్యాంతే ద్వాష్టోకా.

30. వినేతి. సీతాదేవ్యా వినా సీతావియోగే రఘుపతేః కింవా దుఃఖం న? స

ర్వం దుఃఖాత్తకం; కృత్స్నం జగత్ ప్రియానాశే ప్రియాయా అదర్శనే అరణ్యం భవతి హి; సచస్నేహస్థితావిషయకః ప్రణయః తావాత్ ఆపరిమితః; నిరవధిరవసాన శూన్యః; అనధిగతరామాయణఇవ అనధిగతరామాయణ ఇవ.

౧. తటస్థ అస్వజ్ఞానాసితసీతాపుత్రత్వాస్పర్శనేన ఉత్తఃకృత్కర్మ; ఆకస్మికః నిమ్గరణకః సంప్లవాధికారః ప్లుతగమనాన్వయః; దుర్లభవిషయమనోంఘాయాసః కిమర్థ ఇతి యావత్; అంతరయామి ఛాదయామి; సరస్వత్యా వాణ్యా నిష్యందః ద్రవః; అదిత్యవంశస్య ప్రశస్తిః ప్రఖ్యాతిహేతుః రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే; శ్రవణబహుత్వాభిప్రాయకం ద్విరుక్తం; తత్ర యత్కించోచ్చ్రేతుమిచ్ఛామి; కాతూహలం హర్షః;

౨. కృత్స్నఏవ సకలఏవ సందర్భః గ్రంథః ఆవృత్తః ఉపాధ్యాయాసహకారేణ ఉచ్చారణానుకూలావృత్తి విషయః కృతః స్మృతిం ప్రత్యుజ్జీతో అద్య స్మృతివిషయాభూతో బాలచరితస్య బాలకాండస్య అంతే అంత్యసర్గాంతే ద్వాష్టోకా ద్విపద్యే;

రామః—(౧) ఉదీరయేతం వత్స.

కుశలవౌ. ష. “ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి,
గుణై రూపగుణై శ్చాపి ప్రీతి ర్భూయోఽభ్యవర్ధత.
తదైవ రామస్సీతాయాః ప్రాణోభ్యోఽపి ప్రియోఽభవత్,
హృదయం చైవ జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పరం.” + ఇతి. *

రామః—(స్వగతం) (౨) కష్టమతిదారుణో హృదయ మర్శోద్ధాతః, హా
దేవి! ఏవం కైతదాసీత్; అహో నిరన్వయ విపర్యాసవిప్రలంభ
స్మృతిపర్యసాయినస్తావ కాస్సంసారవృత్తాంతాః.

౧. వత్సావతి సంబోధనద్వివచనం; ఉదీరయేతం వదేతం; విగ్రహిత్ మన్యమన్య
వచనం.

* ప్రియేతి. సీతా పితృకృతా దారా ఇతి రామస్యప్రియా; గుణై స్థిలాదిభిః
రూపగుణైః ఆభూషితేష్వర్ణం కేష్వీతి లక్షణలక్షితరూప ప్రభృతిగుణైః ప్రీతిర్భూయో
భ్యభ్యవర్ధత; తదైవేతి; తదైవ యథా రామస్య సీతాప్రియా తథారామ స్సీతాయాః
ప్రియోఽభవత్; హృదయంచైవ ఏవకారేణ సీతారామయోరపి స్వప్రీతిజ్ఞానవ్యాప్తు
తిః; ప్రీతియోగం ప్రీతే రుత్తరోత్తరవృద్ధిసన్నాహం; యోగస్సన్నహనేత్యాద్యుక్తేః;

౨. హృదయమేవమర్షతస్సోద్ధాతః ప్రహరః దారుణః దుస్సహః. హాదేవీత్యా
ది. ఏకత్ వక్ష్యమాణం ఏవమాసీత్, వక్ష్యమాణ ప్రకారేణాసీత్; యద్వా ఏకత్;
ప్రియాత్విత్వాది శ్లోకద్వయోక్తమ్ ఏవమాసీత్ యథోక్తవభూత్; హాదుఃఖ్యతే.
అహోఇత్యాది. నిరన్వయవిపర్యాసే నిరన్వయవిహాశే “అయం తు ప్రపిలయ” ఇత్యు
క్తేః విశేషస్యనిరన్వయవిహాశత్వోక్తిః; దీపస్య నిర్వాణజన్మోద్వంసః నిరన్వయవి
హాశః తస్యైవోత్తరోత్తర దశాసంక్రమణలింగానుమేయో ధ్వంసోఽన్వయః; సీతాయాః

+ ఇమా శ్లోకా ఉపలభ్యమానేషు ముద్రితరామాయణపుస్తకేషు కుత్రాపి
బాలకాండంతే నదృశ్యేతే.

“కలికాతా పురముద్రిత పుస్తకభిః పాతస్త “ప్రకృత్యైవప్రియాసీతా రామ
స్యాసీన్నహత్తనః, ప్రియభావస్సతు తయా స్వగుణైరేవవర్ధితః” ఇతి; శ్రీమతి రామా
యణేతు. నైతద్వయమస్తి అపితు. “తస్మాత్తస్మిన్ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే,
అంతర్జాతమతి వ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయం హృదా” ఇత్యేవాప్తి. ఇత్యుక్తాయథార్థ
పాతంకవిరేవ జానీయాది” అనేదిద్వారిత.

ప. క్వ తావానానందో నిరతిశయవిస్రంభబహుళః?

క్వ చాన్యోచ్యప్రేమ? క్వచనగహనాః కాతుకరసాః?

సుఖే వా దుఃఖే వా క్వను ఖలు తద్దైక్యం హృదయయోః?

తథాప్యేష ప్రాణస్ఫురతి న తు సాపా విరమతి.

30

కష్టం భోః కష్టం.

మరణరూపేఽస్తి నిరన్వయవిసాశే విప్రలంభస్ఫురి పర్యవసాయిని విప్రలంభశ్చ స్ఫురిశ్చ విప్రలంభస్ఫురితే; విప్రలంభో వంచనం తచ్చపరేచ్ఛాక్షీనభ్రమః; స్ఫురి ర్భూతభూర్వవిషయకం జ్ఞానం; తత్పర్యవసాయిని తద్విషయతామాత్రవంతః దైవవంచనాన్తరణమాత్ర విషయాః. సంసారవృత్తాంతాః ప్రణయభోగాదయాః; నతు వస్తు సత్తావంత ఇతి భావః; యద్వా నిరన్వయవిపర్యాసాత్త కోయో విప్రలంభః అన్యతర నాశాత్తక విరహహేతుక విప్రలంభశృంగారః తస్మిన్ స్ఫురి పర్యవసాయిని స్ఫురి విషయతా మాత్రవంతో భవంతీత్యర్థః; ఆభిలాషేర్వాప్రవాసవిరహశాపహేతుకత్వేన విప్రలంభశృంగారస్య పంచవిధత్వాత్; "సంభోగో విప్రలంభశ్చ శృంగారో ద్వివిధో మతః; సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయోరి"త్యాదిక మిచానుసంధేయః; యుక్తశ్చాయమేవార్థః. నాటకస్థవిప్రలంభపదస్య విప్రలంభశృంగారపరత్వ స్వారస్యాత్; కేచిత్తు అన్వయశ్చ విపర్యాసశ్చ అన్వయవిపర్యాసో అన్వయవృత్తిరే కావిత్యర్థః; తా న విద్యేతే యేషాం తే నిరన్వయవిపర్యాసాః; అన్వయవృత్తిరేక శూన్యాఇత్యర్థః; విప్రలంభే భ్రమంత్యేభిరితి విప్రలంభాః; కరణే ఘర్షోప్రత్యయః; అన్వయవృత్తిరేకశూన్యత్వేన సదవస్థిలక్షణతయా తుచ్ఛత్వేన విషయతాసంబంధేన భ్రమమాత్రహేతవః స్ఫురిపర్యవసాయినిస్ఫురిమాత్రవిషయాః ఆతీతఘటాదిపదార్థక్రియాకారిత్య విధురా ఇతి యావత్ ఇతివ్యాచక్షతే.

30. క్వతి. నిరతిశయేన అనవకృష్టేన విస్రంభేణ భోగదశాయాం సైవరస్థిత్వృత్తపాదకలణ్ణా విరోధిజ్ఞానవిశేషేణ బహుళః స్ఫూరః తావాన్ ఆపరిమేయః అనందః క్వః? గతఇతి శేషః; అన్యోన్యస్య ప్రేమ పరస్పరవిషయకం పరస్పరాధికరణకం చ ప్రేమ ప్రణయః క్వః? గహనా అగాధాః కాతుకరసాః భోగాభిలాషాః క్వః? హృదయయోః మమ తస్మాశ్చ మనసోః సుఖే వా దుఃఖేవా సుఖదుఃఖానుభవకాలే కల్ తాదృశం ఐక్యం అభిన్నత్వం క్వః? తచ్చదైవహృదయైక్యస్య దౌర్లభ్యం ద్యోత్యతే; తథాపి ఏలేషు సర్వేషు గలేష్వపి సావళి మరణప్రతిబంధకపాపవాన్; పాపగుణసాధకత్వాత్ పాప త్వవ్యవదేశః ఏషః ప్రాణః ఆత్మా స్ఫురతి నతు విరమతి న నశ్యతి.

ప్రియాగుణసహస్రాణాంక్రమోన్మీలనతత్పరః,
యవపదుస్సహః కాలస్తమేవ స్థారితా వయం.

3౨

ప. యదాకించిత్కించిత్కృతపదమహోభిః కలిపయై

స్తదీష ద్విస్తారిస్తనముకుళమాసీన్యగదృశః,
వయస్నేహకూత వ్యతికరఘనోయత్ర మదనః

ప్రగల్భవ్యాపారస్ఫురతి హృది ముగ్ధశ్చవపుషి.

33

లవః—(౧) అయం తు చిత్రకూటవర్షాని మందానీవనవిహారే సీతా
దేవీ ముద్దిశ్య రఘుపతేఃశ్లోకః.

3౨. ప్రియేతి. ప్రియాగుణసహస్రాణాం సౌందర్య సౌజన్యాద్యనంతగుణానాం;
సంఖ్యాయాం ద్విబహుత్వే స్త ఇత్యుక్తేర్బహువచనం; క్రమేణ ప్రకాశనానంతరం
కాలో దుస్సహః తమేవ స్థారితాః తద్విషయకస్తరణవంతః కృతాః.

3౩. యదేతి. కృతపదం సూచితరేఖాకారసన్నివేశం తత్ మృగదృశః
స్తనముకుళం కర్తృ; కలిపయైరహోభి ర్దీప్తై రీషద్విస్తారి యదా యస్మిన్ కాలే ఆభ
వత్ (యతస్నేహేలిపాతే స్నేహకూతయోరనురాగాభిప్రాయయోర్వ్యతికరస్య
సంపర్కస్య ఘనః మేదరతా యతః యాదృశకాలహేతుక ఇత్యర్థః); వయస్నేహో
కూతేలిపాతే తు యత్ర కాలే వయసః తారణ్యస్య స్నేహస్య అనరాగస్య ఆకూ
తస్య ఆభిప్రాయస్య చ వ్యతికరేణ మనః సాంద్రః; ధర్మభరో ధర్మపరిచ్ఛాయం శబ్దః,
ఇదం చమదనవిశేషణం; మదనః మన్మథః కర్తా; హృది ప్రగల్భవ్యాపారస్ఫుత్ మనస్య
లిశయిత శరపాతనాది చేష్టాయుక్తస్ఫుత్వపుషి ముగ్ధశ్చవపుష్ అప్రకటస్ఫుత్ స్ఫురతి
వర్తతే + తమేవ కాలం స్థారితావయ మిశ్యన్వయః; అనేన శ్లోకేన మృగాలక్షణం
స్ఫోరితం; పాదత్రయేణ ఉదయద్యౌవనేతి దశముక్తం; తురీయపాదేన చ లజ్జావిజిత
మన్మథేతి దశముక్తం.

౧. చిత్రకూటవర్షాని చిత్రకూటపర్వతమార్గే మందానీవనవిహారే గంగాతీర
నీరక్రీడాయాం; సీతాముద్దిశ్య సీతాబోధేచ్ఛయా.

+ ఆత్ర, మదనః హృది ప్రగల్భవ్యాపారః ఉత్కటరిరంసాజనకః వపుషి
ముగ్ధః నవోధాత్వప్రయుక్తలజ్జావశాదాలింగనసంభాషణాదిబాహ్యవ్యాపార వికలశ్చే
త్కర్మవర్జనం సరసతయాప్రతిభాతి.

“త్వదర్థమివవిన్యస్తశ్చిలాః ట్టోఽయమగ్రతః,
యస్యాయనుభితః పుష్పైః ప్రవృష్ట ఇ వ కేసరః”. ఇతి.

రామః—(౧) (సలజ్జాస్థితన్నేహకరుణం) అతిహి నామ ముగ్ధశ్చిగుజనః,
విశేషతస్త్యరణ్యచరః, హాదేవి స్తరసి వా తస్య తత్సమయ
విస్రం భాతిప్రసంగస్య. భోః కష్టం.

ప. శ్రమాంబుశిశిరభవత్ప్రసృత మందమందాకినీ
మరుత్తరళితాలకాకుల లలాటచంద్రద్యుతి,
అకుంకుమకళంకితోజ్జ్వలకపోలము త్రేప్రిత్యతే
నిరంభరణసుందరశ్రవణ పాశేముగ్ధం ముఖం.

౩౪

. త్వదర్థమితి. ఆయం కేసరః పశుకృష్యతః యస్యాభితః యదీయచతుః
పార్శ్వేషు ప్రవృష్ట ఇవ పుష్పకరణక ప్రవర్ణణకరైవేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే; సోఽయమా
యతశిలాపట్టః త్వదర్థం విన్యస్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్ష్యద్యయం; (యద్వాఆయమభితః కేసరః
పరితో వర్తమానః కేసరపుత్రః యస్య ప్రవృష్ట ఇవ భవిష్యత్త్వదుపవేశ మూలకశ్లా
ఘామూలక యదధికరణక పుష్పవృష్టికరైవేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే); ఆయం త్వదర్థం
విన్యస్త ఇవ.

౧. లజ్జారహస్యప్రకాశనాత్ హృదయసంకాచః; స్థితం విస్తయాత్; శిశు
జనః అతిముగ్ధో హి నామేతి యోజ్యం; అరణ్యచరస్తు విశేషతో ముగ్ధః; తస్య పూర్వా
నుభూతస్య తస్మిన్ సమయే త్వదర్థమిత్యాది శ్లోకోక్తిసమయే యో విస్రంభః లజ్జా
ప్రతిఘాతేన స్వైర్విరగ్నిత్యాపాదకజ్ఞానవిశేషః తేన యః అతిప్రసంగః భోగాతిమా
త్రతా తస్య; తమిత్కర్థః; ‘అధీగర్థదయేశామి’తి కర్తృణి వష్టి.

౩౪. శ్రమాంబుశిశిరభవతితి భిన్నం పదం ముఖవిశేషణం; సుత
కాలజన్యేద సలిలేన శీతశీభవత్; అలకాకులాహర్ష మంతశ్చైర్వ్యక్తావృక్తాచంద్రసదృ
శలలాటద్యుతిర్యస్య తత్తథోక్తం; సంజాతః కళంకోఽస్య కళంకితః కుంకుమేన కళం
కితో నభవతీత్యకుంకుమకళంకితః అతివివోజ్జ్వలః లావణ్యతిరోధానేన ప్రకాశ
మానః కపోలా యస్య తత్తథోక్తం; కుంకుమస్య కళంకత్వోక్త్యా నకేవలమాభరణ

అత్ర ‘భితః’ ఇత్యస్య ‘ఉభయతః’ ఇతి కైశ్చిద్వాక్యభ్యాతం. తస్మిజంతు.
“పర్యభిభాంచ” తిమాత్ర శేషతయా ప్రవృత్తేన “సర్వోభయార్థాభ్యామేవ” తివా
క్రకేన నిరోధోద్భావనమేవేతిజ్ఞేయమ్.

స్తంభితభవ స్థిత్యా (స కరుణం) అహో నుఖలు భోః.

ప. చిరంధ్యాత్వా ధ్యాత్వా నిహిత భవ నిర్తాయ పురతః

ప్రవాసే చాశ్వాసం నఖలు న కరోతి ప్రియజనః,

జగజ్జీర్ణారణ్యం భవతి చ కళత్రవ్యవరమే

కుకూలానాం రాశౌ తదను హృదయం పచ్యత భవ. ౩౫

(నేపథ్యే) ప. వసిష్ఠో వాల్మీకిర్దశరథమహిషోఽథ జనక

స్పృహైవారుంధత్యా శిశుకలహమాకర్ణ్యసభయాః,

జరాగ్రస్తైర్గతై రథఖలు సుదూరాశ్రమతయా

చిరేణా గచ్ఛంతి త్వరితమనసో విశ్లథజటాః. † ౩౬

స్వాభరణం కింతు ఆభరణాసహమితి చ వ్యజ్యతే; సిరాభరణః తాటంకమాక్షికగుచ్ఛాది భూషణరహితోఽపి సుందరో యశ్యేవణపాశః కర్ణసన్నివేశః * తేన ముగ్ధం సుందరం; ఉత్ప్రేక్ష్యతే సంభాష్యతే.

౩౫. చిరంధ్యాత్వేత్యాది. అత్ర శ్లోకే స్థితస్యజనస్యేత్యధ్యాహార్యం; ప్రియ జనః కర్తా; ప్రవాసే దేశాంతరగమనే చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా స్థితస్య జనస్య పురతో నిర్తాయ నిహిత భవ అనవరతభావనా ప్రకర్షయంతస్య జనస్య పురస్తాత్ తేన భావనాప్రకర్షేణ సృష్ట్యా స్థాపిత భవ ఆశ్వాసం నకరోతీతి న స్వస్య పునరాగమనేన సంతోషం కరోత్యేవ, ప్రియజనే ప్రోషితం ధ్యాయతి సతి తదాసీమాగతః ప్రోషితః తేన ధ్యానేన సృష్టజిత్యుత్ప్రేక్ష్యార్హ ఇతి భావః; కళత్రవ్యవరమే చ కళత్రనాశే తు జగత్ కర్తృ; జీర్ణారణ్యం భవతి; తత్కల్పం భవతి తద్వచ్ఛాన్యం భవతీత్యర్థః; ప్రవాసపత్నుసరాగమన ప్రత్యాశాఽభావేన భావనాప్రకర్షస్యాశీకత్వాన్నాశ్వాసహే తుత్వమితి భావః; తదను జగతో జీర్ణారణ్య త్వానంతరం హృదయం కర్తృ; కుకూ లానాం రాశౌ తుమ్మీనాం సముదాయే పచ్యతే పక్వంభవతి; కర్ణకర్ణి లకారో ఽయం; ఆతిదేశికా యగాదయః.

౩౬. వసిష్ఠఇతి. దశరథమహిష్యః కాసల్యాప్రభృతయః; శిశోః లవ చంద్ర కేతోః కలహం యుద్ధం; జరయా వార్ధకప్రయుక్తశిథిల్లేన గ్రస్తైః వ్యాఘ్రైః

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్సూర్యం 'శుక్లాచ్చదంతచ్చవి' ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యాన టిప్పణ్యాముక్తమ్.

* త్వరితమనసోపి శ్రమజడా ఇతి సాంప్రయయికః పాదః,

రామః—(౧) కథం భగవత్సరుంధలీ వసిష్ఠోఽంబాస్తాతజనకశ్చాత్రైవ,
కథంనుఖలు ద్రష్టవ్యాః? (సకరుణం విలోక్య) అహహ తాత
జనకోఽస్యత్రై వాగత ఇతి వజ్రేణేవ తాడితోఽస్తి మందభాగ్యః.

ప. సంబంధస్పృహణీయతాప్రముదితైర్జుష్టే వసిష్ఠాదిభి
ర్దృష్ట్యాపత్య వివాహమంగళవిధౌ తత్తాతయోస్సంగతం,
పశ్యన్నీదృశమీదృశః పితృసఖం వృత్తే మహావైశనే
దీర్ఘేకిం న సహస్రథా హమథవా రామేణ కిం దుష్కరం? ౩౨
(నేపథ్యే) కష్టం భోః కష్టం.

ప. అనుభావమాత్రసమవస్థితశ్రియం
సహస్రైవ వీక్ష్య రఘునాథమీదృశం,

గాత్రై రుపలక్ష్మితాః; సుదూర ఆశ్రమో యస్తా ద్రణరంగాత్ తత్తథోక్తం తస్య భావః
సుదూరాశ్రమతా తమా; చిరేణ బహునా కాతన.

౧. కథం ద్రష్టవ్యాః కేనప్రకారేణ ద్రష్టవ్యాః; తాతజనకోఽసీతి; భార్యాపి
కృత్యాన్ స్వపితృత్వోపచారః; వజ్రేణేవ ఆశనినిర్ఘాతేనేవ; తాడితోఽస్తి విధోఽస్తి.

౩౨. సంబంధేతి. సంబంధస్య అపత్యసంబంధస్య స్పృహణీయతయా జ్ఞాప్త్య
తయా ప్రముదితైః ప్రకృప్తమోదయుక్తైః వసిష్ఠాదిభిః ఆదినా గౌతమకౌశికాది
పరిగ్రహః; జుష్టేప్రీతివిషయాకృతే అపత్యవివాహమంగళవిధౌ మరు తస్యాశ్చ పాణి
గ్రహణకర్తృణి తాతయోః జనకదశరథయోః తత్ తథావిధం సంగమం దృష్ట్వా మహా
వైశనే వృత్తే సీతాత్యాగరూప మహాహింసాయాం జాతాయాం ఈదృశం అత్యంతదుః
ఖతం పితృసఖం జనకం ఈదృశః వైశసనిమిత్రభూతః పశ్యన్ అహం కిం కుతః సహ
స్రథా అనంతభాగతయా నదీర్ఘే? విదీర్ఘో న భవామి; అథవా రామేణ దుష్కరం
కిం? నకిమపి రామేణ దుష్కరం; దరణాభావోవా ఇతిోఽప్యన్యద్వా సర్వం సుకర
మితి భావః.

౩౩. అనుభావేతి. అనుభావమాత్రేణ అనితరసాధారణ మహాపురుషత్వేన సమ
వస్థార్థా నిశ్చయార్థా శ్రీరైశ్వర్యం యస్యతం తథోక్తం (అర్హేత్త) ప్రథమప్రబుద్ధేన
కాన్యూద్యపేక్షయా త్రాలోప్యత్వన్న ప్రత్యభిజ్ఞానేన జనకేన ప్రబోధితాః ప్రత్యభిజ్ఞా
పితాః మాతరః అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం ఈదృశం రఘునాథం వీక్ష్య సహసా

ప్రథమప్రబుద్ధజనక ప్రబోధితా

విధురాః ప్రమోహముపయాంతి మాతరః

3౮

రామః—(ఆకర్ణ్య)

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్సం గోత్రమంగళం,

తత్రాప్యకరుణే పాపే వృథా వః కరుణా మయి.

3౯

(యావత్సంభావయామిత్వ్యత్తిష్ఠతి)

కుశలవా—ఇతఇతస్తాతః (ఇతి సకరుణాకులం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా
స్మరేవః)

ఇతి షష్ఠోఽఙ్కః.

విధురా స్మత్యః శూన్యకరణా స్మత్యః ప్రమోహం ప్రకృష్టం మూర్ఛాం ఉపయాంతి
ప్రాప్నువంతీత్యన్వయః.

3౯. జనకానామితి. యత్ సీతారూపం వస్తు జనకానాం రఘూణాం చ
కృత్సం గోత్రమంగళం అఖండం కులశ్రేయః తత్రాపి తథావిధసీతాయామపి అక
రుణే తద్దుఃఖాధీనదుఃఖవత్త్వరూప కరుణారహితే మయి వః యుష్టాకం కరుణా మద్దుః
ఖాధీన దుఃఖవత్తా వృథా. దయయా సర్వభూలేష్విత్యుక్తాదృష్ట విశేషరూప ప్రయో
జనేనాపి శూన్యేత్యర్థః. యావత్సంభావయామి; ఆభ్యుత్థానాభివాదనాదిభిః పురస్కరి
ష్యామి; “యావత్సరే” విభవిష్యదథే లట్; ఇత్యుత్తిష్ఠతి; ఉత్థానమభినయతి.

ఇతఇతస్తాత ఇతి. ఆగచ్ఛత్వితి శేషః; మార్గదర్శనపరమిదం వాక్యం; నిష్క్రాంతా
తాః; రంగస్థానాదితిశేషః; సర్వే వసిష్ఠాద్యేతదంకాభినయ భూమికాధారిణ ఇత్యర్థః.

(దాశరథి) వాధూలవంశజమహా భూసారనివాసిరాఘవాచార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానా మవసీతోఽంకకవ్వతః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

షష్ఠోఽఙ్కః.

శ్రీ రామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్.

సప్తమోఽఞ్కః.

తత్రాదౌ లక్షణః ప్రవిశతి ౧. భోః కింశుఖలు భగవతా వాల్మీకినా సబ్రహ్మక్షత్రపౌరజానపదాః ప్రజాస్పహస్తాభిరాహూయ కృత్స్నవప సదేవాసురతిర్యగురగనాయకనికాయస్సచరాచరో భూతగ్రామః స్వప్రభావేన సన్నిధాపితః, ఆదిష్టశ్చాహమార్యేణ,

అగ్ర సమగ్రప్రయోజన త్రాడీకారరూప నిర్వహణసంధిం సప్తమేన వక్ష్యే చమత్కృతి విశేషలాభాయ పరిత్యాగానంతర భాసిం సీతాయాః దశామంతర్నాటకేన † వివక్షుః తదవశేసికాం లక్షణప్రవేశవలీం రచనామాహ-తతః ప్రవిశతి లక్షణ ఇతి; తతః పఠాంక ప్రయోగానంతరం; భోః కింశుఖవ్యుత్పాది. భోఇతి హృదయం ప్రతి సంబోధనం; కిన్నుసన్నిధాపిత ఇతి యోజనా; భగవతా హెడ్గుణ్యవతా; బ్రహ్మ బ్రహ్మణాః క్షత్రం క్షత్రియాః పౌరాః అపరిహితాః పురవాసిజనాః; జానపదాః దేశవాసిజనాః ఏతైస్సహితాః ప్రజా అస్తాభిస్సహాహూయ కృత్స్నవప ఆఖండవివ;

† అంతర్నాటకమితి లాకీకం నామ లక్షణశాస్త్రే తు గర్భాంకఇతి వ్యవహారః- గర్భాంకలక్షణం తు సాహిత్యసర్వజ్ఞే “అంకోవరప్రవిష్టో యః రంగద్వారాముఖా దిర్మాత్, అంకోవరస్సగర్భాంకస్సవీజః ఫలవానసి” ఇతి, రసార్థప్రసూతాకరే చ “అంక ప్రసంగాద్గర్భాంకలక్షణం వక్ష్యతే మయా, రసనాయకవస్తూనాం మహోత్కర్ణాయ కోవిదైః, అంకమధ్యే తు యోగంకస్సాన్యదయం గర్భాంక ఈరితః, వస్తుసూచకనాం దీక్షో దిక్షా త్రముఖసంగతః, అర్థోపశేషకైర్లీన శూచిలికాపరివర్జితః, ఆనేవ్యద్వస్తువిషయః పాత్రైః స్త్రీచతురైర్వృతః; నాటిప్రపంచలివృత్తస్సాన్యధారాంకాంగశోభితః, ప్రస్తుతార్థానుబంధీ చ పాత్రనిష్క్రమణాఽధి; ప్రళమాంకే న కర్తవ్య స్సోదయం కావ్యవికారదైః; సోదయముత్తరరామే తు రసోత్కర్ణాయ లక్ష్యతామ్, నేతురుత్కర్ణకోక్షేయో బాలరామాయణోత్సయమ్; ఆమోఘరాఘవే సోదయం వస్తూత్కర్ణైకకారణమ్” ఇతి.

వత్సలక్షణ! భగవతా వాల్మీకినా స్వకృతిమప్పరోభిః ప్రయుజ్య
మానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్యః, గంగాతీరమాతోద్య
స్థాన ముపగమ్య క్రియతాం సమాజసన్నివేశ ఇతి, కృతశ్చమ
ర్త్యమర్త్యస్య భూతగ్రామస్య సముచితస్థానసన్నివేశో మయా
అయం చ.

ప. రాజ్యాశ్రమనివాసేఽపి ప్రాప్తకష్టమునివ్రతః,
వాల్మీకిగౌరవాదార్యభివర్తతే.

౧

దేవా ఇంద్రాదయః; అసురాః నిర్భతిప్రభృతయః తిర్థంచ; వక్ష్యాదయః; విలేహం
నికాయః పర్గః తేన సహితః సచరాచరః సస్థావరజంగమః భూతానాం ప్రాణీనాం
గ్రామః సమాహః స్వప్రభావేన స్వతపశ్చక్త్యలిశయేన కిం ను సన్నిధాపితః; కిన్నితి
విస్తయే; ఆర్యేణ రామేణ; ఆదిప్తః ఆజ్ఞప్తః; స్వకృతిం స్వగ్రంథం; ఆప్పరోభిః
ఉర్వప్రభృతిభిః ప్రయుజ్యమానాం ఆభీసీయమానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్యః
ఆవశ్యకత్వేనాపూతాభవామః; గంగాతీరం గంగామూలం; ఆతోద్యస్య నృతగీత
వాద్యసముదాయస్య స్థానం ప్రవర్తనాధికరణం ఉపగమ్య ప్రాప్య సమాజస్య సదసః
సన్నివేశః యథోచితస్థానవిభాగః క్రియతామిత్యాదిప్తశ్చాహ మితి పూర్వేణాన్వయః;
సీతాయాః గంగాజలాదుద్గమనసౌకర్యాయ గంగాతీరస్య రంగత్వకల్పనం; 'సలిలా
దువైతీ'తిహి వక్ష్యతే; మర్త్యో మరణార్హః అమర్త్యస్తదన్తః (మర్త్యశ్చాసావమ
ర్త్యశ్చేతి విశేషణసమాసః; నిత్యానిత్యాత్మకస్యోత్పత్తిః; భూతగ్రామస్య పృథివ్యాది
భూతసముదాయస్య సముచితస్థానస్య అధికారామరూపస్థానస్య సన్నివేశః ప్రతిష్ఠా
వసం) † పూర్వమాజ్ఞాపనప్రకారకగనం ఆద్యత్వానుష్ఠానకగనమితి న పునరుక్తిః.

౧. రాజ్యేతి. రాజ్యం భూమిపరిపాలనరూపం రాజకర్త తదేవ ఆశ్రమః
నైవరచారప్రతిబంధక నియమాచరణస్థానవిశేషః; సుఖాల్పత్వదుఃఖభూయస్తాపశ్శా
మాశ్రమత్వరూపణం; ప్రాప్తం కష్టం దుఃఖరూపం మునివ్రతం యేన సతథోక్తః;
వాల్మీకీవాల్మీకేర్వా గౌరవాత్ గురుత్వప్రతిపత్త్యా పూజనీయత్వానుసంధానేన.

† కుండలితో వ్యాఖ్యానగ్రంథః ప్రామాదిక ఇతి ప్రతిభాతి, కింతు మర్త్యశ్చా
మత్త్యర్తశ్చానయోస్సమాహరః, తద్రూపస్య భూతగ్రామస్య ప్రాణిజాతస్య సముచితః
తత్తదనుగుణః స్థానసన్నివేశః స్థానవిభాగః కృతః ఇతి వ్యాఖ్యాయుక్తః.

విజయతామార్యః. (తతః ప్రవిశతి రామః)

రామః—(౧) వత్స లక్ష్మణ! అపిస్థితారంగ(ప్రేక్షకాః) ప్రాశ్నికాః?

లక్ష్మణః—(౨) అథకిం.

రామః—(౩) ఇమా పునర్వత్సా కుమారచంద్రకేతుసమాం ప్రతిపత్తిం
లంభయితవ్యో.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య! ప్రభుస్నేహప్రత్యయాత్తదైవ కృతం, ఇదంచా
స్తీర్ణం రాజాసనం ఉపవిశత్వా ర్యః, (సర్వే యథోచితముపవిశంతి)

లక్ష్మణః—(౫) ప్రస్తూయతాం భోః.

ప్రవిశ్య సూత్రధారః—(౬) భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః స్థా
వరజంగమం జగదాజ్ఞాపయతి, యదిదమస్తాభిరావేణ చక్షుషా

౧. రంగస్య నాట్యస్థానస్య ప్రాశ్నికాః సామాజికాః రంగస్థలే రాజా సహ
ద్రష్టాభిత్కర్థః; కృత్నీం జ్ఞాతవ్యార్థజ్ఞాసాం అర్హంతీతి ప్రాశ్నికాః; తదర్హతీతితథా;
సమస్తాస్త్రనిష్ఠాతత్పదయాఇతి భావః;

౨. అథకిమత్యంగీకారే;

౩. ఇమా వత్స కుశలవాచిత్యర్థః; కుమారశ్వాసౌ చంద్రకేతుశ్చ లేన సమాం
ప్రతిపత్తిం లాఘీయత్వాదిధియం లఘ్నయితవ్యో ప్రావయితవ్యో;

౪. ప్రభోఃరాజాః! తవ స్నేహేన కుశలవచివయకప్రిత్యా యః ప్రత్యయః
తదైవ కార్యమితి వ్యవసాయః; తస్మాత్తదైవ కృతమిత్యన్వయః; ఇదంచాస్తీర్ణం రాజా
సనం; సింహాసనస్యా స్థరణా సంభవేఽపి అన్యత్తద్యోగ్యమాసనమాస్తీర్ణమితి మంతవ్యం;
కృత్నీవీవ సదేవాదురేత్యనేన ప్రప్తేంద్రాదీనామపి తత్ర సన్నిధాపితత్వోక్త్యా తదైక
యాచ్యాయ సింహాసనాచిరేకేణ స్థరణార్థాసనస్యైవ యుక్తత్వాత్; ఏలేనాశ్రకతః
ప్రమాద ఇతి వచనం ప్రత్యుక్తం; అతఏవ; “సచాపి రామః పరిషద్గతశ్చనై ర్ముఖాప
యానక్రమనా బభూవహ” ఇతి బాలకాండజ్ఞోకే శనైః పరిషద్గత ఇతి సింహాసనాద
వరుహ్యో పరివది జనానాముత్థానాశంకయా శనైః సిత ఇతి వ్యాఖ్యాతమస్తదాచార్యైః;
సర్వే రామాదయ ఇత్యర్థః;

౫. ప్రస్తూయతాం; ఆభినయ ఆరభ్యతామిత్యర్థః;

౬. ప్రవిశ్య సూత్రధార ఇతి. అంతర్నాటకీయసూత్రధారః ప్రవిశ్యాహే
త్యర్థః; భగవాన్ జ్ఞానాదిషడ్గుణసంపూర్ణః. భూతార్థం సత్యమభిధేయం వదంతి
భూతార్థవాదీ; కుక్కుటాతావలీణిని; ‘భూతంత్రాదావృతే’ ఇతి శోకః; ప్రచేతసా

సముద్వీక్ష్య పావనం వచనామృతం కరుణాద్భుతరసం చ కించి
దుపనిబద్ధం తత్ర కావ్యగౌరవాదవధాతవ్యమితి.

రామః—(౧) ఏతదుక్తం భవతి, సాక్షాత్కృతధర్మాణో మహర్షయః
తేషామమృతంభరణి భగవతాం పరో రజాంసి ప్రజ్ఞానాని
క్వచిదపి నవ్యాహన్యంత ఇత్యనభిశంకనీయానీతి.

పరుణస్యాపత్యం స్రావేతసః స్థావరం చ జంగమం చానయోస్సమాహరః; తద్రూపం;
అజ్ఞాపయతి; అకరణే దండప్రయోజకచిధిరాజ్ఞా; తాం కరోతీత్యర్థః; ఆర్షేణ ఆరా
కికేన చక్షుషా దృష్ట్యయోగజప్రత్యాసత్తిసహకృత పరిశుద్ధాంతఃకరణేన సముద్వీక్ష్య
సమ్యగభిశయేన సాక్షాత్కృత్య, అత్ర “రహస్యం చ ప్రకాశంచ యథావత్సంప్రశ్న
సి” ఇత్యాదికం ద్రవ్యవ్యం; పావనం స్వదర్శనాదస్యేషాం శుద్ధిజనకం; అనేన
కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయేదితి నిషేధోఽన్యపరఇతి సూచితమ్; వచనాత్తకమమృతం
సుధా యస్మిక్ తత్తథోక్తం; భోగ్యతేన సాదృశ్యాద్రూపణం; కరుణాశ్చ అద్భు
తశ్చ కరుణాద్భుతౌ రసౌ యస్మిక్ తత్తథోక్తం; ఇష్టజనవియోగజన్య దుఃఖా
తిభూమిరూపశ్శోకః సహకారిభూతవిజ్ఞదేశకాలకావ్యనిపుణనటచేష్టేదివకాల్ సా
మాజికైర్భావ్యమానో నిరతిశయ స్వప్రకాశానందమయరసతాం ప్రతిపద్యత ఇతి
రసవిదాం సంప్రదాయః; అద్భుతశ్చ తథావిధో విస్తయః; గంగా ప్రవాహవతన తత్ర
త్యప్రసవవర్ణనాదిసాదృశ్యతరసయుక్తత్వం; కించిత్ రూపకమిత్యర్థః; ఉపనిబద్ధంగ్ర
థితం; తత్ర రూపకే కావ్యగౌరవాత్ కావ్యస్య రూపకరూపస్య గౌరవాత్ మహానీ
యత్వాత్ ఆవధాతవ్యం మనసో విషయాంతరాసంచారరూపమవధానం కర్తవ్యమి
త్యాజ్ఞాపయతీతి సంబంధః;

౧. సాక్షాత్కృతో ధర్మోఽతాకిశ్రేయస్సాధనరూపో యైస్తథోక్తాః; మహాం
తశ్చ తే ఋషయశ్చ మహర్షయః; ఋషయస్సత్యవచసః అమృతం భరాణీతి; ఇదం
చ పదద్వయం. విభక్తిభిః పచాద్యత్ త్రిలింగత్వాత్ సపుంసకబహువచనోత్పత్తౌ
భరాణీతి భవతి; అమృతమితి కర్తవ్యే ద్వితీయా; అమృతకర్తృభరణకర్తృరాణీత్యర్థః;
“కర్తృకర్తృణోః కృతీ” త్యస్యానిత్యత్వాన్నవప్తీ; తజ్జాపకం తు ‘తదర్థం’ అంతర్థాయ
సాదర్శనమిచ్ఛతి’ ఇతి నిర్దేశద్వయమితి స్పష్టం వ్యాకరణపరిశీలనకాలినాం; ‘ధామైరా
మోదముత్తమమి’భిఃప్రయోగా న్నా ప్రయుక్తత్వంకా; ఏతేనామృతంభరాణీతి
కవేః ప్రచూద ఇతి పదక వ్యాఖ్యాతా నిరస్తా; అమృతభరణకర్తృత్వం చేనా మోక్ష

(నేపథ్య) (౧) ¹హాతయ్యపుత్ర కుమారలక్ష్మణ ఏలఱిణింఅసరణం
ఆసన్ణపుసవవేలణం హదాసంసావదాలహిలసంతి, హాదాణింమం
దభామిణీభాఈరహీ ఏలత్తాణంణిణ్ణి వామి.

లక్ష్మణః—(స్వగతం) కష్టంబతాన్యదేవకిమపి.

సూతః—ప. విశ్వంభరాత్మజా దేవీ రాజ్ఞా త్యక్తా మహావనే,

ప్రాప్తప్రసవమాణానం గంగాదేవ్యాం విముంచతి. ౨

(ఇతి నిష్క్రింతః) (౨) ప్రస్తావనా.

రామః—(౩) (సావేగం) దేవి లక్ష్మణ మవేక్షస్వ.౨.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య నాటకమిదం.

గా. ¹హాతయ్యపుత్ర కుమార లక్ష్మణ ఏకాకినీమశరణామాసన్ప్రసవవేదనాం
హతాశాం శ్వాపదా అభిలషంతి, హా ఇదానీం మందభాగినీ భాగీరథ్యామాత్తానం
నిక్షిపామి.

సాధనత్వరూపం; రజనః పరాణి పరోరజాంసి పరిశుద్ధానీత్యర్థః; 'శుద్ధమరజస్కంపరో
రజ' ఇతి కోశః; తాదృశాని తేషాం భగవతాం ప్రజ్ఞానాని ప్రమాదరహితాని జ్ఞానాని
నన్యాహన్యంతే ఆయథార్థాని సభవంతీత్యేతదుక్తం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః; నహి
శంకనీయాని అప్రామాణ్యశంకానర్హాణీత్యర్థః.

౧. నేపథ్యఇతి. ఇదంచ అంకాభినేయనీతాప్రవేశాద్యుపక్షేపకం; ఏకాకినీం
ఏకికాం; ఆసన్ప్రసవవేదనాం; సమీపాగతప్రసూతివృథాం; హతాశాం వృద్ధమనో
రథాం; శ్వాపదాః దుష్టమృగాః అభిలషంతి భక్షితుమిచ్ఛంతి; భాగీరథ్యాం గంగాయాం
నిక్షిపామి పాతయామి.

౨. విశ్వంభరేతి. విశ్వంభరాత్మజా భూమేస్సతా దేవీ కృతాభిషేకాః; రాజ్ఞా
లక్ష్మణేన; ప్రాప్తః ప్రసవోయం నః ప్రాప్తప్రసవః తం; గంగా చ సా దేవీ చ తస్యాం.

౩. ప్రస్తావనేతి. అంతర్నాటకీయ ప్రస్తావనా వృత్తేత్యర్థః;

౩. సావేగం సభయం లక్ష్మణమవేక్ష్య ౨. మయి సాపరాధేఽపి త్వత్పుత్రం
లక్ష్మణం దృష్ట్వా గంగాయాం న పతితవ్యమిత్యర్థః;

౪. నాటకమిదమ్; ఇదం ఉచ్యమానం గంగాపతనం నాటకం నాటకప్రయో
జ్యాభినయాత్తకం న వాస్తవమిత్యర్థః;

రామః—(౧) హాదేవి చండకారణ్యావాస ప్రియసఖి ఏష తే గామా ద్విపాకః.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య ఆశ్వస్య దృశ్యతాం ప్రబం (ధస్తా వర్షః) (భాగ్ః.)

రామః—(౩) ఏష సజ్జోఽస్మి వజ్రమయః.

(౪) (తతః ప్రవిశత్సుత్సంగితైశ్చైకదారకాభ్యాం గంగాపుధివీ భ్యామవలంబితాప్రముగ్ధా సీతా).

రామః—(౫) వత్స ఆసంవిజ్ఞాతపదనిబంధనే తమసీవాహమాంధ్యం ప్రనిశామి ధారయ మాం.

దేవ్యా—ప. సమాశ్వాసిహి కల్యాణి దిప్త్యా వైదేహి వర్ధనే,
అంతర్జలే ప్రసూతాసి రఘువంశధరౌ సుతౌ.

3

సీతాః—(౬) (ఆశ్వస్య) 'దిప్తిఆదారవపసూదమ్నా, హాఅయ్యన్త, (ఇతిమూర్ఛతి)

భా. 'దిప్త్యా దారకౌ ప్రసూతాస్మి, హా ఆర్యపుత్ర.

౧. రామాద్విపాకః రామహేతుతో దుఃఖానుభవ ఇత్యర్థః; చండకీతి విశేషణం సాభిప్రాయం-మత్సుఖం త్వదధీనం త్వద్యుఖం మదధీనమితి;

౨. ఆశ్వస్య దుఃఖం లఘూకృత్య; ఆర్షః ఋషిప్రణీతః; దర్శనాభావే మునిః కుప్యేదితి హృదయం;

౩. వజ్రమయః అత్యంతకఠినః; సజ్జోఽస్మి సీతావిపత్తినాటకం ద్రష్టం బద్ధపరికరోఽస్మీత్యర్థః.

౪. ఉత్సంగిత ఉత్సంగేన గృహీత ఏకైకోదారకోయాభ్యాం పురోక్తాభ్యాం; అవలంబితా ధారితా; ప్రముగ్ధా ప్రకృష్టమూర్ఛావతీ;

౫. ఆసంవిజ్ఞాతం అవిదితం పదనిబంధనం స్థానసంబంధోపాదన్యాసో వాయస్మిన్ తథోక్తే; ధారయ పతనప్రతిఘాతం కురు.

౬. సమాశ్వాసిహి. కల్యాణి మంగళవతి; సుబుద్ధిరియం; వర్ధనే శ్రేయస్వినిభవసి; దిప్త్యా; ఆనందేఽయంశబ్దః; అంతర్జలే జలైః ప్రసూతాసి ఉత్పాదితవత్ససి; రఘువంశధరౌ రఘు (సంతానైక దేశౌ) మతప్రతిష్ఠాపకౌ.

౭. దిప్త్యా వైచేన దృష్టపాదసంపత్త్యభావేన ప్రసూతిప్రతిబంధకసద్భావాత్ దైవమేవాత్ర కారణమితి భావః; సుందరకాండస్థ దిప్త్యేతి పదస్య దైవసేత్యుదాలిసాక్షోపరితః;

లక్ష్మణః—(౧) పాదయోర్నిపత్య ఆర్యార్యదిష్ట్యావర్ధామహే, కల్యాణ
ప్రరోహో రఘువంశః, (విలోక్య)హాకథం తుభితబాహ్వత్పీడని
ర్భగః ప్రముగ్ధవచార్యః, నీజయతి.

దేవ్య—వత్సే సమాశ్వసిహి॥

సీతాః—(సమాశ్వస్య) 'భవదీక్షితకాతుమై.

పృథవీ—(౨) ఇయం తే శ్వశురః పరిదేవతా భాగీరథీ.

సీతాః—భవదీక్షితమోదే.

గంగా—(౩) చారిశ్రోచితాంకల్యాణసంపదమధిగచ్ఛ.

లక్ష్మణః—(౪) అనుగృహీతాస్తన్యః.

గంగా—(౫) ఇయం తే జననీ విశ్వంభరా.

సీతాః—(౬) 'అంబవరిసీతహంతువద్విహ.

పృథవీ—(౭) ఏహి పుత్ర ఏహి వత్సే (ఉభే అలింగ్య మూర్ఛతః)

లక్ష్మణః—(౮) సహర్షం, దిష్ట్యా గంగా పృథవీభ్యామభ్యుపపన్నాః॥

భా. 'భగవత్య కే యువాం?

భా. 'భగవతి నమస్తే.

భా. 'అంబకువృశ్యహం త్వయా దృష్టా.

౧. కల్యాణః శుభకరః ప్రరోహోఽంకురో యస్య సతతోక్తః;

౨. శ్వశురకులస్య పతితృప్తమశస్య దేవతాయోగజ్ఞేన నిర్వాహికా; భాగీరథీతి

సాభిప్రాయం నామేహ నిర్దిష్టం;

౩. చారిశ్రస్య పాతివ్రత్యరూపసచ్చరితస్య ఉచితామనురూపాం కల్యాణసం
పదం శ్రేయస్సంపత్తిం;

౪. అనుగృహీతాస్తన్యః; సీతారామోఽహంచ తే మోపధాయకారీర్విషయీ
కృతా ఇత్యర్థః; సీతాతేమే సర్వజ్ఞేన ఇతి హృదయం;

౫. జననీ మాతా విశ్వంభరేతి సాభిప్రాయం; పుత్ర్యాం త్వయి ఏవమశీక
వాదినోఽసి జనాన్ దిభ రీతి తేమాలిశయప్యంబనాత్;

౬. ఈదృశే ఏవమశీక పారవాదేన త్వం విపద్యమానా చ సతీ దృష్టా.

౭. ఉభే సీతాపృథివ్యా;

౮. అభ్యుపపన్నా అనుగృహీతా;

రామః—(దృష్ట్వా), (౧) కరుణాంతరం ఖలేవీతద్వర్తతే.

గంగా—(౨) తత్ర భవతీ విశ్వంభరాపి వ్యథత ఇతి జితమవత్యన్నే హేన,
యద్వా, సర్వసాధారణో హ్యేష మనసో మోహగ్రంథిరాంత
రశ్చేతనావతా ముష్ణవస్సంసారతంతుః, సఖభూతధాత్రి! వత్సే
వై దేహీ! సమాశ్వసితం.

పృథివీ—(అశ్వస్య) దేవీ సీతాం ప్రసూయ కథమాశ్వసిమి?

ప. సోఢశ్చిరం రాక్షసమధ్యవాస

స్త్యాగో ద్వితీయ స్తుసుదుస్సహోఽస్యాః,

గంగా—కో నామ పాకాభిముఖస్య జంతు

ద్వారాణి దైవస్య విధాతుమిష్టే?

౪

౧. ఏతత్ మాతాపుత్రోర్విరాళింగ్య మూర్ఛారూపం వస్తు కరుణాంతరం మద్దుః
ఖాలిరిక్తం దుఃఖం;

౨. తత్ర భవతీ శ్రాజ్యా; విశ్వంభరాక్షమాప్రధానా భూమి ర్వ్యోలేదుఃఖ్య
తీతి హేతో రవత్యన్నే హేన జితం అభిభవః కృతః; అవత్యన్నేహో బలవాన్ ధీరా
సవ్యభిభవతీత్యర్థః. యద్యేతి. పూర్వకల్పాలిగిక్తకల్పద్యోతకమిదం; మనసో హృద
యస్య మోహగ్రంథిరోహత్వతో విభాగాభావప్రయోజకసంపర్కజనకః చేతనావ
తాం ప్రాణినాం అంతరఉపప్లవః ఆభ్యంతర ఉపద్రవః సంసారశంతుః సంసారసంధా
యకః ఏషః అవత్యన్నేహః సర్వసాధారణః నకేవలం విశ్వంభరాయాః కింతు సర్వేషాం
సమానః; దధాతీతి ధాత్రీ పోషయత్రీత్యర్థః. భూతానాం ప్రాణినాం ధాత్రీ,
ఇదం చ సంబోధనం పృథివీప్రత్యభిప్రాయగర్భం; సీతాం ప్రసూయ కథమాశ్వసిమి?
కథం కేన ప్రకారేణ ఆశ్వసిమి త్రీణదుఃఖా భవామి; మత్సుతా సంవన్నప్రజేతి
వా స్వాధీనవతిశితివా కేన హేతునా త్రీణదుఃఖా భవామిత్యర్థః.

౪. సోఢఇతి. రాక్షసమధ్యవాసః చిరం సోఢః భూయాంసం కాలమనుభూత
ఇత్యర్థః; సుదుస్సహఇతి; అస్యాః ద్వితీయః త్యాగస్తు అశీకజనవాదప్రయుక్తత్యాగస్తు
సుదుస్సహః పూర్వవత్సహనానర్హ ఇత్యర్థః; ఇదమంతం పృథీవీవాక్యం అనంతరం గం
గావాక్యం;

గంగేతి; ఆహేతి శేషః; పాకాభిముఖస్య ఫలోపధానప్రవృత్తస్య దైవ
స్య సుకృతదుష్కృతాత్మకభాగ్యస్య ద్వారాణి అనుభవమార్గాన్ విధాతుం రోధ్ధం
కో నామ కో నా జంతుః ప్రాణీ ఈష్టే సమర్థో భవతి? న కోఽవీత్యర్థః.

పృథివీ—(౧) భగవతి భాగీరథి! యుక్తమేవైతత్సర్వం వో రామభద్రస్య.

ప. న ప్రమాణీకృతః పాణిర్బాల్యే బాలేన వీడితః,

నాహం నజనకో నాగ్నిర్నచవృత్తిర్నసంతతిః.

౫

సీతా—(౨) 'హా ఆయ్యపుత్రసుమరేసి?

పృథివీ—ఆః కస్తవార్యపుత్రః?

సీతా—(సలజ్ఞానం) 'జహాంబాభణది.

రామః—అంబ పృథివి! ఈదృశోఽస్మి.

గంగా—(౩) క్రుశీరభగవతి వసుంధరే శరీరమసి సంసారస్య, తత్కిమ జానానేవ జామాత్రే కుప్యసి?

ప. ఘోరం లోకే వితతమయశో యా చ వహన్నావిశుద్ధి
ర్లం కాద్యివే కథమివ జనస్సామిహ శ్రద్ధధాతు?

కా. 'హా ఆర్యపుత్రస్తరసి?

కా. 'యథాంబాభణతి.

౧. వో రామభద్రస్య యుక్తత్వంబంధినో రామభద్రస్య; అనేన స్వసంబంధః పరిహృత ఇతి ధ్వనితం; ఏతత్ వక్ష్యమాణం యుక్తం సంగతమ్.

౫. నేతి. బాల్యే సీతాసంబంధిని బాలేన స్వేనేతి శేషః, వీడితః ఉద్వాహ కర్తృణి గృహీతః పాణిః న ప్రమాణీకృతః యుక్తాయుక్తవిచారే నిర్ణయహేతుర్న కృతః; గృహీత ఇత్యుక్త్యా వీడితఇత్యుక్తే రయం భావః, సాముద్రికతంత్రవేత్తా స్వయం రామో మత్సుతా పాణిస్థం సాధ్వీత్వనిశ్చాయకం రేఖావిశేషం దృష్ట్వా నిర్దోషేయం చిరామభవార్హేతి సూచనాయ దృఢంపాణిం గృహ్లాన్నద్య తద్విసస్తారేతి; ఆన్యథా పాణిగ్రహణస్య దోషపత్త్యాస్త్రాగాప్రతిబంధకత్వాదితి మంతవ్యం; ప్రమాణీకృతః ఇత్యేతదుత్తరత్ర యథాలింగం విపరిణమయితవ్యం; వృత్తిశ్శిలం; సంతతి ర్వంశః.

౨. యథాంబా భణతీతి; తథా నేతి శేషః; ఈదృశోఽస్మి అనార్యపుత్రోఽస్మి;

౩. సంసారస్య దంపతిమాతృపుత్రస్వస్పదుహిత్రాదికుటుంబసంబంధస్య శరీరమసి శరీరవత్ప్రవృత్తినివృత్తిసంబంధసభూతాసి; కిం జామాత్రే కుప్యసి జామాతృవిషయక ప్రతికూల ప్రతిసంధానరూపమనప్రజ్వలనవతీ భవసి; క్రుధద్రుహేతిచతుర్థి.

౬. ఘోరమితి. ఆయశః దోషపత్తాన్రథా; లంకా చాసౌ ద్వీపశ్చలంకాద్వీప

ఇహ్వామాణాం కులధన విదం యత్సమా రాధసీయః

కృత్స్నోలోక స్తదిహ విషమే కింసవత్సః కరోతు? ౬

లక్ష్యణః—(౧) అవ్యాహతాంతఃప్రకాశా హి దేవతాస్తత్త్వేషు.

గంగా—(౨) తథావ్యేషతేఽంజలిః.

రామః—(౩) అంబ భాగీరథ! అనువృత్తస్త్వయా భగీరథకులప్రసాదః.

పృథ్వీ—(౪) దేవి నిత్యం ప్రసన్నాస్మి తవ, కింత్వసావాపాతదుస్సహస్నే

హసంవేగః, న పునర్న జానామి సీతామ్నేహం రామభద్రస్య.

ప. దవ్యామానేన మనసా దైవాదవ్యాన్సం విహాయసః,

లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ప్రజాపుణ్యైశ్చ జీవతి. ౭

తస్మిన్, ద్వితీతా ఆపాయస్మిన్ సద్విషయః; 'ద్వ్యంతరుషసర్వభ్య' ఇత్యుక్తార్థస్య ఈశా

రః; లంకాద్వీపే యా పహ్నా విశుద్ధిస్తామిహ జనః కింపి వ ప్రద్ధధాతు ప్రత్యేక?

కృత్స్నోలోకః సమారాధనీయ ఇతి యోగ్యతా ఇహ్వామాణాం కులధనం కులక్రమా

గతం ధనం; తత్ తస్మాత్ ఇహ విషమే ఆస్మిన్ ధర్మసంకటేన వత్సో రామః కిం

కరోతు.

౧. అవ్యాహతః అకంఠియః అంతఃప్రకాశః అపరోక్షజ్ఞానరూపః యాసాం
తాస్తథోక్తాః. తత్త్వేషు పదార్థేషు; పృథివ్యే జానాత్యేవేతి భావః.

౨. తథాపి నివం సత్యం విహేఽంజలిస్తే "అంజలిః కరమా మద్రాక్షప్రం
దేవప్రసాదినీ" ఇతిన్యాయేన ప్రసాదన ఇత్యర్థః;

౩. అంబభాగీరథీతి సంబుద్ధిః; అనువృత్తః భగీరథప్రభృతిమత్సర్వంతం సంబం
ధితఇత్యర్థః.

౪. తవనిత్యం ప్రసన్నాస్మి; నిత్యంత్వదీయవిషయకమనఃకాలుష్యరహితాస్మి;
కిమర్థోఽంజలిరీత్యర్థః; కింతు నివం ప్రసన్నత్వేఽపి స్నేహస్య సంవేగస్త్వరా ఆపా
లేశ్రవణోత్తరక్షణే దుస్సహః సోధుమశక్యః; దర్శనక్షణఆపాతస్తథైవాకర్ణనక్షణ ఇతి
కోశః; స్నేహేన పుత్రీవిషయక ప్రేష్టా సంవేగస్తరభత్వం వా; 'ఓవిజీభయచలనయో'
రిత్యస్తాద్భాషేషుః ప్రత్యయః; చజోరితి సుత్వం చ. రామభద్రస్య సీతావిషయకం
స్నేహంపునః ప్రేమ తు న జానామితి న ఆపితు జానామ్యేవ.

౫. దవ్యామానేనేతి. దవ్యామానేన భస్మీక్రియమాణేన మనసా కరణేన దైవా
ద్ధేవోః పత్నాం సీతాం విషయ త్యక్త్వా లోకోత్తరేణ సత్త్వేన దైర్ఘ్యేణ ప్రజానాం
పుణ్యైః సుకృతైశ్చ జీవతి స్త్రాణ్ ధారయతి.

రామః—(౧) సకరుణా హి గురవో గర్భరూపేషు.

సీతా—(రుదతీకృతాంజలిః) (౨) ¹జేదుమంల త్తణోఅంగేసువిలంబంబా.

గంగా—(౩) కింబ్రవీషి? శాంతం పాపం ౨, అవిలీనావత్సరసహస్రాణి
భూయాః.

పృథవీ—(౪) వత్సే అవేక్షణీయా తే వత్సా.

సీతా—²కింవదేహీంలణాహేహిం?

రామః—(౫) హృదయ! వజ్రమసి.

గంగా—కథం వత్సోసనాథావశ్యనాథౌ?

సీతా—(౬) ³కహింవ్రణలహణావసణాహత్తణం?

దేవ్యా—ప. జగన్తంగళమాత్మానం కథం త్వమవమన్యసే?

⁴వయోరపి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృష్యతే.

౮

లక్ష్మణః—ఆర్య శ్రూయతాం.

ధా. ¹నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా.

ధా. ²కిమేతాభ్యామనాథాభ్యాం?

ధా. ³కుత్రపునరథస్యాయాస్సనాశత్వం?

౧. గర్భాణామివ రూపం యేషాం తేషు తపోక్రీషు అస్తాస్త్వితేషః; గర్భస్య
యథాస్వరక్షణానర్హత్వం మాతృరక్షణీయత్వం చ తద్వద్దురూణాం పయమిత్యర్థః.

౨. విలయమదర్శనం.

౩. కింబ్రవీషితి. కిమితి క్షేపే; వత్సరసహస్రాణి; సహస్రశబ్దోఽనంతవాచీ;
అత్యంతసంయోగే ద్విలీయా;

౪. అవేక్షణీయా కటాక్షణీయా తదర్థంస్థాతవ్యమితి భావః.

౫. వజ్రమసి తద్వదలికతినమసి;

౬. అభన్యాయాః పుణ్యరహితాయాః సనాశత్వం నాథవత్త్వం.

౮. జగదితి. జగన్తంగళం జగతాం మంగళం యస్తాదితి బహువ్రీహిః; ఆవమన్యసే పరిభవసి; యస్య త్వదాత్మనః సంగాత్సంపర్కాత్ ఆవయోరపి జగత్పవిత్రత్వేన ప్రసిద్ధయోరపి పవిత్రత్వం స్వసంబంధాదన్యేషామపి దోషావనోదకత్వం ప్రకృష్యతే. స్వయమేవ పూర్వాపేక్షయా ఆలిశయితం భవతి; కర్షకర్తరి తజ్జ్.

రామః—(౧) లోకశృణోతు.

(౨) (నేపథ్యే కలకలః.)

రామః—అద్భుతతరం కిమపి.

సీతా—(౩) ¹కింతిఅబద్ధకలకలంఽజ్ఞులిదంవిఅలంతరికృం.

దేవ్యా—జ్ఞాతం౨.

ప. కృశాశ్వః కాశిణో రామ ఇతి యేషాం గురుక్రమః,

ప్రాదుర్భవంతి తాన్యేవ శస్త్రాణి సహ జృంభకైః.

(నేపథ్యే.) ప. దేవి సీతే నమస్తే౨స్తు గతిర్నః పుత్రకామి తే,

ఆలేఖ్యదర్శనాదేవ యయోద్ధాతా రఘూద్వహః. † ౧౦

సీతా—(౪) ²దిట్టాఅతథదే వదాటవదాట, అయ్యపుత్తఅజ్ఞవిదేవసాదా
పరిస్ఫురంతి. [తీతి,

లక్షణః—(౫)ఉ క్తమాసీదార్యేణ, సర్వజ్ఞతాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యం

ఛా. ¹మిత్యాబద్ధకలకలం ప్రజ్వలితమివాంతరిక్షం.

ఛా. ²దిష్ట్యా౨స్త్ర దేవతా ఏతాః ఆర్యపుత్రాద్యాః తే ప్రసాదాః పరిస్ఫురంతి.

౧. లోకశృణోతు; మమ హి సీతాయాః శుద్ధతా వృత్తా కాలీనవాదీ జనవిప
శృణోత్విత్యర్థః.

౨. నేపథ్యే ఇతి. జృంభకాస్త్రాణాం ప్రయోగాయోగ్యత్వేన తదాగమనస్య
సూచనార్థం నేపథ్య ఇత్యుక్తం;

౩. ప్రజ్వలితం ప్రకాశవత్.

౪. కృశాశ్వ ఇతి. గురుక్రమః ఆచార్యానుపూర్వీ; జృంభకైస్సహ శస్త్రాణి
వారుణాదీని ప్రాదుర్భవంతి ప్రకటిభవంతి.

౧౦. దేవీతి. పుత్రకానో గతిః ఆస్తాకం ప్రాప్త్యా; ఆలేఖ్యదర్శనాత్ ప్రథ
మాంకోక్త చిత్రదర్శనాత్ యయాః పుత్రయోః దాతా అస్త్రదాతా.

౪. దిష్ట్యేతి. ఏతా అస్త్రదేవతా ఆనందహేతవ ఇత్యర్థః; అద్యాపి ఏవం
దోషవాద ప్రయోక్తపరిత్యాగకారేఽపి తే ప్రసాదాః త్వదనుగ్రహః పరిస్ఫురంతి
ప్రకాశంతే.

౫. ఉక్తమాసీదితి; ప్రథమాంక ఇతి శేషః;

† 'ఆలేఖ్యదర్శనేదేవో యథానా రఘునందనః' ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

దేవ్యా.

ప. నమోః పరమాస్త్రేభ్యో ధన్యాభ్యోఽపః పరిగ్రహాత్,

కాలే ధ్యాతై గుప్తస్థేయం వత్సయో ర్భద్రమస్తు వః. ౧౧

రామః—ప. తుభితాః కామసి దశాం కుర్వంతి మమ సంప్రతి,

నిస్తయానందసందర్భజ ర్భరాః కరుణోర్తయః. ౧౨

దేవ్యా—(౧)మోదస్య వత్సే! రామభద్రతుల్యపుత్రాదిదానం సంవృత్తే.

సీతా—(౨) 'దేవీకీర్తిదాణం ఖత్తిటచిదంపిహంకరిస్తది?

ధా. 'దేవ్యా కవితయోః క్షత్రియోచితం విధిం కరిష్యతి?

౧౧. నమఇతి. వః పరిగ్రహాత్ యుష్మత్కర్తృకస్వీకారాత్ ధన్యాః స్తః కేసులభయంక్తాభవామః; కాలే యుద్ధాదిసమయే ధ్యాతై ఆగంతవ్యమితి చింతితైః వత్సయో గుప్తస్థేయం సన్నిధాతవ్యం; యష్టాభిలి కేషః.

౧౨. తుభితా ఇతి. తుభితాః క్షోభం ప్రాప్తాః; విస్తయః ఆశూర్వస్తుదర్శన జన్మాంతకరణవికాసవిశేషః; సచాత్రగంగావతన తత్రత్యప్రసవజృంభక ప్రాప్త్యాది మూలకః; ఆనందః స్వసంబంధ సంభావనార్హతాప్రయుక్తస్థితివిశేషః; ఏతాభ్యాం సహ సందర్భసంబంధః తేన జన్మరాః వ్యాకులితాః కరుణస్య సీతావయోగజన్యదుఃఖా తిశయస్య ఊర్తయః తరంగాః కామసి దశాం అనిర్వాచ్యమవస్థాం కుర్వంతి ఉత్పాదయంతి; ఊర్తి పదేన కరుణస్య సముద్రత్వం వ్యుజ్యతే.

౧. మోదస్య మోదంప్రాప్నోహి; ఇదానీం జృంభకాస్త్రలాభే; సంవృత్తే సంజాతే;

౨. క్షత్రియోచితం క్షత్రియత్వజాత్యనురూపం విధిం ఉపనయనసంస్కారాది శాస్త్రార్థం.

కేచిత్పరమశబ్దస్య "పరోమా విభ్యః ఇతి. పరమాణి నిరతిశయోత్కర్షణానీని. ఇతి వ్యాఖ్యానియమరోక్తార్థే విప్రతి పద్యస్తే యథా—

"అమరసుధాదిప్రామాణ్యేన కేచిత్పరమశబ్దస్య పరం మాతీలి వ్యుత్పత్తి మాచక్షతే. తస్మి ఉచ్చైష్ఠమస్తుపరిచ్ఛేదకతా లక్షణస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్య ప్రకృతేఽనుపపద్యమానతయా లక్షణయోక్తార్హతాప్రయత్నం వాద్యమితి క్లేశః పూర్వప్రతిపాదితవ్యుత్పత్తి ప్రకారస్తు శ్రీపరాశరభట్టార్యైః భగవద్గుణదర్పణే. "పరస్థి పరమః" ఇత్యుత్తభాషితః ఇత్యు" మితి.

రామః—ప. ఏహవస్థిషశిష్యాణాం రఘూణాం వంశవర్ధినీ,
కష్టం సీతాపి సుతయో సంస్కర్తారం నవించతి. ౧౩

గంగా—(౧) భద్రే కిం తవానయా చింతయా? ఏతో హి వత్సస్య
త్యాగాత్పరేణ భగవతో వాక్తృకేరర్పణమ్యయి.

౪. వస్థిష్టవివ వ్యచారోఽభ్యువంశస్య సంప్రతి,

సవ వ్యానయో ర్భ్రష్టా త్కృత్య కరిష్యతి + ౧౪

ప యథా వస్థిష్ఠాంగిరసావృషీ ప్రాచేతసస్తథా,

జనకానాం రఘూణాం చ వంశయోరుభయో గ్గురుః. ౧౫

రామః—సువిచింతితం భగవత్యా.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య సత్యం విజ్ఞానయామి, తైస్సైరుపాయైర్వత్స
కుశలవాచ్యత్వేక్షే.

౧౩. ఏషేతి. వస్థిష్టశిష్యాణాం రఘూణాం వంశస్య సంతతేర్షర్థినీ ఆవిచ్ఛేద
హేతుః ఏహ సీతాపి సుతయోః సంస్కర్తారం ఉపనయనాదిసంస్కారకార్యం
న విందతి న లభతే; కష్టందుఃఖ్యత ఇత్యర్థః.

౧. భద్రే మంగళవతి; ఏతో వత్స; ద్వితీయాంతం; వత్సత్యాగాత్పరేణ
పరస్తాత్ వత్సత్యాగకాలాంతరకాలే ఆర్పణమ్యయి, విద్యాదిప్రదానార్థమితి శేషః;
ఏతేన ద్వితీయాంక విమృంభస్థం వేనాపి దేవతావిశేషేణేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం.

౧౪. వస్థిష్టవివేది. సవ వాక్తృకేరేవ; బ్రష్టా చ త్కృతం చ బ్రష్టత్వే తయో
రుచితం కృత్యం బ్రష్టాతివ్యాకృత్యమగుత్రయధ్యాపనం త్ప్రియలోచితధనుర్వే
దాధ్యాపనం చ.

౧౫. యథేతి. జనకానాం రఘూణాం చోభయోర్వంశయోః యథాక్రమాత్
వస్థిష్ఠాంగిరసా వస్థిష్టతానందా ఋషీ గురూ శఢాప్రాచేతస ఋషిర్గురుః.

౨. తైస్సైరుపాయైర్బహుభిః; కుశలవాచ్యవభిసేయశిశువ్యయత్నేన సంభావ
యామి;

+ పుస్తకాంతరేవస్య పర్యవృత్తానే “సవితయోః త్కృత్య కరిష్యతి”
ఇతి వాక్యమేవ దృశ్యతే, అయం వాక్యపాఠవివ యుక్తః ప్రసిద్ధాతి, ఛార్వం సీతా
వాక్యే త్కృత్యవ్యయేన ప్రస్తుతత్వేన తస్యైవకగనాచిత్యాత్, కుశలవయోర్భ్రష్టా
కృత్యా స్వర్గత్వాచ్చ ఏతేన క్వాచిత్యం పద్యపాఠమాశ్రిత్య తననుగుణం కష్టంవ్యా
ఖ్యానం ప్రామాదికం బోధ్యమ్.

ప. ఏతౌ హి జన్మసిద్ధాస్తౌ స్తాప్తప్రాచేతసాపుభౌ,

ఆర్యతుల్యాకృతీ వీరౌ వయసా ద్వాదశాబ్దకౌ. †

౧౬

రామః- (౧) వత్స ఇత్యేవాహం పరిష్టవమానహృదయః ప్రముగ్ధోఽస్మి.
పృథివీ—(౨) ఏహి పుత్ర! పవిత్రీశురు రసాతలం.

రామః—(౩) హస్త్రీయే లోకారంతరం గతాసి.

సీతా—(౪) ¹జేదుమంఅత్తణ్ అంగేసువిలలంఅంబా, ఇసహిస్సంఅణు

హవిదుంబీవలోఅస్సహరిహవం.

లక్ష్మణః—(౫) కిముత్తరం స్వాత్?

పృథివీ—(౬) వత్సే మన్నియోగతస్తన్యత్యాగం యావత్పుత్రయో

భా. ¹నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా, నసహిష్మేఽనుభవితం
జీవలోకస్య పరిభవం.

౧౬. హేతునాహ—ఏతౌ హి త్యాదినా. తంత్రేణాయం శ్లోకశ్చతుష్టయపరః;
అభినేయశిశ్నోః కుశలవయోశ్చ జన్మసిద్ధాస్త్రత్వాదికం సమానం యోజ్యం; వయసా
ద్వాదశాబ్దకౌ వయసా జీవనకాలేన హేతునా ద్వాదశాబ్దకౌ ద్వాదశసంఖ్యాకసంవ
త్సరయౌకౌ; అభినేయశిశ్నోరప్యభినయకాలాపేక్షయా ద్వాదశాబ్దకత్వం బోధ్యం.

౧. ఇత్యేవ త్వదుక్తరీత్యేవ; పరిష్టవమానహృదయస్తరళహృదయః ప్రము
గ్ధోఽస్మి ముగ్ధోఽస్మి;

౨. రసాతలం ఆధోభువనం;

౩. లోకారంతరం ఆన్యం లోకం;

౪. విలయం తిరోహితత్వం; జీవలోకస్య పరిభవం జీవలోకకర్తృక తిర
స్కారమ్;

౫. ఉత్తరం పృథివ్యాః ప్రతివచనం కిం స్వాత్? ఉత్తర మనంతరభావి వా;

౬. మన్నియోగతః మదాదేశేన; స్తన్యత్యాగం యావత్ స్తన్యత్యాగమభివ్యా
ప్య పుత్రయోరపేక్షన్య పుత్రే పశ్యేత్కర్మః ‡ పరేణతు పరస్తాత్తుతే యథా రోచిష్యతే
యేన ప్రకారేణ రుచిర్భవిష్యతి తథాహం కరిష్యామిత్యర్థః;

† ఆన్యవద్యస్య ద్వితీయత్పతీయ చరణౌపుస్తకాంతరేషేషం దృశ్యేతే—“ఉభౌ
ప్రాచేతసాస్తు నేః, వీరౌ సంస్తాప్తసంస్కారౌ.” ఇతి.

‡ ఆత్ర యోగక్షేమావిత్యధ్యాహృత్య పుత్రయోః యోగక్షేమా పశ్యేత్కన్య
యాయుక్తః.

రవేక్షస్య, పరేణతు తే యథా రోచిష్యతే తథా కరిష్యామి.

గంగా—(౧) ఏవం తావత్. (నిష్క్రాంతే దేవ్యాః తావత్.)

గమః—(౨) ప్రతిపన్న మేతావత్ హోచారిత్ర దేవతే హోదానకారణ్య
వాసప్రియసఖి లోకాంతరేపర్యవసితాసి.

(ఇతి మూర్ఛతి)

లక్ష్మణః—(౩) హోభగవన్తహనుభావ వాల్మీకీచరిత్రాయస్య ౨ ఏషకీల
తే కావ్యార్థః.

(నేపథ్యే) (౪) అపర్యంతమాతోద్యం, భోభోజగమస్థావరాః
ప్రాణభృతః మర్త్యామర్త్యైః పశ్యంత్యిదాం వాల్మీకినా ప్రతి
జ్ఞాతం పవిత్రమాశ్చర్యమ్.

౧. ఏవం తావత్ ఏవమేవ; దేవ్యా గంగాపుణ్యే; నిష్క్రాంతే; రంగస్థా
నాదితి శేషః;

౨. లోకాంతరేపర్యవసితాసి; పర్యవసానం నిష్క్రాంతి లోకాంతరమేవ గతాసీతి
ప్రతిపన్నం నిశ్చితమ్; ప్రత్యత్యాగాత్పరిత్ర రసాతలగమనస్య పుణ్యవ్యాఘ్రభయజ్ఞాత
త్వాత్ అద్య చ ద్వాదశానాం వత్సరాణామతీతత్వాచ్చ లోకాంతరం గతా సీత్యే
తావన్నిశ్చితమితి భావః.

౩. ఏష తే కావ్యార్థః; పర్యాప్తం దృష్ట ఇతి శేషః; ఇతః పరం నివర్తితవ్య
మితి హృదయమ్ ‡

౪. ఆతోద్యం నృతగీతవాద్యసముదాయః ఆపసీయతాం నివర్త్యతాం; మర్త్యా
మర్త్యాదేవముహూర్తకాః; జంగమస్థావరాత్ప్రకాశ్య ప్రాణభృతః; వృక్షాదీనామపి
ప్రాణీత్వాత్ స్థావరోక్తిరవిరుద్ధా; వాల్మీకినా ప్రతిజ్ఞాతం పూర్వం కరుణాన్యు
తరసమిత్యత్రాద్భుతరసపదేన ప్రకాశ్యత్యేన బోధితం పవిత్రం నిర్దోషమాశ్చర్యం
పశ్యంతు.

‡ తే కావ్యార్థః కావ్యప్రయోజనం ఏష కిల రామస్య మూర్త్యైవేలినంభావ
యామిత్యర్థః, ఉద్దేశ్యప్రాధాన్యవివక్షయాఏష ఇతి పుంస్త్యమ్, త్యాగానంతరకాలిక
సీతావృత్తాంతప్రదర్శనపూర్వకం తద్వివరహదఃఖస్యోద్బోధకేన రామవైరవంశిభావస్థా
సంపాదనార్థమేవ త్వయాయం దృశ్యప్రబంధః పరికల్పితః నకు తాదృశదుఃఖస్యైవ
నోదార్థ మిత్యహం సంభావనామితి తాత్పర్యవర్ణనం యుక్తమ్.

లక్షణః—ప. మంథాదివ త్సుభ్యతి గాంగమంభో

వ్యాప్తం చ దేవర్షి భిరంతరిక్షమ్,

ఆశ్చర్యమార్యా సహ దేవతాభ్యాం

గంగామహీభ్యాం సలిలాదుదేతి.

౧౭

(నేపథ్యే) ౧. అరుంధతి జగద్వంద్యే గంగాపుష్పాన్వయజుషస్వ నా,

అర్పితే యంతవావాభ్యాం సీతా పుణ్యవ్రతా వధూః.

౧౮

లక్షణః—(౧) అహో ఆశ్చర్యం ౨. ఆర్యే ౩. ఆః కష్టమద్యాపి నో
చ్యవసిత్వార్యః. (తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ సీతాచ).

అరుంధతీ—ప. త్వరస్వ వత్సే వైదేహి ముంచ శాలీనశీలతాం,

ఏహి జీవయ మే వత్సం సౌమ్య స్పర్శేన పాణినా.

౧౯

సీతా—(ససంభ్రమం స్పృశంతీ) సమాససిదు అయ్యవుతో.

రామః—(౨) (సమాశ్వాస్య) సానందం భోః కిమేతత్? (దృష్ట్వా సహ

ర్షాద్భుతం) కథం దేవీ జానశీ? (సలజ్జం) అయే కథమంబా అరుం

ధతీ? కథమృశ్యశృంగాదయోస్తద్గురవః? [సన్నా.

అరుంధతీ—(౩) వత్స ఏహ భాగీరథీ రఘుకులదేవతా దేవీ గంగాసుప్ర

భా. సమాశ్వాసి త్వార్యపుత్రః.

౧౭. మంథాదివి. గాంగమంభః మంథాదివ మథనాదివ త్సుభ్యతి లోభం ప్రాప్నో

తి; అంతరిక్షం దేవైః ఋషిభిశ్చ వ్యాప్తం దర్శనకాతుకాదితి భావః; ఆర్యా సీతా

దేవతాభ్యాం గంగామహీభ్యాం సహ సలిలాదుదేతి ఉద్గచ్ఛతి.

౧౮. అరుంధతీతి. నాదితి ద్వితీయా ద్వివచనం; గంగాపుష్పాన్వయజుషస్వ

జనీహి; తవ వధూః స్తుషా ఇయం సీతా ఆవాభ్యాం తవార్పితా.

౧౯. ఆర్యే ఇత్యరుంధతీం ప్రతి సంబోధనం; నోచ్యవసితి ఉచ్ఛ్వాసం న

ప్రాప్నోతి.

౧౯. త్వరస్వేతి. శాలీనశీలతాం ఆధృష్టస్వభావత్వం ముంచ త్యజ; సౌమ్యస్వ

స్పర్శచంద్రవత్ శీతచీన పాణినా మే వత్సం జీవయ సప్రాణం కురు.

౨. ఏతత్ సీతాస్పృగ్మనరూపం; కిం కిం హేతుకం? కథం దేవీ జానశీతి; విస్త

యద్యోతకః కథం శబ్దః; లజ్జా మనస్సంకోచః సచేవాయంధతీదర్శనాత్;

౩. భాగీరథీ భగీరథాసీతా రఘుకులదేవతారఘుమంజయోగక్షేమసిర్వాహికా

దేవీ దీప్తిశాలినీ గంగా సుప్రసన్నా అనుగ్రహం కృతవతీ;

(నేః ధ్యే) (౧) జగత్పతే రామభద్ర స్త్యతా మాతేభ్యదర్శనే మాం ప్రత్యాత్మవచనం, సాత్వేమంబస్నుషాయామరుంధతీవ సీతాయాం శివానుభ్యానాభవేతి, తదన్యతాన్తి.

ఆరుంధతీ—ఇయం తే శ్వశ్రూర్భగవతీ వసుంధరా.

(నేపథ్యే) (౨) ఉక్తం చ పూర్వమాయుష్షతా వత్సయాః పరిత్యాగే, భగవతీ వసుంధరే క్లాభ్యాం దుహితరమవేక్ష్య జానకీమితి, తదధునా కృతవచనాన్తి వత్సయాం ప్రభో ర్వత్సస్య. రామః—(౩) కృతాపరాధోఽపి భగవతి త్వయానుకంపితవ్యః (ఇతి ప్రణమతి.)

ఆరుంధతీ—(౪) భోభోః పౌరజానపదాః ఇయమధునా వసుంధరా జాహ్నువీభ్యామేవం ప్రశస్యమానా మయాఽరుంధత్యా చ సమర్పితా, పూర్వం భగవతా వైశ్వనరేణ నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా, సబ్రహ్మకైశ్చ దేవైస్సంస్తుతా సవితృకులవధూర్దేవ యజనసంభవా జానకీపరిగృహ్యతాం యాకథం భవంతో మన్యంతే?

లక్ష్మణః—ఏవమంబయాఽరుంధత్యా నిర్భర్తితాః పౌరజానపదాః కృత్స్నశ్చ భూతగ్రామ ఆర్యాం నమస్కర్వంతి, లోకపాలా సత్త్వయశ్చ పుష్పవృష్టిభిరుపతిష్ఠంతే.

౧. ఆలేభ్యదర్శనే చిత్రదర్శనకాలే ఆత్మవచనం; త్వద్వచనం; అన్యతాన్తి నిర్యాతితబుణాన్తి; బుణం హి అవశ్యం ప్రతిదేయమితి సాధృశ్యాదేవముక్తం;

౨. ఆయుష్షతా త్వయేతి శేషః; క్లాభ్యామవేక్ష్య జానకీమితీదం వస్తు ఉక్తమితి పూర్వేగాన్వయః; కృతవచనాన్తితి; ఉచ్యత ఇతివచనః ఉక్తార్థః; కృతః అనృతః వచనః ఉక్తార్థః యయా తథోక్తాన్తి;

౩. దయావిషయాకర్తవ్యః ఇతి ప్రణమతి ప్రకర్షణ నమస్కరిత;

౪. పౌరాః పురవాసినః; జానపదాః దేశవాసినః; ఏవం ప్రశస్యమానా “ఆవయోరసి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృప్యతే” ఇత్యభిప్రాయః; పూర్వం రావణపథానంతరకాలే వైశ్వనరేణ ఆస్మినా నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా నిశ్చితపాత్రత్యా; పరిగృహ్యతాం రాజ్ఞీత్యేన స్వీక్రియతాం; ఇహ అస్మిన్నర్థే భవంతః కథం మన్యంతే? కింవో మత మితి భావః; భూతగ్రామః గోబలీవర్దన్యాయేన పౌరజానపదానిర్ణీతగ్రాహ్యః; ఆర్యాం సీతాం; లోకపాలా ఇంద్రాదయః; సత్త్వయశ్చ అత్యైదయశ్చ పుష్పవృష్టిభిః కరిణైః ఉపతిష్ఠంతే భూజయంతి ఆర్యామిత్యన్యాయపంగా.

అరుంధతీ—రామభద్ర!

ప. నియోజయ యథా ధర్మం ప్రియాం తే ధర్మచారిణీం,

హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః పుణ్యాం ప్రకృతిమధ్వరే. ౨౦

సీతా—(స్వగతమ్) ¹ బాణాదిఅయ్యపుత్తోసీదా దుఃఖంపమ్జ్జదుమ్.

రామః—(౧) యథా భగవత్పాదిశతి.

లక్ష్మణః—(౨) కృతార్థోఽస్మి.

సీతా—(౩) ² పచ్చుజ్జవిద్వహ్.

లక్ష్మణః—ఆర్యేలక్ష్మణశ్చిరసా ప్రణమతి.

సీతా—(౪) ³ వచ్చువరిసోచిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౫) భగవన్నామ్నోకే రామభద్రస్యో పనయేదాః సీతాగర్భ
సంభవో న శలవా. (ఇతి సమ్మాగ్రింతా.)

శా. ¹ బానాత్పూర్వ పుత్రస్సీపాదుఃఖం ప్రమాణ్ణితుమ్,

శా. ² ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి.

శా. ³ వత్సకువృశస్పిరం జీవ.

౨౦. నియోజయేతి. తే ప్రియాం త్వద్విషయప్రీతియైక్తాం ధర్మచారిణీం
ధర్మామహానీలాం ఆధ్వరే నూగే హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః ప్రతిమయాః పుణ్యాం
పావసీం ప్రకృతిం ప్రతిమేయాం సీతాం యథా ధర్మం నియోజయ ఆహ్వాపయ;
పుణ్యామిత్యనేన “యస్య భార్యా విదురస్థా పతితా వ్యాధితా వా; ఆనిచ్ఛః ప్రతిహ
లావా” ¹ ఇత్యాదివృదాసః.

౧. యథా భగవత్పాదిశతి; తథా స్వీతి శేమ;

౨. కృతార్థోఽస్మి; సీతారామయోస్సమాగమరూపప్రయోజనసిద్ధిమానస్మి;
త్యాగస్య స్వద్వారకత్వాదేవముక్తం;

౩. ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి; ‘యత్త్వయాసహసస్వర్గ’ ఇత్యుక్తరామ సమాగమాత్తక
పునరుజ్జీవనవతీ కృతాస్మి;

౪. ఈవృశస్సక్ చిరంజీవ మమ పత్యుశ్చ సమాగమం పరమశ్రేయో మన్వా
నస్సక్ చిరంజీవ;

౫. రామభద్రస్యోపనయ రామభద్రస్యసమీపం ప్రాపయ;

+ ఏతచ్ఛేషస్తు ‘తస్యాః ప్రతినిధౌక్రియా’ ఇతి.

రామలక్ష్మణౌ—(౧) దిష్ట్యా తథైవైతత్.

సీతా—(౨) ¹కహిం మేవుత్తః.

(తతః ప్రవిశతి వాల్మీకిః కుశలవౌ చ.

వాల్మీకిః—(౩) వత్సో ఏష వాం రఘుపతిః పితా, ఏషలక్ష్మణః కన్య

పితా, ఏషా సీతా జనన. ఏష రాజర్షిర్వనకో నూతామహః

సీతా—(సహర్షకరుణాద్భుతా విలోక్య) (౪) కహం జాదామిషలవా?

కుశలవౌ—(౫) హతాత! హతాత! హమాతామహా!

రామః—(౬) (సహర్షసూరింగ్య) ననువత్సో యువా ప్రాప్తాస్థః.

సీతా—(౭) ²విహిజాదామి ఏహిజాదలవ చిరస్యపరీపజేహలో అంద

రాదో అదంజణణం.

కుశలవౌ—(౮) తథా కృత్వా ధన్యాస్వః.

సీతా—³భావగణమామి.

శ్లా. ¹కుత్ర మే పుత్రకౌ.

శ్లా. ²కహం జాతౌ కుశలవౌ?

శ్లా. ³విహిజాతమక విహిజాతలవ చిరస్యపరీషజతం లోకాంతరాదాగతాం జనసిం.

శ్లా. ⁴భగవన్ ప్రణమామి.

౧. దిష్ట్యా తథైవైతత్; ఏకత్ కుశలవౌత్పత్త్యాదికం తదవ పూర్వమస్య చ్చింతితప్రకారేణైవ; ఆనీదితి శేషః;

౨. క్వ మే పుత్రకౌ? ఇదం వాల్మీకిప్రవేశసూచకం.

౩. నూతామహః మాతః పితా;

౪. కథంజాతౌ కుశలవౌ; జాతౌ పుత్రై; కథమితి చిత్తవికాసే.

౫. హతాతేత్యాది. సర్వత్రహాశభో హర్షద్యోతకః;

౬. నను వత్సో యువాం ప్రాప్తాస్థః; నను వత్సావీతి సాబోధనం;

౭. చిరస్య పరిష్కృతం బహుకాలమాలింగతం; నను యత్కించితకాలింగనే తృప్తి నీతి భావః; పరిష్కృతమితి లోటి మధ్యమద్వివచనం; లోకాంతరాత్ రసాత లాత్;

౮. తథా కృత్వా ఆలింగ్య; ధన్యాస్వః శ్రుతస్తా భవావః;

వాసంతీ—(౧) వత్సే ఏవమేవ చిరం భూయాః.

సీతా—'అహ్మ హే, తాదోమల గుహాఅజ్ఞాఅణో సభ త్తఆఅజ్ఞానంతా
దేఈసలక్ష్మణాసుపుసణ్ణా అజ్ఞప్తతచలణా మసలవావిసమందీ
సందితాణిబ్భరమ్మి ఆణందేణ.

(నేపథ్యే కలకలః)

[ప్రాప్తః.

వాసంతీ—(౨) (ఉత్థాయావలోక్యచ) ఉత్థాతలవఱో మధురేశ్వరః

లక్ష్మణః—(౩) సానుషంగాణి కల్యాణాని.

రామః—(౪) సర్వమిదమనుభవన్నపి న ప్రత్యేమి, యద్వా ప్రకృతిరి
యమభ్యుదయానా.

వాసంతీ—(౫) రామభద్రఉచ్యతాం కింతే భూయః ప్రియముపహరము!

శా. 'హంత; తాతః కులగురుగార్యాజనస్స భర్తృకా ఆర్యా శాంతా దేవీ
సలక్ష్మణా స్సుప్రసన్నా ఆశ్రయత్రచరణాః కుశలవాచసి సమం దృశ్యంతే తన్నిర్భరా
స్థానందేన.

౧. ఏవమేవ చిరం భూయాః; ఏనమేవపత్యపత్యాభ్యాం సంకతైవ చిరం బహు
కాలం భూయాః;

౨. ఉత్థాతః ఉన్మూలితః లవణో లవణనామకాసురో యేన సతథోక్తః; మధు
రాయాః తన్నామకలవణనగర్భాః ఈశ్వరః స్వామీ శక్రుష్టు ఇత్యర్థః; అస్యాసి ప్రథ
మాంకారబద్ధప్రయోజనత్వా స్మిర్వహణే నివేశః;

౩. కల్యాణాని కళత్ర సమాగమాది శ్రేయాంసి సానుషంగాణి; ఆనుషజ్యతే
ఆనుసంబధ్యతే ఇత్యనుషంగం మంగళాంతరం; కర్తృణి ఘృత్; "సంబంధమనువర్తి
వ్యతే" ఇత్యాచార్యభగవత్పతంజలి ప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వం; 'సంపత్సంపదమను
బద్ధావీతి' న్యాయేన మంగళాంతర సహితానీత్యర్థః; శక్రుపథతద్రాజ్య ప్రాప్తిశ్చప్రే
యస్తాత్;

౪. అనుభవన్నపి సాక్షాత్కుర్వన్నపి న ప్రత్యేమి నియతమితి న విశ్వసిమి;
యద్యేతి; నమద్దోష ఇతి భావః; ఇయం నియతమిత్యప్రత్యయః; విధేయప్రాధా
న్యాత్ స్త్రీత్వం; అభ్యుదయానాం శ్రేయసాం ప్రకృతిః స్వభావః;

౫. భూయః ప్రియం పుత్రకళత్ర సమర్పణాత్పరమిష్టం కిముపహరము ఉప
హరీకరోమి; ఇదమేవ సర్వధా ఋషయశ్చేయోవిధ్యావ్యంతీతి ప్రథమాంకే సూచితం;
అతఃపరమసి ఉక్తాదన్యదః; తథాపీదం భరతవాక్యమస్తు; ఏవం సత్యసి వత్సమాణంభర
తవాక్యమస్తు భవనార్హం; అర్హే లోటః; ఇయం చ ప్రశస్తిః.

రామః—కిమతః పరమః మే ప్రయమస్తే?

తథాపీదమస్తు.

భరతవాక్యం—

ప. పాపభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చ శ్రేయాంసి నేయంకథా
మంగల్యా చ మనోహరా చ జగతోమాతేవ గంగేవచ,
తామేనాం పరిభావయత్వభిషక్తు ర్విస్య స్తరూపాంశుభా
శ్శబ్ద బ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతాం ప్రాజ్ఞస్య వాణీమిమామ్. ౨౧
(సప్తమో) తాస్యశ్చేష్ట

ఇతి సప్తమో ౭ జ్ఞాః.

శ్రీమహాకవి భవభూతి విరచితము త్తరరామచరిత నాటకం
సమాప్తమ్.

౨౧. భరతవాక్యమాహ—పాపభ్యశ్చ. సా ప్రసిద్ధా ఇయం బుద్ధిపా కథా రా
మాయణాత్మక వాక్యప్రబంధః; 'కళవాక్యప్రబంధే' ఇతి ధాతుః; పాపభ్యః దురితేభ్యః
జగత్పునాతి విభజతి; జగత ఇతి వత్సంతం ద్వితీయాంతతయా విపరిణమ్యయోజనీయం;
పూర్వ ధాతుర్వద్యపి దురితవిభజనాత్మకదోష నిర్మరణవాచీ; తథాపి పాపభ్యః పునా
తీతి "సకీచక్తేర్ధానుతపూర్ణంధైః" ఇతీ తివద్యాన్వయేయం; జగతః శ్రేయాంసి పుత్ర
మిత్రాదీని వర్ధయతి మోక్షపర్యంతాన్యశ్చరోత్తరమధికాని కరోతి; ఆత్మ; కుటుంబ
వృద్ధిం భవధాన్యేత్యాది శ్లోకద్వయమునుసంధేయం. మాతేవ గంగేవ చ మంగళ్యామనో
హరా చ; మాతా హిదుఃఖినిస్తరణకారిణీ సుఖినా చ భవతి; గంగాచ పాపనాశిని
మోక్షదా చభవతి; తద్వద్రామాయణకథాపీతిభావః; శబ్దబ్రహ్మవిదః శబ్దవివ బ్రహ్మ;
అపరిచ్ఛిన్న త్వానందమౌతుత్వాభ్యాం పరబ్రహ్మసామ్యద్రూపణం, తద్విదగతీని
శబ్దబ్రహ్మవిదః సహృదయాః; ఆభినయాః సాత్త్వికాంగికాహార్య వాచికభే
దేన చతుర్విధాః; ఆభినయైతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా; ఆభినయవికల్పా యో
విన్యాసో రచనా; వైశిష్ట్యం చ ప్రతిపాదకత్వరూపం; విన్యస్తం విన్యాసేన నిష్ప
న్నం; చతుర్విధాభినయ ప్రతిపాదకరచనానిష్పాదితం రూపం శరీరం యస్మాన్మథోక్తం;
శరీరం చే హనుపూర్వీ; ప్రాజ్ఞస్య సర్వజ్ఞశిరోమణేః కవేః భవభూతికవేః ఇమాం వాణీం
పరిణతాం ఉత్తరరామచరిత నాటరూప వాగాత్మనా యః పరిణామః తద్వతీం తామే
నాం శ్రీరామాయణాత్మకకథాం పరిభావయంతు పరిశిష్టాంతయంతు; 'భూ ఆవక

ల్కనే' అవకల్కనం చింతనమిశ్మక్తం; ఇయం కథా శ్రేయాసి వర్ణయతి ఏనాం
 పరిభావయంత్యేత్యవ్యాచేశాదేనాదేశః; వాల్మీకివాగేవ భవభూతివాగాత్తనా పరిణ
 తేశ్చక్ర్యా ఉత్తరరామచరితస్య గాంధీర్యమాధుర్యే వ్యజ్యేతే; పరిభావయంత్యేత్యనేన
 "బద్ధాయ దర్పణరసేన విమన్దపూర్వమ్" ఇతి శ్లోకార్థో ధ్వనితః; పరిపూర్వకస్య
 'భూసత్తా సూమితి' పరిపూర్వైవావభార్థకత్వమితి నాన్యత్ర ప్రసక్తిః; శబ్దబ్రహ్మవిదో
 బుధాః ఆభినయైస్సహ విన్యస్తహుః ప్రాజ్ఞస్య కవేమం వాణీం పరిణతాం
 తామేనాం పరిభావయంత్యే యోజనా; ఏతేన ఏనామిమామిత్యనయోర్న పాన
 రుక్త్యం; అభేదసంబంధేనాన్వయినాచకయోఽపి ప్రకృతివికృతినాచకయోరపి సమా
 నవిభక్తికత్వ నియమాదుభయోద్ధిష్ఠీయంత్యత్వమ్; ఏవం సాంగం నాటకం వృత్తమ్.

ప. యదత్రోచ్చృంఖలం కించిత్కవినాసేన బధ్యతే;

నిరంకుశతయూ తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః.

కోశవ్యాకరణేనాత్ర లిఖితేగ్రంథగౌరవాత్;

భావస్య సు గంధీరత్వా త్సకశ్చిత్కథితో మయా;

భవభూతేః కవీంద్రస్య క్వ గంధీరో గిరాం భరః?

కవ్యున్మతి రతిస్వల్పా సహాయోఽత్ర హయాననః;

అనవరతభావనాభిర్భోజైః క్షేణా న్దయాలభిః;

తస్య ప్రకాశనీయం వ్యాఖ్యా విదధాతు కౌతుకం సుధియామ్.

దాశరథి (వాధూల) వంశజమయో భూసారనివాసి రాఘవార్యస్య;

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం సప్తమోంకకప్రాచూత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శిణి

సమాఖ్యానాయా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం

సప్తమోంకకః.

